

“Ziyo nashr-matbaa” XK
Guliston-2025

UO‘K: 373.3.091.33:811.512.133(075.8)

KBK: 74.202.4+81.2O'zb

N 18

Ona tili-o‘qish savodxonligi va uni o‘qitish (ona tili o‘qitish metodikasi) [Matn] : o‘quv qo‘llanma / N.R.Nazarova;-Guliston: Ziyo nashr-matbaa, 2025.- 252 b.

Ushbu o‘quv qo‘llanma 60110500–boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda ona tili o‘qitish metodikasi fanining predmeti, maqsad va vazifalari, prinsiplari, ta‘lim metodlarining tasnifi, ona tili va o‘qish fanlarini o‘qitish jarayonida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari o‘z ifodasini topgan.

Учебное пособие предназначено для студентов направления 60110500- начальное образование, в котором нашли свое выражение предмет, цели и задачи дисциплины методика обучения родному языку, принципы, классификация методов обучения, особенности использования современных педагогических и информационных технологий в процессе обучения родному языку и предметам чтения.

This tutorial is designed for students of primary education route 60110500, which contains the subject, goals and objectives, principles, classification of educational methods, features of the use of modern pedagogical and information technologies in the process of teaching native language and reading subjects.

Taqrizchilar:

M.O’. Sariboyeva, Guliston davlat universiteti,
Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

E.J. Nasrullayev, Guliston davlat pedagogika
instituti, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

ISBN 978-9910-641-25-1

© N.R.Nazarova, 2025.

© “Ziyo nashr-matbaa”XK, 2025

Kirish

Jahon miqyosida integratsiyalashuv jarayoni jadallashayotgan ayni vaqtda ona tillarni asrash va o`qitish masalalari muhim vazifaga aylanib bormoqda. Barcha tillarda o`qitish tamoyillari zamonaviy tendentsiyalarni o`z amaliyotida sinab ko`rmoqda. Rivojlangan mamlakatlarning ilg`or o`qitish uslublari ommalashmoqda. Ona tili ta`limi har bir millatning taraqqiyot darajasini belgilab beruvchi muhim omildir, agar barcha sohada ilmiy renessansni amalga oshirmoqchi bo`lsak, buni ona tili ta`limini takomillashtirishdan boshlash kerak.

Ona tili o`qitish metodikasi, o`quvchilarning ona tilini samarali o`rgatish, til ko`nikmalarini rivojlantirish va ularni ona tilida fikr bildirish, muloqot qilish, o`qish va yozish qobiliyatlarini shakllantirishga qaratilgan metodikalar to'plamidir. Ona tili, har bir xalqning madaniyati, tarixi va an'analarini aks ettiruvchi muhim vositadir. Shuning uchun, ona tilini o`qitish nafaqat til bilimlarini berish, balki o`quvchilarning fikrlash qobiliyatini, ijodkorligini va muloqot qilish ko`nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Bu o`quv qo'llanma, o`qituvchilarga ona tilini o`qitish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish uchun zarur bo'lgan nazariy va amaliy bilimlarni taqdim etadi. Ushbu qo'llanma orqali o`qituvchilar zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlarni qo'llash orqali o`quvchilarning qiziqishini oshirish, ta'lim jarayonini diversifikatsiya qilish va o`quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda o`qitish jarayonini rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Qo'llanma, shuningdek, ona tili o`qitishning asosiy tamoyillari, metodlari va usullarini, shuningdek, o`quv jarayonida foydalanish mumkin bo'lgan innovatsion yondashuvlarni ta'kidlaydi. Bu qo'llanma, ona tilini o`qitishda yangi yondashuvlar izlash, o`quvchilarning motivatsiyasini oshirish va ta'limning sifatini yuqori darajada ta'minlashga yordam beradi.

I BOB. BOSHLANG‘ICH SINFLARDA ONA TILI O‘QITISH METODIKASI FANINING MAQSAD, PREDMETI VA VAZIFALARI

1. 1. Ona tili o‘qitish metodikasining predmeti va vazifalari.

Metodika – muayyan voqea, hodisa va faoliyatga tegishli, qat’iy ketma-ketlikka (algoritmik xarakterga), ilgaridan o‘rnatilgan reja (qoida), tizimga aniq rioya qilish. Metodika biror vazifani maqsadga muvofiq ravishda bajarish, o‘tkazish usullari, yo‘llari majmuasidir.

“Metodika” tushunchasi turli fanlarni o‘qitish bilan ham bog‘liqlikda qo‘llanilib, ma’lum sohani o‘qitish jarayoni, mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, shakl, metod va vositalari yig‘indisini o‘zida ifoda etadi. Pedagog olim A. M. Stolyarenkoning fikricha “O‘quv fanlarini o‘qitish metodikasi ma’lum bir pedagogik vazifalarni hal etish bilan bog‘liq metod, metodik usullar, vosita va tashkiliy chora-tadbirlar majmuidir”¹. G.M.Kodjaspirova, A.Yu.Kodjas pirovlarning fikricha “O‘qitish metodikasi pedagogik faoliyatni amalga oshirishning aniq usullari, uslublari va texnikasidir”².

O‘qitish metodikasiga qo‘yiladigan zaruriy talablarga quyidagilar kiradi: 1) aniqlik; 2) asoslanganlik; 3) rejalashtirilgan harakatning maqsad va vazifalarga mosligi; 4) qayta ishlab chiqishga yo‘nalganlik; 5) hayot bilan uyg‘unlik; 6) natijaviylik. Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib aytganda, o‘qitish metodikasi o‘zida quyidagilarni aks ettiradi: – ta’limning maqsad va vazifalarini – ta’limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, tashkiliy; – ta’limning qonuniyat va tamoyillarini; – ta’lim mazmunini; – ta’limni tashkil etishning asosiy va yordamchi shakllarini; – ta’limning umumiy va xususiy metodlarini; – o‘quv vositalari; – o‘qitish natijasini.

Ana shu asosdan kelib chiqqan holda quyida o‘qitish metodikasi mohiyatini yoritib beruvchi asosiy tushunchalarga izoh berib o‘tamiz:

1) o‘rgatish – o‘qitish maqsadini amalga oshirish bo‘yicha pedagogning tartiblangan faoliyati;

¹ Столяренко А.М. Психология и педагогика: Учеб.пособие для вузов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. - 423 с. ISBN 5-238-00259-9

² Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь. – Academia, 2005.

2) o'rganish – anglash, mashq qilish va egallangan tajribalar asosida xulq-atvor va faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayoni, oldin egallanganlari o'zgaradi;

3) o'qitish – qo'yilgan maqsadga erishishga yo'naltirilgan pedagog bilan o'quvchilarning tartiblangan o'zaro harakati;

4) ta'lim – o'qitish jarayonida egallanadigan bilim, ko'nikma, malakalar, fikrlash usullari tizimi;

5) bilim – ma'lum bir fanni nazariy o'zlashtirishni aks ettiradigan inson g'oyalari yig'indisi;

6) ko'nikma – egallangan bilimlarning aniq xatti-harakatdagi ifodasi, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotga qo'llash usullarini egallash;

7) malaka – avtomatlashgan, biror bir usul bilan bexato bajarish, ko'nikmaning takomillashgan darajasi;

8) maqsad – o'qitishning nimaga qaratilganligi, uning kuchlari kelgusida qay yo'sinda safarbar etilishi;

9) mazmun – o'qitish jarayonida egallanishi lozim bo'lgan ilmiy bilim, amaliy ko'nikma va malakalar, faoliyat, fikrlash usullari tizimi;

10) tashkil etish – qo'yilgan maqsadni yaxshi amalga oshirish uchun unga zaruriy shaklni taqdim etadigan, aniq mezonlar bo'yicha tartiblangan didaktik jarayon;

11) shakl – o'quv jarayonining tashqi ifodasi, uning ichki mohiyati, mantig'i, mazmuni uchun qobiq;

12) metod – o'qitishning maqsad va vazifalariga erishish (amalga oshirish) yo'li;

13) vosita - o'quv jarayonining predmetli qo'llab-quvvatlanishi, yangi materialni o'zlashtirish jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan foydalaniladigan obyekt;

14) natija – o'quv jarayonining so'nggi mahsuli, belgilangan maqsadlarning amalga oshganlik darajasi;

15) metodik (usuliy) ko'rsatma – muayyan fanning o'quv dasturi bo'yicha kurs ishlari, loyihalar, laboratoriya mashg'ulotlari va amaliy ishlarni bajarish tartibi aniq ko'rsatilgan va batafsil ifodalangan, hamda ushbu fan bo'yicha talabalarda zarur amaliy ko'nikma va malakalar hosil qilishga mo'ljallangan ta'lim muassasasining

ilmiy kengashi tavsiyasi asosida nashr etiladigan kichik hajmli qo'llanma. Ona tili o'qitish metodikasi – pedagogik fan, amaliy fan.

Chunki u nazariyaga asoslanib o'quvchilarni o'qitish, tarbiyalash, rivojlantirishning amaliy vazifalarini bajaradi. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ta'lim berish sharoitida ona tilini egallash, ya'ni nutqni, o'qish va yozishni, fonetika, grammatika kabilarni bilib olish jarayoni hisoblanadi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani ona tilidan ko'nikma va malakalarni shakllantirish, til haqidagi fanning ilmiy tushunchalar sistemasini o'zlashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, til o'rganishning eng qulay metod va usullarini izlaydi.

Ona tili o'qitish metodikasi amaliy fan sifatida uch vazifani bajaradi:

1. Nimani o'qitish kerak? degan savoliga javob beradi, ya'ni boshlang'ich sinf uchun dasturlar ishlab chiqadi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratib beradi. muvofiqligini doimiy tekshirib boradi.

2. Qanday o'qitish? Ularning samaradorligi va kerak? degan savoliga berishning metodlari, metodik usullar, mashqlar ta'lim sistemasi, qo'llanmani tatbiq etish tavsiyanomalarini, yozma ish, amaliy ishlar sistemasini, dars, uning turlarini ishlab javob beradi.

3. Nega xuddi mana shunday o'qitish kerak? Bunda ilmiy nuqtayi nazardan eng foydali metodlarni o'rganish, tanlash, asoslash, tavsiyalarni eksperimental tekshirish vazifalarini bajaradi. Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qitishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, uni bartaraf etish usullarini topadi. Nutqiy va orfografik tipik xatolarni tekshiradi, ularning oldini olish chora- tadbirlarini belgilaydi. Ona tili ta'lim tizimining barcha bosqichlarida o'rgatiladi. Maktabgacha tarbiya muassasasida asosan bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ularning ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishi ham nazarda tutiladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani to'rt bo'limni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogikadagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda

jiddiy qo'yilgan masalalardandir. Chunki xalqning savodxonligi ozodlik uchun siyosiy onglik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir.

2. O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (me'yorida), to'g'ri, ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3. Grammatika va imlo metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'i yozuvga va husnixatga o'rgatish, ya'ni grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

4. O'quvchilar nutqini o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi marta tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydi, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydi. O'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni egallaydi.

Ona tili metodikasi ta'lim jarayonida quyidagi didaktik talablarga amal qiladi:

1. Darslarda o'quvchilarga tarbiyaviy ta'sir etish va ularning har tomonlama rivojlanishiga e'tibor berish.

2. O'quv ishlarini o'quvchilar yoshiga muvofiqlashtirish va bilimlarni ilmiy asoslash.

3. Nazariy bilimlarni amaliy ishlar bilan bog'lash orqali o'quvchilar bilimining, ko'nikma va malakalarining mustahkam bo'lishini ta'minlash. Buning uchun o'quvchilar ongiga bilimlarni singdirishda ketma-ketlik va tartiblilikka amal qilish.

4. Darslarda ko'rgazmalilikka amal qilish.

5. Darslarda o'quvchilar faolligini oshirib borishga e'tibor berish;

6. Darslarda o'quvchilar bilan tabaqalashtirib va yakka tartibda ishlash Bular didaktikaning asosiy qonuniyatlari. **Ona tili metodikasining o'ziga xos qoidalari.** Bulardan tashqari faqat ona tilining o'ziga xos qonuniyatlari ham mavjud: Bu qonuniyatlar quyidagilardan iborat bo'lib, ona tilini o'rganish shartlari hisoblanadi.

1. Darslarda o'rganiladigan manbalar o'quvchilarga tushunarli bo'lishiga, nutq a'zolarini mashq qildirib turish va shu asosda nutq malakalarini o'stirishga e'tibor

berish kerak. 2. Tilga oid barcha (fonetik, grammatik, orfografik, leksik) bilimlarni bir-biriga bog‘liq holda o‘rganib borish. Buning natijasida so‘z, so‘z birikmasi va gap borliqdagi mavjud narsalar, voqea hodisalar ifodasi ekanligini tushunish. 3. Ona tilining o‘ziga xos xususiyatlarini, ayniqsa so‘z yasalishini va o‘zgarib borishini sezgirlik bilan o‘zlashtirib borish. 4. Nutq mazmuni, ohangdorlik va ifodalilikka e‘tibor berish. 5. Og‘zaki nutqni yozma nutq bilan bog‘liq holda o‘zlashtirish.

1. 2. Ona tili o‘qitish tamoyillari, ona tili o‘qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Dunyoni bilish nazariyasi ona tili o‘qitish metodikasining metodologik asosi hisoblanadi. Metodikaning amaliy ahamiyati o‘quvchilarning til boyligini har tomonlama to‘liq bilib olishlarini ta‘minlashdir. Buning uchun biz quyidagilarni **yodda tutushimiz lozim**: til kishilar o‘rtasidagi aloqaning zaruriy vositasidir; tilsiz jamiyatning yashashi mumkin emas; tilning aloqa vositasi sifatidagi ahamiyati uzluksiz ortib boradi; maktabning vazifasi tilni insonlar orasidagi munosabatning rivojlangan nozik quroliga aylantirish hisoblanadi. Til oqilona, mantiqiy bilish vositasidir; til birliklari va shakllari yordamida bilish jarayonida umumlashtirish, tushunchani muhokama va xulosa bilan bog‘lash amalga oshiriladi; til va nutq tafakkur bilan uzviy bog‘lanadi; biz fikrni nutqda shakllantiramiz; tilni egallash va nutqni o‘stirish bilan o‘quvchining fikrlash qobiliyati ham o‘sadi.

Metodik fan sifatida ona tili o‘qitish metodikasi maktabda o‘qitishning o‘quvchilar nutqining yaxshi rivojlanishiga kafolat beradigan tilni har tomonlama bilishning ijtimoiy rolini tushuntiradigan yo‘llari bilan ta‘minlashi kerak. Demak, nutq o‘stirish maktabning muhim vazifasidir.

Amaliyot kishi bilimining manbai va harakatlantiruvchi kuchi, haqiqat mezonini va bilim tojidir. O‘quvchilar analitik-sintetik ishlar yordamida til ustida kuzatishdan umumiy xulosa chiqarishga, nazariy ta‘rif va qoidaga, shular asosida og‘zaki va yozma tarzidagi jonli nutqiy aloqaga, to‘g‘ri talaffuzga o‘tadilar. Ular kuzatish jarayonida bilib olgan, o‘zlashtirgan qoidalarini amaliyotga tatbiq etadilar.

Metodika bilish nazariyasidan tashqari boshqa fanlar, xususan, psixologiya, pedagogika ma'lumotlariga tayanadi. Pedagogik psixologiya bilimlarning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini, ko'nikma va malakalarning shakllanish jarayonini tekshiradi.

Metodika psixolingvistika bilan ham bog'liq. Metodikaga psixolingvistika nutq haqida, uni talab qiluvchi sabablar, nutq turlari, nutqni qabul qiluvchi signallar va boshqalar haqida ma'lumot beradi.

Shuningdek, metodika didaktika, umumiy pedagogika bilan o'zaro bog'liq. Ona tili o'qitish metodikasi ona tilinng ma'lum qismini amaliy, ma'lum qismini nazariy egallashni nazarda tutadi. Shuning uchun ona tili – lingvistika metodikasining muhim asosi hisoblanadi.

Savod o'rgatish metodikasini ishlashda fonetika, fonologiya, grafika asos bo'ladi. Lug'at ishini tashkil etishda leksikologiya, so'z tarkibi, so'z yasallishini o'rganishda so'z yasallishi, etimologiya, grammatika asos bo'lsa, morfologiya va sintaksis til qurilishi haqida tushuncha hosil qilishda, to'g'ri yozuvga o'rgatishga orfografiya nazariyasiga asoslanadi.

O'qish metodikasi adabiyot nazariyasiga asoslanadi. Chunki o'quvchilar badiiy asarni amaliy tarzda tahlil qiladi. Boshlang'ich sinflarda adabiyotshunoslikdan nazariy ma'lumot berilmaydi, ammo metodika adabiy asarning yaratilish qonuniyatlarini va uning o'quvchilarga ta'sirini ayniqsa, adabiyotshunoslikka oid mavzulardan asarning g'oyaviy mazmuni, uning mavzusi va mazmunini, qurilishi, janri, tasviriy vositalarini hisobga olish zarur.

O'quvchilarga ona tilni o'rgatish, ularni tarbiyalash, har tomonlama o'stirish vazifasidan kelib chiqib, bilish nazariyasiga asoslanib, barcha yaqin, o'zaro bog'liq fanlar tavsiyalariga asoslanib ona tili o'qitish metodikasi o'z tamoyillarini ishlab chiqadi. Bu tamoyillar umumdidaktik tamoyillardan tashqari tamoyillar bo'lib, o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi o'quv ishining yo'nalishlarini belgilab beradi.

1. 3. Ona tili o'qitish tamoyillari

Ona tili o'qitish tamoyillari 5 ta:

1. Til materiyasiga, nutq organlarining o'sishiga, nutq malakalarining to'g'ri rivojlanishiga e'tibor berish tamoyili. Nutq, til qonuniyatlariga, oz bo'lsa-da,

e'tibor bermaslik amaliy nutq faoliyatini egallashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, fonetik ko'nikmalarga yetarli e'tibor berilmasa imloviy savodxonlikka putur yetadi. Bu ta'lim tamoyili tildan olib boriladigan mashg'ulotlarda eshituv va ko'ruv ko'rsatmaliligini ta'minlashni va nutq organlarini mashq qildirishni (gapirib berish, ifodali o'qishni ichida, gapirishni) talab etadi.

2. Til ma'nolarini (leksik, grammatik, morfemik, sintaktik ma'nolarini) tushunish tamoyili. So'zni, morfemani, so'z birikmasini, gapni tushunish borliqdagi ma'lum voqea-hodisalar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash demakdir. Til ma'nolarini tushunish tamoyiliga amal qilishning sharti tilning hamma tomonlarini, tilga oid barcha fanlar (grammatika, leksika, fonetika, orfografiya, stilistika)ni o'zaro bog'langan holda o'rganish hisoblanadi. Masalan, morfologiyani sintaksisga tayangan holdagina o'rganish, o'zlashtirish mumkin. Sintaksisni o'rganishda esa morfologiyaga suyaniladi, orfografiya fonetika, grammatika, so'z yasalishiga suyanadi va h.k. So'zni morfemik tomondan tahlil qilish uning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Tilning hamma tomonlari bir-biri bilan o'zaro bog'langan bo'lib, o'qitishda buni albatta hisobga olish kerak.

3. Tilga sezgirlikni o'stirish tamoyili. Til - juda murakkab hodisa, uning tuzilishini, sistemasini fahmlab olmay turib, sal bo'lsa da, uning qonuniyatlarini, o'xshashliklarini o'zlashtirmay turib uni yodda saqlab bo'lmaydi. Bola gaplashish, o'qish, eshitish bilan til materiallarini yig'adi, uning qonunlarini o'zlashtiradi. Natijada kishida tilga sezgirlik (til hodisalarini tushunish) xususiyati shakllanadi. Til hodisalarini tushunmay turib savodli yozish, tilni egallash mumkin emas.

4. Nutqning ifodaliligiga baho berish tamoyili. Bu tamoyil nutq madaniyati vositalarining xabar berish funksiyasini tushunish bilan bir qatorda, uning ifodalilik (uslubga oid) funksiyasini tushunishni, nutqning mazmuninigina emas, balki so'z va nutq oborotlarining, tilning boshqa badiiy-tasviriy vositalarining hissiy ottenkalarini ham tushunishni ko'zda tutadi. Bu tamoyilga amal qilish uchun, birinchi navbatda, badiiy adabiyotdan, shuningdek, tilning funktsional-stilistik xususiyatlari aniq ifodalangan boshqa matnlardan foydalanish talab etiladi.

5. Og‘zaki nutqni yozma nutqdan oldin o‘zlashtirish tamoyili. Bu tamoyil ham kishi nutqining rivojlanishiga ta’sir etadi va til o‘qitish metodikasini tuzishda xizmat qiladi.

Metodika tamoyillari, didaktika tamoyillari kabi o‘qituvchi bilan o‘quvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yo‘nalishini tanlashga yordam beradi, metodikani fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Ona tili metodikasining tekshirish usullari. Amaliy fanlar uchun amaliyot muhim rol o‘ynaydi. Ona tili o‘qitish metodikasi ham amaliy fanlar sirasiga kiradi. Har qanday amaliy xulosalar ishonarli bo‘lishi, yuqori ilmiy darajada, ya’ni puxta, asosli bo‘lishi lozim. Metodik tavsiyalarining ham yuqori saviyada, bo‘lishi ilmiy darajasi, nazariy tasdiqlanishi tekshirish metodlarining puxta o‘tkazilishiga bog‘liq. **Tekshirish metodlari 2 xil:**

- **Nazariy tekshirish metodlari.** U quyidagilarga tatbiq etiladi 1. Biror hodisaning metodik asosini, boshqa bog‘liq fanlarni o‘rganish, qo‘yilgan gipotezani aniqlash, izlanishning asosiy yo‘nalishini belgilash uchun. 2. Masalaning tarixini o‘rganish, chet el maktab tajribalarini o‘rganish, mavzuga doir adabiyotlarni o‘rganish, tajribani tahlil qilish, masalaning isbotlangan va hal qilinmagan o‘rinlarini aniqlash, ilgari tajriba bilan hozirgi ahvolni taqqoslash, hozirgi kun talabi bilan baholash uchun. 3. Bir-biriga yaqin fanlarning tekshirish metodlarini, olimlarning tekshirish ishlari tajribasini o‘rganish, qulay metodlarni tanlash, o‘zining yangi eksperimental metodikasini yaratish, materiallarni tayyorlash maqsadida; 4. Amaliy yo‘l bilan olingan materiallarni tahlil qilish va umumlashtirish, o‘qituvchilarning ish tajribasini o‘rganish, eksperiment natijasini tahlil qilish, amaliy tavsiyanomalarni shakllantirish uchun.

- **Amaliy metod:** 1. Bu metod o‘qituvchilarning ish tajribasini o‘rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o‘qituvchi va o‘quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash maqsadida o‘tkaziladi. 2. O‘quvchilarni o‘qitish jarayonini maqsadga muvofiq kuzatish (dars, uning biror qismini, o‘quvchilarning javobi, hikoyasini, yozma ishini tekshirish), o‘qituvchi va o‘quvchilarni anketa orqali tekshirish kabilar qayd etiladi.

- **Eksperiment metodi** hozirgi kunda keng tarqalgan. Unda deduktiv yoʻldan boriladi. Eksperimentda 2 ta sinf tanlanadi. Biri tajriba sinfi, ikkinchisi nazorat sinfi. Tajriba sinfiga yangi metod, yangi darslik, yangi ishlanmadan foydalanilsa, nazorat sinfiga amaldagi metod, darslik, ishlanmadan foydalaniladi. Ikkinchi marta sinflar almashtiriladi. Har ikki holda ham natija yuqori boʻlsa, demak, ish usuli foydali sanaladi. Eksperiment vazifasiga koʻra: 1. Yangi metod, yangi darslikning maqsadga muvofiqligini tekshirish. 2. Metod yoki qoʻllanmaning aniqlash. qay darajada foydaliligini 3. Metod (yoki qoʻllanma)ning maqsadga muvofiqligini va samaradorligini aniqlash uchun oʻtkaziladi. Eksperiment natijasini chiqarishda baho meʼyoriga boʻysuniladi.

1. 4. Ona tilini oʻqitish tarixi

Oʻzbek xalqi juda qadim zamonlardayoq ilm-fanga katta eʼtibor bilan qaragan va uni rivojlantirishga harakat qilgan. Ibn Sino, Beruniy, Al-Xorazmiy, Amir Temur, Ulugʻbek va boshqa koʻplab allomalar ilm-fanni dunyoga tanitganlar. Ilm-maʼrifatga beqiyos hurmat bilan qaragan xalqimiz qanday qiyinchilik va toʻsiqlar boʻlmasin, oʻz farzandlarining savodli boʻlishini orzu qilgan. Farzandlarini yoshligidanoq maktabga oʻqishga bergan.

Maktabdor domlalar oʻz usullari va tajribalariga asoslanib bolalarga saboq bergan. Demak, Oʻzbekistonda oʻqitishning oʻziga xos usullari mavjud boʻlgan va ular rivojlanib borgan. Bu jarayon silliq kechgani yoʻq. Baʼzi xato va kamchiliklarga ham yoʻl qoʻyilgan. Chunonchi, 20-yillarda maktabni rivojlantirishda juda jiddiy xatolarga yoʻl qoʻyildi. Kompleks dasturlarda ona tilini oʻrganish tizimi buzildi: grammatik, orfografik koʻnikmalarga yetarli ahamiyat berilmadi. Savod oʻrgatishda yaxlit soʻz metodi tilning fonetik xususiyatlariga mos kelmadi, analitik sintetik ishlar taʼminlanmadi, puxta, toʻgʻri yozuv masalalari uchun zamin yaratilmadi. Keyinchalik 1931- yil 5- sentabrdagi chiqarilgan «Boshlan- gʻich va oʻrta maktab haqidagi, 1932- yil 25 –avgustda chiqarilgan «Boshlan- gʻich va oʻrta maktab oʻquv dasturlari rejimi haqida»gi qarorlar yuqoridagi kabi yoʻl qoʻyilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilishda va oʻquv

mashg'ulotlari tizimini ishlab chiqishda maktabga va o'qituvchilarga yordam berdi. Tezlik bilan savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi qayta tiklandi.

Grammatik, orfografik materiallarni izchil o'rgatishga, o'quvchilarning har tomonlama savodli bo'lib, madaniy nutqni egallashlariga katta ahamiyat berila boshlandi. O'quvchilar va o'qituvchining o'quv mehnatni tashkil etishning asosiy shakli bo'lgan dars metodikasi muvaffaqiyatli qo'llana boshladi. 50—90-yillar mobaynida boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi sohasida anchagina qo'llanmalar yaratildi. Bu yillar mobaynida ona tili o'qitish metodikasi fan sifatida rivojlana boshladi, umumiy pedagogik, didaktik va psixologik xarakterdagi ilmiy tekshirishlarning natijalari ona tili o'qitish metodikasini takomillashtirish va yangi metodika yaratishga imkon berdi.

O'zbek tilshunosligi sohasidagi muvaffaqiyatlar ham tilni o'zlashtirish jarayoniga va metodikaning rivojlanishiga jiddiy yordam berdi. Xuddi shuningdek, bu fanning rivojlanishiga o'qituvchilarning ommaviy ish 13 tajribalarini o'rganish, umumlashtirish katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. O'sha davrdagi jurnallarda o'nlab metodik maqolalar bosilib chiqdi. 1955 - yildan boshlab pedagogika institutlari tarkibida boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari tayyorlaydigan fakultetlar ochila boshlandi. Bu ham ona tili o'qitish metodikasining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ya'ni boshlang'ich sinf o'qituvchilarining umumiy va maxsus tayyorgarlik darajasi o'sdi. Institut tarkibi kafedralarda ishlovchi ilmiy xodimlar metodik masalalarni chuqur, ilmiy asosda hal qilishga yordam berdi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridayoq ona tili o'qitishga katta ahamiyat berila boshladi. 1989-yil 21- oktabrda qabul qilingan «O'zbek tiliga davlat maqomi berilishi» ona tili o'qitish metodikasida ham bir qator imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. Bu yangiliklardan ko'plari maktablarda ommaviy amalga oshirilmoqda, ba'zilar hozircha sinovdan o'tkazilmoqda. Sinov davrida, birinchidan, o'quvchiga, uning darsdagi va darsdan tashqari vaqtdagi o'quv mehnatiga, u duch kelayotgan qiyinchiliklarga, uning ko'nikma, faoliyat, malakalarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish metodikasiga ko'proq ahamiyat berilmoqda, o'qituvchi mehnatidan iborat fandan o'qituvchi va o'quvchi mehnatidan tashkil topadigan fandan aylantirilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim jarayonida bolaning fikrlash

qobiliyatini o‘stirish, mustaqilligini va o‘quv ishlari jarayonidagi aqliy faolligini oshirish vazifalari hal qilinmoqda. Uchinchidan, mavjud ta‘lim tizimidagi tekshirishlar bilan bir qatorda o‘qitishning istiqboli haqidagi vazifalarni hal qilish maqsadida ham tekshirishlar olib borilmoqda. Shunday qilib, fan sifatida ona tili o‘qitish metodikasining o‘z predmeti, vazifasi, nazariy va ilmiy sohasi bo‘lib, bir qator fanlar o‘rtasida uning ma‘lum o‘rni bor.

K. D. Ushinskiy boshlang‘ich maktab o‘quv predmetlari tizimida ona tiliga katta ahamiyat berib, uni markaziy va yetakchi predmet deb hisoblaydi. «Ajoyib o‘qituvchi bo‘lgan ona tili bolaga 14 ko‘p narsani o‘rgatadi. Bola ikki - uch yil ichida shuncha ko‘p narsa o‘rganadiki, ko‘p narsa bilib oladiki, 20 yil qunt bilan metodik jihatdan juda to‘g‘ri o‘qiganda ham uning yarmicha o‘rgana olmaydi. Ona tilining ulug‘ pedagogligi ham ana shundadir», deydi. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinflarda ona tilini o‘rganishga katta ahamiyat beriladi. Ona tili — nutq, o‘qish va yozish sohasidagi ko‘nikma va malakalar o‘quvchilar o‘quv mehnatining zaruriy sharti va vositasi hisoblanadi.

Bola o‘qish ko‘nikmalarini egallash bilan birinchi navbatda o‘z ona tilini o‘rganishi zarur. Chunki ona tili bilimdonlikning, aql-idrokning kalitidir. Ona tili boshqa fanlarni o‘rganish vositasi hamdir, jamiyat tarixi ham, tabiiy fanlar ham ona tili yordamida o‘rganiladi. Demak, ona tili bolaning umumiy kamol topishida ham, bilim va mehnatga havasini uyg‘otishda ham alohida rol o‘ynaydi. Til muhim tarbiya vositasidir. Badiiy adabiyotni, gazeta, jurnallarni o‘qigan bola o‘zida eng yaxshi xislatlarni tarbiyalab boradi. Muomala madaniyatini egallaydi. Ona tili boshlang‘ich sinfda asosiy o‘rinni egallar ekan, har bir o‘quvchida ona tiliga qiziqish va muhabbatni tarbiyalash zarur.

Boshlang‘ich sinflarda ona tili mashg‘ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. O‘qish, yozuv, grammatik materialni o‘rganish, kuzatishlar hamda o‘quvchilarning ijtimoiy faoliyati bilan bog‘liq holda ularning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o‘rgatish, ya‘ni ularni elementar o‘qish va yozishga o‘rgatish, bu ko‘nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til me'yorlarini, ya'ni imloviy va punktuatsion savodli yozuvni, to'g'ri talaffuzni o'rganish, va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikadan nazariy materiallarni o'rganish, til haqidagi nazariy tushunchalarini shakllantirish. 5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy-ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda tabiiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti nimadan iborat?
2. Metodika fani qanday masalalarni o'rganadi?
3. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy vazifalarini ta'riflab bering.
4. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fanining asosiy bo'limlarini aytib bering.
5. Ona tili o'qitish metodikasi fanining metodologik asoslarini izohlang.
6. Ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan bog'liqligini tushuntiring.
7. Ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyillari qaysilar? Ularga tavsif bering.
8. Eksperiment vazifasiga ko'ra qanday hollarda o'tkaziladi?
9. Ona tilini o'qitish tarixiga tavsif bering. Kamchiliklarning sababi nimada ekanligini ayting.
10. Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlarining turi va mazmunini sharhlang.

II BOB. ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARI ORQALI O‘QUVCHILARDA ILMIY-IJODIY FAOLIYATNI SHAKLLANTIRISHDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISINING O‘RNI

2. 1. Yangi milliy o‘quv dasturi haqida tushuncha va uning boshqa o‘quv dasturlaridan farqi

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta’lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi (PF – 6108-son 06.11.2020.) farmonida belgilanganidek, 2021- yil 1-martga qadar malakali pedagog, ilmiy xodimlar, psixolog va xorijiy ekspertlarni (shu jumladan, Finlyandiyaning malakali mutaxassislarini) jalb qilgan holda Milliy o‘quv dasturi ishlab chiqiladi. Bu jarayonda tayanch umumta’lim muassasalari belgilanadi va 2021-2022 - o‘quv yilidagi ta’lim jarayonida bu dastur tajriba-sinov tariqasida joriy qilinadi. Mazkur dastur hozirda joriy qilinib, uning oldingilaridan farqli jihatlari quyidagilar:

1. Avvalgi o‘quv dasturlari mazmuni 90% nazariyadan iborat bo‘lib, o‘qitish metodikasi yodlatishga yo‘naltirilgan. Yangi milliy o‘quv dasturi mazmuni 50% nazariya, 50% amaliyotdan iborat bo‘ladi va o‘quvchining mustaqil faoliyatini qo‘llab-quvvatlashga qaratiladi.

2. O‘quv dasturlarida baholash esa faqat eslab qolgan bilimlar hajmini aniqlagan. Yangi dastur asosida o‘quvchilarda shakllangan ko‘nikmalar baholanadi.

3. Fanlar soni va o‘quv yuklamalari optimallashtirilib, o‘quvchilar qiziqishiga ko‘ra fanlarni tanlab o‘qish imkonini beruvchi variativ o‘quv dasturlar asosida hayotga va kasbiy faoliyatga tayyorlash imkoni yaratiladi.

4. Milliy o‘quv dasturi asosida fanlar chiziqli tartibda emas, spiralsimon tarzda o‘qitiladi. Ya’ni mavzular takroriy emas, bir-birini mantiqan davom ettiruvchi hamda soddadan murakkabga tomon yo‘naltirilgan tarzda kiritiladi. O‘quvchiga tilni o‘qitish orqali shu til bo‘yicha egallanadigan nutqiy faoliyatning asosiy to‘rt

turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish amallari bo‘yicha har bir sinfda taqozo etiladigan malaka va ko‘nikmalar me‘yorini rivojlantirish, bunda o‘qish hamda mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, shuningdek, yozma manbalarni o‘qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirish malakasini egallab borish dinamikasi nazarda tutiladi. “Ona tili” nafaqat leksik va grammatik me‘yorlarni o‘rgatuvchi, balki o‘quvchi nutqiy faoliyatida ixtiyoriy mavzu, fanlar kesimidagi matnlarni tinglab tushunish, to‘g‘ri o‘qish, orfoepik va orfografik me‘yorlarni qo‘llash salohiyatini rivojlantirishiga xizmat qiladigan fandır. O‘quvchining mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashi uchun ona tili darslarida o‘qib tushunishga alohida e‘tibor qaratiladi. Ona tilini puxta o‘zlashtirgan o‘quvchi boshqa fanlarni qoniqarli o‘zlashtiradi. O‘qish savodxonligi mukammal bo‘lgan o‘quvchi boshqa fanlarda o‘rganayotgan matnlarni o‘qish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlaydi, olgan bilimlarini hayotda qo‘llay olish layoqati rivojlantiriladi. Shuningdek, o‘quvchining mantiqiy fikrlashini va amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan xalqaro baholash dasturi (PISA, PIRLS) talablariga mos keladigan matnlar bilan ishlashga mo‘ljallangan amaliy topshiriqlarni matnlarning mazmuniga moslashtirish o‘qituvchi oldidagi asosiy vazifalardan biri. Bunda matnni tushunish, tahliliy, tanqidiy fikrlash va munosabat bildirish malakalarini shakllantirish ko‘zda tutiladi. Jumladan, yangi yaratilgan darsliklarning bosh g‘oyasida ham yuqoridagi fikrlarning asos qilinib olinishi hech kimga sir emas.

2. 2. 2-sinf o‘quvchisiga ona tili va o‘qish savodxonligi fanidan qo‘yiladigan malaka talablari

“2-sinf o‘quvchisiga ona tili va o‘qish savodxonligi fanidan qo‘yiladigan malaka talablar”ida og‘zaki nutq, tinglab tushunish, o‘qib tushunish, yozma nutq va lingvistik kompetensiya keltirilgan.

1. Tovushlarni taniydi, ularni harflarga moslashtira oladi, tovushlarni qo'shib so'z hosil qila oladi, tovushlar joylashuvini o'zgartirib yoki tovushni olib tashlab yangi so'z hosil qila oladi.

2. Bo'g'inlarni taniydi, ularni qo'shib so'zlarni talaffuz qila oladi, bo'g'inlarni birlashtirib, joylashuvini o'zgartirib yoki bo'g'inni olib tashlab yangi so'z hosil qila oladi.

3. Sinf darajasiga mos badiiy matnlarda qofiyadosh so'zlarni taniydi va ayta oladi.

4. Sinf darajasiga mos og'zaki va yozma matnlardagi so'z birikmasi, notanish so'z, iboralarning ma'nosini berilgan kalit so'zlar orqali aniqlaydi, ularni og'zaki va yozma nutqida samarali qo'llaydi.

5. Sinf darajasiga mos og'zaki va yozma matnda berilgan ishora so'zlar asosida fanlar kesimida so'z va atamalar (notanish so'z, sinonim, antonim, so'z shakllari kabilar)ning ma'nosini aniqlaydi, atamalarni to'g'ri talaffuz qiladi, ularni og'zaki va yozma nutqida samarali qo'llay oladi.

6. Gaplardagi birinchi so'zlar hamda ismlarni bosh harf bilan yoza oladi.

7. Sinf darajasiga mos sodda gaplarning egasi, kesimi, aniqlovchisini farqlay oladi.

8. Sinf darajasiga mos matnlarda gaplarning darak, buyruq, so'roq hamda hishayajon ohangida ekanini aniqlaydi, og'zaki va yozma nutqida to'g'ri qo'llay oladi.

9. Sinf darajasiga mos matn hamda so'zlarda bo'g'in ko'chirish qoidalarini amalda qo'llay oladi.

10. Sinf darajasiga mos matnlarda ot, sifat, fe'llarni aniqlaydi hamda ularni og'zaki va yozma nutqida samarali qo'llay oladi.

11. Asosiy husnixat, imlo, bo'g'in ko'chirish hamda tinish belgilari qoidalariga amal qilgan holda ikkinchi sinf darajasiga mos, o'quv dasturida berilgan mavzular yuzasidan gaplar hamda kichik matnlar tuzib yoza oladi.

2. 3. “Mahallamiz jarchisi” she’ri

Umumiy o’rta ta’lim maktablari uchun 4-sinf “Ona tili va o’qish savodxonligi” darsligining 5-mavzusi Anvar Obidjonning “Mahallamiz jarchisi” she’ri bo’lib, doskada mavzu yozilib, o’quvchilarga mavzuga kirish uchun savollar beriladi: 1. O’quvchilar, jarchi haqida eshitganmisiz? 2. Jarchi nima ish qiladi? So’ng muhokama boshlanadi, o’quvchilar jarchi haqida eshitganlarini so’zlab beradilar. So’ng fikrlar jamlanib, mavzuga qaytiladi. She’r muallifi bilan tanishtiriladi. O’quvchilarga iloji boricha Anvar Obidjonning surati ko’rsatiladi, u haqida qisqacha ma’lumot beriladi (shoir she’rlari bilan 1-sinfda ham tanishishgan bo’ladi; ular esga olinadi.) O’quvchilar olgan bilimlari umumlashtiriladi hamda she’r navbatma-navbat ifodali o’qiladi. She’r o’qib bo’lingandan so’ng, quyidagi savollar orqali uning mazmun-mohiyati yanada oydinlashadi. 1. Hakka nima uchun shaqilladi? Shaqillash nima? Savolga javob berish jarayonida o’quvchilardan hakka haqida nimalarni bilishlari, u nima uchun shaqillagani, shaqillash nima ekani, she’rning qaysi misrasida bu haqda aytilgani so’raladi. 2. Hakka kimga qanday ish qilishni buyurdi? Osh pishirish, choy damlash, dasturxon yozish va non yopish, bog’dan mevalarni uzish, idish-tovoqlarni yuvish, hovlini supurish, yo’lakka suv sepish vazifalari kimlarga tegishli ekanini aniqlashadi. 3. Hakkaning “Mehmon kelgan uyda – to’y” degan fikriga qo’shilasizmi? Nima uchun? 4. Uyingizga mehmon kelganida oila a’zolaringiz qanday ishlarni bajarishadi? Sizchi? 3–4-savollarda berilgan fikr izohlanishi, o’quvchining oilasidagi mehmon kutish odati bilan bog’lanishi mumkin. 5. She’rga yana qanday sarlavha qo’ygan bo’lardingiz? 5-savolda she’rga sarlavha qo’ying topshirig’i berilgan bo’lib, eng chiroyli sarlavhalar xat taxtada yozib borilishi mumkin. Shundan so’ng matndagi qofiyadosh so’zlar topilishi va bu nimaga asoslanayotganligi ko’rsatib o’tiladi. She’rdagi so’zlar imlosi va talaffuzi to’g’ri bo’lishi uchun o’quvchilar bilan birgalikda imlo lug’ati tashkil etilib, so’zlarning to’g’ri yozilganligini tekshiradilar hamda ularning yozilishini o’rganib oladilar. Jadval asosida so’zlarning qay tartibda yozilishi, ularning to’g’ri va noto’g’ri ko’rinishlari ko’rsatilib, o’quvchilar so’zlarning imloviy jihatdan to’g’ri yozilishini o’rganadilar. Jadvalda she’r

matnidan dastlabki ustunda to'g'ri yozilgan parcha, qolgan ikki ustunda ularning noto'g'ri variantlari keltirilgan bo'ladi. O'quvchilar bu so'zlarning yozilishi, talaffuzi va nutqlarida qo'llash usullarini o'rganadilar. Shu asosda nutqlaridagi so'zlarni tartibga soladilar va so'z zaxiralari boyiydi. Xulosa sifatida shuni aytishimiz joizki, boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqiy kompetensiyaga erishmog'i uchun dastlab so'zlarning imlosi, tovush tarkibi, talaffuz jihatini bilishi hamda lug'at boyligini oshirish yo'lida izlanishi, mantiqiy tafakkurini o'stirishi zarur. Rivojlangan davlatlar ta'lim tizimlaridagi izlanishlar natijasi, Xalqaro baholash dasturi talab darajasiga javob beradigan yosh kitobxonni tarbiyalash maktabda, undan ham oldin oilada shakllantrilishi kerak. Bunday natijaga erishmoqlikning sinalgan usuli kitob mutolaa qilishdir. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganidek, bugun bitta kitob o'qigan bola televizor qarshisida kun o'tkazgan o'nta bolani boshqaradi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Yangi milliy o'quv dasturining boshqa o'quv dasturlaridan farqi nimada?
2. 2-sinf o'quvchisiga ona tili va o'qish savodxonligi fanidan qo'yiladigan malaka talablari qaysilar?
3. "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni qachon qabul qilingan?

III BOB. SAVOD O'RGATISH METODIKASI

3. 1. Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalari O'qish va yozish — nutq faoliyatining turi.

O'qish va yozish — nutq faoliyatining turi. Maktabda o'qitish elementar o'qish va yozishga o'rgatishdan boshlanadi. “Alifbe”ga asoslangan holda qisqa vaqt ichida o'quvchilar o'qish va yozishga o'rgatiladi, ya'ni o'qish va yozish ko'nikmasini egallaydi. Savod o'rgatish davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish **o'qish va yozish ko'nikmasi** deyiladi. Bu ko'nikma bilimni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilimsiz shakllanmaydi. Bilim ko'nikmaga aylanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, bola v harfining elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftarda yoza olmasligi yoki o'quvchi harflarni tanib, ularni o'qiy olmasligi mumkin. Yozish ko'nikmasini hosil qilish uchun boshqa faoliyat turlari, ya'ni yozish jarayonida partada to'g'ri o'tirish, ruchkani barmoqlar orasida tutish, daftarni qiyalikda qo'yish kabilar ham o'rgatiladi.

O'qish va yozish ko'nikmasi takomillashtirila borib, malakaga aylantiriladi. Malakaning shakllanishi uchun bir faoliyat bir necha bora takrorlanishi lozim. Yozish malakasida o'quvchi ruchkani qanday ushlash, qanday yurgizish haqida o'ylab o'tirmay, so'z va gaplarni yoza boshlaydi. Demak, **o'qish va yozish malakasi** harakatning o'ylab o'tirmay amalga oshirilish jarayonidir. Malaka o'qitishning keyingi bosqichlarida mustahkamlanib, avtomatlashish darajasiga yetkaziladi. O'qish va yozish kishi nutq faoliyatining turi bo'lib, u nutqqa oid malakadir. O'qish malakasi ham, yozish malakasi ham nutq faoliyatining boshqa turlari bilan, ya'ni og'zaki hikoya qilish, o'zgalar nutqini eshitish orqali anglash, ichki nutq bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maktabda o'qitishning muvaffaqiyati savod o'rgatishning qanday tashkil etilganligiga bog'liq.

O'quvchini savod o'rgatish jarayonida elementar o'qish va yozishga o'rgatishda o'quvchilarning faoliyat ko'rsatishi va nutq faoliyatiga kirishishlari uchun talab

bo'lishi, o'z fikrini og'zaki yoki yozma ifodalashi uchun zaruriyat va ehtiyojni yuzaga keltiruvchi vaziyat yaratilishi lozim.

O'qish va yozish malakasi biri ikkinchisining muvaffaqiyatli amalga oshuvini ta'minlaydi. Shuning uchun ham o'qishga o'rgatish bilan yozuvga o'rgatish parallel olib boriladi va bu faoliyat muntazam ravishda mashq qildiriladi. Shunday ekan, savod o'rgatish jarayonida bola juda ko'p o'qishi va yozishi zarur. O'qish uchun ham, yozish uchun ham yangi matn olinadi, chunki bir matnni bir necha bor qayta o'qish bilan maqsadga erishish qiyin. Bu ko'pincha o'qilgan matnni yuzaki yodlab olishga olib keladi. Takroriy faoliyatda vaziyat va mazmunning almashinishi malakani mustahkamlashga yordam beradi, qobiliyatni o'stiradi. O'quvchi oldida uzoq muddatda amalga oshadigan maqsad — o'qish va yozishni o'rganish hamda hozirda bajarishi shart bo'lgan kundalik maqsad — topishmoqni o'qish va javobini topish, so'z va gaplarni o'qish, rasm asosida so'zlab berish kabilar turadi.

O'zbek tili yozuvi tovush yozuvi, ya'ni fonematik yozuvdir. Har bir tovush uchun, har bir fonema uchun maxsus grafik shakl (harf) olingan. O'qishda grafik shakllar tovushga aylantirilsa, yozuvda aksincha, tovushlar harfga aylantiriladi. Bu o'qish va yozish faoliyatida o'quvchi uchun qiyinchilik tug'dirgandek tuyulsa-da, aslida o'qish va yozish jarayonini soddalashtiradi, chunki tilimizdagi tovushni ifodalovchi harf soni uncha ko'p emas. O'qish va yozishni o'zlashtirish uchun tovush va harflarning o'zaro munosabatiga oid qoidalarni o'zlashtirish kifoya. Savod o'rgatish metodikasida o'zbek tili tovushlar va harflar tizimining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

O'zbek tilining tovush tizimi va yozuvi. O'zbek tili yozuvi fonematik yozuv hisoblanadi. 1993 - yildan boshlab o'zbek tili yozuvi uchun lotin grafikasi asos qilib olindi. Nutqning har bir tovushi uchun unga mos grafik shakl qabul qilindi. O'qituvchi savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarni tovush va harflar bilan tanishtirishda, ularni sintezlab o'qishga o'rgatishda o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Savod o'rgatish analitik-sintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So'z bo'g'inga bo'linadi, bo'g'indan kerakli

o'rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o'rganiladigan harf bilan sintezlanadi, shu asosda harf va butun o'qish jarayoni o'zlashtiriladi. Bunda o'zbek tili grafik tizimi, tovushlarni yozuvda belgilash xususiyatlari hisobga olinadi.

Savod o'rgatishda o'zbek tili grafik tizimining quyidagi xususiyatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega: 1. Savod o'rgatishda tovush-harf bilan tanishtirish unlilardan boshlanadi.

Hozirgi o'zbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: a, o, i, e, u, o'.

E harfi so'z va bo'g'in boshida qo'llanadi (ekin, echki, aeroplan), undoshdan keyin o'rta keng lablanmagan unli tarzida o'qiladi (kel, tez). Savod o'rgatishda oldin so'z boshida keladigan e, so'ngra undoshdan keyin keladigan e tovush-harfi bilan tanishtiriladi.

O harfi o'zbekcha, umumturkiy so'zlarda quyi keng, lablangan o tovushini ifodalaydi, ruscha-baynalmilal so'zlarda urg'usiz bo'g'inda a tarzida (botanika), **o'** tovushi kabi (tonna), qisqa i tarzida (traktor) talaffuz qilinadi. Shuning uchun bu unli qatnashgan ruscha baynalmilal so'zlar savod o'rgatish davridan so'ng o'quv jarayoniga kiritiladi.

A tovushi bahor, savol kabi so'zlarda o kabi, muomala, munosabat kabi so'zlarda i tovushiga yaqin talaffuz qilinadi, lekin a yoziladi.

U tovushi qovun, sovun kabi so'zlarda i tovushiga yaqin talaffuz etilsa ham u yoziladi.

I tovushi bilan, sira kabi so'zlarda talaffuz etilmasa ham yozuvda doimo saqlanadi.

2. O'zbek tilida 24 ta undosh tovush bor. Yozuvda ular 23 ta harf bilan ifodalanadi: shulardan 3 tasi harf birikmasi, 21 tasi yakka harf bilan belgilanadi. Ular quyidagilar: b, d, f, g, h, j (jo'ja), j (jurnal), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng. Undoshlarni o'rgatishda ham muayyan tartibga, talabga asoslaniladi. Alifbo davrida undosh tovushlar bilan tanishtirishni sonor, ya'ni ovozdor tovushlar bilan boshlash maqsadga muvofiqdir. Chunki sonor 19 tovushlarni bo'g'in va so'z tarkibidan ajratib olish oson. Lekin **ng** sonor undoshi n va g undosh tovushlari va harflari bilan tanishtirilgach, o'rgatiladi. Harf birikmalarini o'rgatishdagi

qiyinchilik hisobga olingan holda, ularning alifbe davrining oxirgi bosqichida o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

J harfi ikki tovushni ifodalaydi, shuni hisobga olib, unga alohida darslar ajratiladi. Birinchi darsda portlovchi j tovushini o'rgatish, talaffuzini tushuntirish, analitik-sintetik mashqlar yordamida ko'nikmalar hosil qilish, lozim keyingi darsda esa sirg'aluvchi j tovushi va uning talaffuzi o'rgatiladi. So'ng bu ikki tovushning talaffuzidagi farq taqqoslash usuli orqali tushuntiriladi. Berilgan bilim analitik-sintetik mashqlar yordamida mustahkamlanadi. Sh tovushini ifodalovchi sh harf birikmasi ham s va h harfi bilan, ch tovushini ifodalovchi ch harf birikmasi h harfi bilan tanishtirilgach, o'rgatiladi. O'quvchilar bu harf birikmalarini bir yaxlit tovush sifatida o'qish va yozishga ko'nikishi lozim. Bu davrda **s'h** (is'hoq) tarzida o'qiladigan holatga to'xtab o'tilmaydi. Jarangsiz jufti bor jarangli undoshlar (b-p, d-t, v-f, g-k, z-s kabi) haqida dastlabki tushunchalar beriladi, ularning talaffuzi va yozuviga e'tibor qaratiladi.

X va **H** tovushlarining talaffuzi va imlosi haqida ham dastlabki tushunchalar beriladi, ularni farqlash bo'yicha maxsus mashqlar ham uyushtiriladi. Tutuq belgisi (') unli tovushdan so'ng kelsa, uni cho'zib talaffuz qilishga, undosh tovushdan so'ng kelsa, undoshni unidan ajratib talaffuz qilishga xizmat qilishi haqida ham tushunchalar berilib, asta sekin uni qo'llashga doir ko'nikma va malakalar shakllantiriladi.

Savod o'rgatish jarayonida harflarning 4 xil (bosma, yozma, bosh va kichik) shakli va ularning ishlatilish o'rni o'rgatiladi. O'quvchilarni o'qishga o'rgatish bo'g'in asosida olib boriladi. Bo'g'inlab o'qishga o'rgatish uchun so'zni bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlashni o'rgatish muhim sanaladi. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar so'zlarni bo'g'inlarga to'g'ri bo'la olsa, o'qish ko'nikmasini ham yaxshi egallaydi. O'qishning dastlabki bosqichida orfografik o'qishdan foydalaniladi, asta-sekin orfoepik o'qish ko'nikmalari shakllantiriladi. Talaffuzi yozilishiga mos kelmaydigan tovushlar ishtirok etgan so'zlar oldin orfografik, so'ngra orfoepik o'qib beriladi va ularning o'qilishi 20 bilan yozilishi

taqqoslanadi. O'quvchilar muayyan darajada tushunchaga ega bo'lganlaridan so'ng orfoepik o'qish mashq qilindi.

O'qish va yozish jarayonining psixofiziologik tavsifi. O'qish ham, yozish ham murakkab nutq faoliyati hisoblanadi. Bu jarayonlar kichik yoshdagi o'quvchidan iroda, aql, hatto jismoniy harakatni ham talab qiladi.

Kichik yoshdagi o'quvchini o'qishga o'rgatishda quyidagilar kuzatiladi:

1. Bola o'qish paytida bitta harfni ko'radi, uni bilish uchun rasmlarni ko'z oldiga keltiradi, rasmlarni yoki boshqa harflarni eslaydi, esga tushirgach, uni aytishga oshiqadi, biroq o'qituvchi aytishga yo'l qo'ymaydi, undan bo'g'inni aytishni talab qiladi. O'quvchi ikkinchi harfni eslab olguncha, birinchisi esdan chiqib qoladi yoki ularni qo'shib bo'g'in, bo'g'indan so'z hosil qilguncha, o'qish jarayoni sustlashadi.

2. Ko'pincha bola o'qiyotgan qatorni yo'qotib qo'yadi, harfni, bo'g'inni, so'zni qayta o'qishga to'g'ri keladi. O'quvchining diqqati kengaygan sari bo'g'in va so'zni butunligicha idrok eta boshlaydi.

3. O'qishni endi o'rganayotgan bola o'qiyotgan matn mazmunini o'zlashtirmaydi, chunki u so'zni qanday o'qishga ko'p kuch beradi. Darslikdagi rasmlar, o'qituvchining savollari, ko'rgazmali qurollar ularning ongli o'qishini ta'minlaydi.

4. Tajribasiz kitobxon so'zni birinchi bo'g'iniga yoki rasmga qarab topadi. Bu xato o'qishga olib keladi. Bunday xatoning oldini olish uchun so'z bo'g'inlab o'qitiladi, so'zni bo'g'in-tovush tomondan tahlil qilishga, tovush-harf tomondan analiz va sintez qilishga diqqat qaratiladi. O'qishni muvaffaqiyatli egallashi uchun o'quvchilarning idroki, xotirasi, tafakkuri va nutqini o'stirishga katta e'tibor berish kerak. Savod o'rgatishda fonematik eshitish qobiliyatlarini o'stirishga, ya'ni tovushni aniq talaffuz qilishga, boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatish, bo'g'in yoki so'zdan o'sha tovushni ajrata olish ko'nikmasini o'stirish muhim sanaladi.

Fonematik eshitish imloviy malakani hosil qilishning muhim shartidir. Shu bois savod o'rgatish davrida eshitish idrokini o'stirish uchun ham maxsus xilma-xil mashqlar o'tkazib borish maqsadga muvofiqdir. Yozuv jarayonida o'quvchilar ruchkani to'g'ri ushlashni, daftarni to'g'ri qo'yishni, harfni yozishda yozuv

chiziqlari, ular bo‘ylab qo‘lni harakatlantirishni esda saqlashi, harfni harfga qanday ulash, qatorga sig‘ish-sig‘masligini mo‘ljallashi lozim. Bu jarayon o‘quvchini aqliy va jismonan charchatadi, ayniqsa, ularning barmoq va yelka muskullari charchaydi. Shuning uchun ham darsda ikki-uch marta daqiqali jismoniy mashqlar o‘tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Yozuv jarayonida o‘quvchi ruchkani qog‘oz ustida sekin, ishonchsizlik bilan qimirlatadi, bir harfni yozib to‘xtaydi va namuna bilan solishtiradi, ba‘zan chiziqdan chiqib ketadi, noto‘g‘rilarini bo‘yab, to‘g‘rilaydi. Bunda u o‘qituvchiga har daqiqada murojaat qiladi, uning qo‘li va boshi yozishda birgalikda harakat qiladi. Yozuv jarayoni o‘quvchilarning ongli harakat qilishini ham talab etadi. Shu sababli bu jarayonga o‘qituvchi sabr-qanoat bilan katta e‘tibor qaratishi juda muhim. Yozuvning chiroyli va imloviy jihatdan to‘g‘ri bo‘lishi savodxonlikning yuksak belgisidir.

Savod o‘rgatish metodlarining qiyosiy-tanqidiy tahlili. Eski maktabda o‘qish bilan yozish bir vaqtda o‘rgatilmagan, avval faqat o‘qish o‘rgatilgan. O‘qish hijo (bo‘g‘in) usuli bilan o‘rgatilgan. O‘qishga o‘rgatishning “hijjayi qadimiy” deb atalgan usuli uzoq vaqtlar davomida hech qanday o‘zgarishsiz davom etib kelgan.

Hijo usulida o‘qishga o‘rgatishni 3 bosqichga bo‘lish mumkin:

1-bosqich. Harflarning nomini yodlatish (“harfiy metod”). Bu metodning mohiyati quyidagilardan iborat bo‘lgan: bir necha yildan beri o‘qiyotgan bolalar maktabxonaga yangi kelgan bolaga bir necha kichik-kichik surani og‘zaki yodlatgan. Bola aytayotgan suradagi so‘zlarining ma’nosini tushunmay, suralarni birin-ketin yodlab olgan, bu orada taxminan bir yilga yaqin vaqt o‘tgan. Shundan keyin arab alifbosi yodlatila boshlangan; bola uyidan har ikki tomoni randalanib silliqlangan maxsus taxta olib kelgan. Maktabdor taxtaning bir tomoniga qora siyoh bilan 28 ta arabcha harfning yolg‘iz shaklini alifbo tartibida bandlarga bo‘lib yozib bergan. Maktabdor birinchi banddagi harflarning nomini alif, be, te, se deb aytgan. Bola domlaga ergashib takrorlagan, ayta olmasa, domla yana aytgan va shuni yaxshilab o‘rganishni vazifa qilib topshirgan. Bola birinchi bandni yodlab olgach, ikkinchi bandni shu tariqa yodlagan va hok. Bolalar 28 harf nomini 5-6

oyda zo‘rg‘a bilib olgan, ularning ko‘pchiligi harflarning nomini yodlab olsa ham, qaysisi be 22 (ب), qaysisi se (ث) ekanini ko‘rsatib bera olmagan. Ayrim domlalar, otinoyilar yosh bolalarning eslab qolishiga yordam berish maqsadida har bir harf uchun shartli iboralar o‘ylab topganlar (l-uzunchoqqina alif, ب - bittagina be, ت - ikkitagina te, ث - uchtagina se kabi).

2-bosqich. Bo‘g‘in hosil qilish. Harflar nomi yodlab bo‘lingach, bo‘g‘in hosil qilishga, ya’ni “zeru-zabar” ni o‘rgatishga o‘tilgan. Eski maktabda “zeru-zabar” (zabar, zer, pesh) har xil o‘rgatilgan. Masalan, ba’zi domlalar ب (be, zabar-ba), be-zer-bi, be-pesh-bu, te-zabar-ta va hok. kabi o‘rgatsalar, boshqalari be zabar ba, te zabar ta kabi, yana birovlar be zabar-a; zer-i, pesh-u; te-zabar-a, zer-i, pesh-u va hok. deb o‘rgatganlar. Maktabxonada “zeru zabar” quruq yodlatilgan, nimaga xizmat qilishi aytilmagan. Aslida esa bu belgilarning ma’lum xizmati bor: zabar (fatha)-undosh harf ustidagi urg‘u belgisiga o‘xshash chiziqcha bo‘lib, undoshga a unli tovushini qo‘shib aytish zarurligini ko‘rsatadi; zer (kasra) undosh harf ostidagi chiziqcha bo‘lib, shu undoshga i unli tovushini qo‘shib aytish kerakligini bildiradi; pesh (zamma) esa undosh harf ustiga qo‘yiladigan belgi bo‘lib, shu undosh tovushga u unlisini qo‘shib aytish zarurligini ko‘rsatadi. Demak, arabcha matnlarni o‘qish uchun “zeru zabar”ni bilish juda zarur bo‘lgan, ammo o‘qishga o‘rgatish anglab o‘qishga asoslanmagani uchun bolalar mim zabar ma, mim zer mi, mim pesh mu deb yodlaganlar, “zeru zabar”ning mohiyatini anglamaganlar.

3-bosqich. Bo‘g‘inlarni qo‘shish. Eski maktabda bo‘g‘inlarni qo‘shish “abjad” bilan boshlangan. Maktabdor taxtaning ikkinchi tomoniga arab tili alfavitidagi 28 ta harf jamlangan 8 so‘zni “zeru zabar” bilan yozib bergan. Bolalar bu 8 ta so‘zni birin-ketin hijo usulida o‘qib yodlab olgan. Masalan, abjad so‘zi alifga zabar qo‘yib, bega urishtirilsa ab, jimga zabar qo‘yib, dolga urishtirilsa jad, bularning ikkisidan abjad hosil bo‘lgan. Abjaddan keyin eski maktab o‘quv kitobi bo‘lgan “Haftiyak”ka o‘tilgan. “Haftiyak”dagi suralar ham “Abjad”dagi kabi hijo usulida o‘qitilgan. Bolalar “Haftiyak”ning bir betini hijo usulida o‘qish uchun juda ko‘p vaqt va kuch sarflagan. So‘zni hijo usulida o‘qishda avval so‘zdagi birinchi undosh harfning, keyin ikkinchi undosh harfning nomini aytib, unga zarur harakatni qo‘yib

hijo hosil qilingan. Shu usulda navbatdagi harflardan 23 ham hijo hosil qilinib, hijolarni bir-biriga qo'shib, bu so'z bir butunicha aytilgan. So'zni hijo usulida o'qishda tovush emas, balki shu tovushni ifodalovchi harfning nomi asos qilib olingan. So'zni tovush jihatidan tahlil qilishga oid hech qanday ish qilinmagan, tovushlarning qo'shilishi bolalarga tushunarli bo'lmagan, bolalar so'zdagi har bir harf ma'lum bir tovushni bildirishini mutlaqo anglamagan.

Hijo usulida o'qishga o'rgatish, birinchidan, mexanik ravishda bo'lib, ayni bir narsani qayta-qayta aytishga majbur qilingan, ikkinchidan, bola o'zi aytgan so'zining ma'nosini tushunmay, maktabdordan eshitganini takrorlayvergan. "Haftiyak"ning keyingi ayrim suralari so'zni yaxlit "o'qish" usulida olib borilgan, aniqrog'i bola o'qimagan, eshitganini to'tiqush kabi yodlagan. Natijada bolalar maktabxonada o'qiganlarini o'zi o'qib yurgan kitobidan "o'qib bergan", ammo ularning qo'liga maktabda o'qilmagan boshqa bir kitob berilsa, uni o'qiy olmagan; eski maktabda 6—10 yil muntazam o'qigan bolalarning juda ko'p deganda 4-5 foizigina o'qish va yozish ko'nikmasini hosil qilgan.

Turkistonda ochilgan rus-tuzem maktablari savod o'rgatishda ma'lum darajada ijobiy o'rin tutdi. Rus-tuzem maktablarinnng o'zbekcha sinflarida o'zbekcha xat-savod o'rgatish metodi 1900 - yildan boshlab asta-sekin isloh qilindi: hijo metodidan tovush metodiga o'tildi. 1900 - yillardan rus-tuzem maktabi o'zbekcha sinflarining peshqadam muallimlari tovush metodi asosida tuzilgan tatarcha alifbedan foydalana boshladi. Bu kitobning tili va mazmuni o'zbekcha sinflarga mos kelmas edi. 1902 - yilda Saidrasul Saidazizovning tovush metodi talabiga muvofiq tuzilgan ona tili alifbesi "Ustodi avval" nashr etildi. "Ustodi avval" nashr qilingandan keyin o'zbekcha xat-savod o'rgatishda yangi davr boshlandi. Tovush metodi savod o'rgatishning eski usulidan tamomila farq qilib, o'qitishni osonlashtirdi, ta'limni bola tushunadigan, anglaydigan ta'limga, ya'ni faol ta'limga aylantirdi.

"Ustodi avval" 3 bo'limdan iborat edi: 1-bo'lim, hozirgi atama bilan ataganimizda, alifbe davridir. Muallif bu bo'limda arab alfavitidagi harflarni alfavit tartibida emas, balki harf orqali ifodalangan tovushning talaffuzi oson-qiyinligini

harflarning yozilishi sodda yoki murakkabligini e'tiborga olgan holda tizib chiqqan. Muallif har bir harfning yozuvda bir necha xil shaklda kelishi xat savod o'rgatishni qiyinlashtirishini hisobga olgan; alifbe davrining 24 boshida deyarli har doim bir xil shaklda qo'llanadigan harflarni bergan. U shakli yozilish o'rniga qarab turlicha bo'ladigan harflarning so'z boshida, so'z o'rtasida, so'z oxirida va alohida yozilish shaklini berib, ularga mos misollar keltirgan. Masalan, q harfini tanitish uchun qor, uyqu, oq so'zlarini, g' harfini tanitish uchun g'or, uyg'oq, tog' so'zlarini tanlagan. Muallif soddadan murakkabga tamoyiliga amal qilib, alifbe davrini asta-sekin murakkablashtira borgan. Kitobning alifbe qismiga, asosan, o'zbek tilining lug'at tarkibidagi so'zlar tanlab olingan. "Ustodi avval"ning 2-bo'limi alifbedan keyingi davrdir. Bu bo'limda hikoya, masal va 50 maqola berilgan. Ularning ayrimida bilim olish targ'ib qilinsa, boshqalari tarbiyaviy mazmunda bo'lgan. S. Saidazizov kitobining 3-bo'limini "Alifboi qur'on" deb atagan va o'z oldiga bolalarga "Qur'on"ni tushunib olishga o'rgatishni maqsad qilib qo'ygan.

Umuman, tovush metodi Markaziy Osiyoga ikki manbadan yoyilgan:

1. Rus-tuzem maktablari ruscha sinflarida xat-savod tovush metodi bilan o'rgatilar edi. O'zbekcha sinf muallimlari tovush metodi oson va qulayligini amalda o'z ko'zlari bilan ko'rgan va asta-sekin tovush metodini o'z sinflariga tatbiq eta boshlagan.

2. XIX asrning oxiridan boshlab Rossiyadan Markaziy Osiyoga kelgan tatar muallimlari, ya'ni jadidlar tovush metodida xat-savod o'rgata boshlagan edi, oradan ko'p o'tmay, bir qancha mahalliy muallimlar ular kabi yangi maktablar ochadi va bolalarga xat savodni tovush metodi asosida o'rgata boshlaydi. Shunday qilib, O'rta Osiyoda tovush metodi asta-sekin hijo metodining o'rnini egallay boshlagan. Ma'lumki, tovush metodi bilan xat-savod o'rgatishga Rossiyada **K. D. Ushinskiy** asos solib, u sintetik tovush metodini qat'iy himoya qilgan. Tovush metodi bilan savod o'rgatilganda, so'zning eng kichik bo'lagi, ya'ni nutq tovushlari asos qilib olinadi.

Soʻzning maʼnosini oʻzgartira oluvchi har bir tovush yozuvda harf orqali ifodalanishi: soʻzda tovushlar almashinishi, ortishi yoki kamayishi natijasida boshqa bir yangi soʻz hosil boʻlishi mumkinligi bolalar ongiga yetkaziladi. Keyingi yillarda ham xat-savod tovush metodida oʻrgatilmoqda. Atoqli metodistlar (S. P. Redozubov, A. I. Voskresenskaya, K. Qosimova, Y. Abdullayev, O. Sharafiddinov va boshq.) tovush metodida xat-savod oʻrgatishni takomillashtirdi. Arab alifbosida yozuvni oʻrgatish qiyin boʻlgan. Bu alifbodagi harflar soʻzda qoʻllash oʻrniga qarab har xil shaklda yozilgan, bu yozuvni oʻrganishni qiyinlashtirgan. Shuning uchun koʻp maktablarda bolalarga oʻqish oʻrgatilib yozuv oʻrgatilmagan, chunki domla va otinoyilarning koʻpchiligi oʻqishni bilib, yozishni bilmagan.

Eski maktabda yozish chiziqsiz tekis oq qogʻozga dastlab yoʻgʻonroq savagʻich qalamda oʻrgatilgan; bolalar yozishni ozroq oʻrganganlaridan keyin qamish qalamda ham yozishgan, ularga ruchkada yozishga ruxsat etilmagan. Yozishni oʻrgatish alifbo tartibida harflarning alohida-alohida shaklini yozdirishdan boshlangan. Avval alifni yozish oʻrgatilgan, keyin oʻxshash shaklli harflar bandlarga boʻlinib, oʻxshash unsuri boʻlmaganlari esa ayrim-ayrim yozdirilgan. Baʼzi domlalar ayrim harflarning elementlarini yozishni ham alohida mashq qildirgan.

Shundan keyin harflarni nusxaga qarab alifbo tartibida katta-katta qilib yozish (bu mufradot (sarhad) deyilgan: bunday yozish bir-ikki yilga choʻzilgan) oʻrgatilgan. Shundan keyin harflarni bir-biriga qoʻshib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni murakkabot deyilgan. Harflarni bir-biriga qoʻshib yozish mashqi bir necha bosqichga boʻlinib, harf birikmalarining maʼno anglatish-anglatmasligi umuman eʼtiborga olinmagan, qanday qoʻshilishi mashq qilinavergan. Koʻpgina eski maktablarda bunday mashq “*abjad yozish*” bilan tugallangan. Murakkabotdan keyin bayt, qitʼa va ruboiylarni koʻchirib yozish mashqi boshlangan. Bu mashqni muqattaot deyilgan. Bu mashqqa ham juda koʻp vaqt sarflangan; u maʼnoli soʻzlarni yozish bilan boshlanib, duoyi salom (insho) yozish bilan tugallangan. Bola duoyi salom yozishni bilsa, “xati chiqqan” hisoblangan.

Yozuvni o'rgatish va husnixat mashq qildirishda **“Mufradot”** kitobidan foydalanilgan. Bu kitobchada har uchala mashq turi, ba'zi nashrlarda esa insho namunalari berilgan. Eski maktabda yozuvga o'rgatishning birdan-bir yo'li ko'chirib yozuv, nusxa ko'chirish hisoblangan, natijada bolada yozma nutq ko'nikmasi hosil qilinmagan. Bu mashq bolani juda zeriktirgan, hech o'ylamasdan yozishga odatlantirgan. Maktabxonada ijodiy ko'chirib yozuv mashqlarining, shuningdek, boshqa usullarning qo'llanilmaganligi orqasida chiroyli ko'chirib yozish bola ko'nikmasini hosil qilgan bo'lsa ham, o'z fikrini yozma ifoda qila olmagan, eng oddiy jummalarni ham zo'r-bazo'r xato bilan yozgan. Eski maktablarda, madrasalarda o'zbek tili o'qitilmagan, natijada eski maktab bolalarigina emas, hatto madrasada bir necha yil umr o'tkazgan ba'zi bolalar ham o'z ismini to'g'ri yozishni bilmagan.

Arabchada to'g'ri, chiroyli yozuvga o'rgatish uchun xivalik shoir **Shermuhammad Avazbiy o'g'li Munisning** (1778—1829) **“Savodi ta'lim”** kitobidan foydalanilgan. Rus-tuzem maktablarida o'qish va yozishni o'rgatish, odatda, bir vaqtda boshlanib, bir-biriga bog'lab olib borilgan, har kuni avval o'qish, keyin yozuv darsi bo'lgan; o'qish va yozish onglilik tamoyili asosida o'rgatilgan; bolalar qaysi tovush, bo'g'in, so'z yoki gapni o'qiyotgan yoki yozayotganini aniq tasavvur qilgan, ma'nosini tushungan, arabcha harfning yolg'iz shaklini yoxud biror harfning elementini yozayotganligini ongli ravishda bilgan. Rus-tuzem maktablarining o'zbekcha sinfida ko'chirib yozishga va diktantga ko'p vaqt sarf etilgan. Bulardan tashqari, insho (turli tilxat, duoyi salom va savdo ishiga oid har xil xatlar) yozishga ham o'rgatilgan.

3. 2. Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodi

Analitik-sintetik tovush metodiga **K. D. Ushinskiy** asos solgan. Bu metod hozirgi kunga qadar ancha takomillashdi. Shu bois analitik sintetik tovush metodi an'anaviy tamoyillarga va shakllanish, tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillarga ega.

Metodning an'anaviy tamoyillari quyidagilar:

1.Savod o'rgatishda analitik-sintetik tovush metodi shaxsni shakllantirish maqsadiga ko'ra ta'limiy va o'stiruvchi xarakterda bo'ladi, nutqiy mashqlar orqali aqlning o'sishini ta'minlaydi, o'qishning ongli osishini talab etadi. 1. Bu metod tashkiliy tomondan ikki davrga: A) Alifbegacha tayyorlov davri; B) Alifbe davriga bo'linadi,

2. Yozuvga o'rgatish o'qishga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi. Analitik-sintetik tovush metodi psixolingvistik nuqtayi nazaridan: birinchidan, savod o'rgatish bolalarning jonli nutqiga, ular egallagan nutq malakasiga asoslanadi; ikkinchidan, savod o'rgatishga tovush asos qilib olinadi, unda tovushni ajratishga, analiz va sintez qilishga, tovushlar artikulatsiyasiga, bolalarda fonematik eshitishni rivojlantirishga katta ahamiyat beriladi, uchinchidan, o'qish birligi sifatida bo'g'in olinadi, bo'g'in ustida ishlashga katta ahamiyat beriladi. Metodning shakllanish va tashkil topish jarayonida bo'lgan tamoyillari: 1.Ta'lim jarayonini tashkil etish nuqtayi nazaridan: savod o'rgatish jarayonida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish. 2.O'qitishning istiqboli nuqtayi nazaridan: grammatika, so'z yasalishi, imlo, leksikologiyaga oid bilimlarni nazariyasiz amaliy asosda muntazam berib borish.

3.Psicholingvistik nuqtayi nazaridan: tovush va harfni o'qitishning qulay usulni izlash, tovush va harflarning moslari, osonligi, ikkinchidan, ta'limning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi xarakteri hisobga olinadi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarga tarbiya ham berib boriladi. Tarbiyalash didaktikaning muhim tamoyillaridandir. Maktabda axloqiy tarbiya beriladi, ilmiy dunyoqarash elementlari shakllantiriladi.

Bolalar darsda ommaviy siyosiy tushunchalarni egallaydi. Alifbe sahifalarida do'stlik, baynalminal munosabat, bolalar mehnati, tabiat, kattalar mehnati, bolalar o'yinlari, oila, maktab hayoti kabi rasmlar berilgan. Turli mavzularda matn berilgan. Bular bolalarda o'zaro do'stlik, mehnatsevarlik, mehnatni qadrlash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, tabiatni sevish va asrash, hayvonot dunyosiga qiziqish, ularni muhofaza qilish, maktab va o'qishni sevish — umuman, estetik tarbiyani shakllantiradi. Bular bolalarni xalqning qaynoq hayotiga, uning baxtiga,

orzulariga, muvaffaqiyatlariga ruhlantiradi. Demak, bolalarga axloqiy, g'oyaviy, mehnat va estetik tarbiya berish ham savod o'rgatish vazifasiga kiradi.

Savod o'rgatishni to'g'ri tashkil etish uchun bolalarning unga nutqiy tayyorgarligi maxsus o'rganish talab etiladi. Maxsus o'rganish avgustda, hatto undan oldin — bahordan boshlanadi. 1-sinfga keladigan o'quvchining oilasiga yoki bolalar bog'chasiga boriladi, suhbat o'tkaziladi, bolalarning umumiy bilim saviyasi aniqlanadi. 1. O'qish ko'nikmasini aniqlash. a) so'zni sidirg'a o'qiydi, b) bo'g'inlab o'qiydi, v) harflab o'qiydi (noto'g'ri o'qish) g) anchagina harfni biladi, lekin o'qishni bilmaydi, d) ayrim harflarni biladi, 2. Yozuv ko'nikmasi. a) hamma harfni yozishni biladi, so'z yozadi (bosma yoki yozma), b) ayrim harflarnigina yozishni biladi (bosma yoki yozma), v) yozishni umuman bilmaydi, 3. Tovushni tahlil qilishga tayyorgarligi: a) so'zni bo'g'inlarga bo'ladi; b) so'z yoki bo'g'indagi tovushni ajratadi; v) hamma tovushni to'g'ri talaffuz qiladi; g) ayrim tovushlarni noto'g'ri talaffuz qiladi (qaysi tovushlar ekani hisobga olinadi) d) nutqning baland yoki pastligi. 4. Og'zaki bog'lanishli nutq. She'rni yoddan o'qish. a) 3 ta she'rni biladi, uni zavqlanib aytadi, b) 1-2 ta she'rni biladi, aytishga uyaladi, v) birorta she'rni yoddan o'qishni bilmaydi, 5. Og'zaki bog'lanishli nutq. Ertak aytish. a) bir yoki bir nechta ertakni aytishni biladi, b) ertak aytishga harakat qiladi, lekin ayta olmaydi, v) ertak aytishni bilmaydi, o'rganishga ham harakat qilmaydi, 6) Og'zaki bog'lanishli nutq. Fikr bayon qilish (Rasmda nimalar ko'rayotganingni aytib ber.) a) 20 so'zdan ortiq bog'lanishli hikoya, bir necha gap tuza oladi, b) 10 tadan 20 tagacha so'zdan iborat bir necha gapdan iborat bog'lanishli hikoya tuza oladi, v) 10 tagacha so'zli bog'lanishli javob ayta oladi g) 3-4 so'zli qisqa javob ayta oladi. Shuningdek, bola nutqining sintaktik qurilishi ham, foydalanadigan so'zlar doirasi ham o'rganiladi, to'plangan materiallar 2 variantda yoziladi. 1) Har bir o'quvchi haqida alohida ma'lumot, bu bolaga yakka yoki differentsial yondashish uchun kerak bo'ladi. 2) Sinf o'quvchilari uchun umumiy ma'lumot, u ma'lumotdan darsda sinf o'quvchilari uchun umumiy ishlar metodikasini tanlashda foydalaniladi.

3. 3. Savod o'rgatish jarayoni bosqichlari

Analitik-sintetik (tahlil-tarkib) tovush metodida savod o'rgatish jarayoni 4 oy davom etadi. Bu jarayon quyidagi **2 davrga** bo'linadi³:

- a) alifbegacha tayyorgarlik davri (2 hafta);*
- b) alifbe davri (31 dekabrgacha davom etadi).*

Alifbegacha tayyorgarlik davri. Bu davrning asosiy vazifasi o'quvchilarni maktab, sinf, tartib-intizom qoidalari va o'quv qurollari bilan tanishtirish, nutq o'stirishga oid mashqlar o'tkazib, fonematik eshitishni o'stirishdan iboratdir.

Alifbegacha tayyorgarlik davri, o'z navbatida, quyidagi 2 bosqichga bo'linadi:

- 1. Harf o'rganilmaydigan bosqich (1 hafta).*
 - 2. Unli tovush va harf o'rganiladigan bosqich (1 hafta).*
- 1-bosqichda o'quvchilarga og'zaki va yozma nutq haqida, gap, so'z, bo'g'in va tovushlar haqida, nutqning gaplardan, gaplarning so'zlardan tuzilishi, so'zlarning bo'g'inga bo'linishi, bo'g'inning tovushlardan tashkil topishi haqida ma'lumot beriladi, tovushlarning unli va undosh tovushlarga ajratilishi o'rgatiladi, ulardan amaliy foydalana bilish ko'nikmalari hosil qilinadi. Bu jarayonda maxsus nusxalar asosida o'quvchilarning bog'lanishli nutqi ustida ishlanadi. Ularga "Alifbe"da berilgan rasmlar asosida hikoyalar tuzdirishdan tashqari, o'zlari bilgan she'r, ertak, hikoya, tezaytish, maqol, topishmoq, xalq ashulalari, alla, qo'shiqlar, latifalardan aytiriladi.

Tayanch so'zlar asosida gap tuzdirish, "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarning talaffuzi, o'qilishi va ma'nolari ustida ishlash kabi ishlar uyushtiriladi (Bu tarzda ishlar har bir darsda mavzularga bog'liq ravishda izchil davom ettirib boriladi).

Bu bosqichdagi yozuv darslarida o'quvchilar yozuv daftari va yozuv chiziqlari bilan tanishtirilib, harf elementlarini yozishga o'rgatiladi, ularda namunaga qarab grafik xatolarini aniqlash, o'z o'zini tekshirish, harf oralarining tengligiga rioya qilish, chamalab yozish kabi ko'nikmalar hosil qilinadi.

³ Ba'zi adabiyotlarda bu jarayon 3 davrga bo'lingan. Qarang: O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim strategiyasi muammolari va ta'lim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo'llari/ R. Safarova, U. Musaev, P. Musaev, F. Yusupova, R. Nurjanova. – T.: Fan, 2005. – 217-218-betlar.

2-bosqichda unli tovush-harflar o'rgatiladi. Bunda ularning quyidagi uch xususiyatini o'quvchilar amaliy ravishda puxta egallashiga erishish lozim: a) talaffuzda (og'izda) to'siqqa uchramasligi; b) cho'zib aytilishi; v) faqat ovozdan tashkil topishi. Shuningdek, bu bosqichda tovush bilan harfni farqlashga o'rgatish ko'zda tutiladi. Ushbu bosqichdanoq tovush va harf o'rtasidagi chegaraga qat'iy rioya qilinadi. Bolalarga tovush haqidagi ma'lumotlar kitob ochtirilmay beriladi. Tovushni ifodalovchi harf ko'rsatilgach, harf ustida ishlanadi. Tovush va harfga oid o'ziga xos xususiyatlar (tovushlarni talaffuz qilamiz, eshitamiz; harflarni yozamiz, ko'ramiz, o'qiymiz) ham izchil ravishda o'quvchilarning o'zlashtirishlarini hisobga olgan holda sekin-asta tushuntirila boriladi.

Alifbe davri. Bu davr 31 dekabrgacha davom etib, unda o'quvchilar alifbedagi barcha unli va undosh tovush-harflar bilan tanishtiriladi. Undoshlar osondan qiyinga tamoyili asosida joylashtiriladi. Oldin sonor tovushlar (n, m, l kabi), keyin esa sirg'aluvchi va boshqa undoshlar: ikki tovushni ifodalaydigan j, harf birikmalari (ng, sh, ch), tovush bildirmaydigan tutuq belgisi (') bilan tanishtiriladi. O'quvchilarning tovush va harfni yaxshi tanishlari, elementar o'qishni muvaffaqiyatli egallashlari uchun bo'g'inga bo'lish, bo'g'in chegarasini aniqlash, bo'g'indan tovushni ajratish, tovush va harf munosabatini aniqlash, kesma harflardan bo'g'in tuzish va o'qish, bo'g'in-tovush, tovush-harf tahlili kabi mashqlardan foydalaniladi. Bu davrda bo'g'inlab o'qish asosi shakllantiriladi: ikki harfli ochiq (na, ni, mu kabi), ikki harfli yopiq (in, ol kabi), uch harfli yopiq bo'g'inlarni (mon, lim, til kabi) o'qishga o'rgatiladi.

Alifbe davrini o'rganiladigan tovush-harfning va o'quv materialining murakkablik darajasiga ko'ra **3 bosqichga** ajratish mumkin:

1) unli tovush-harflar, ovozdor, sirg'aluvchi undoshlar, o-na, a na, il, in, bi-lan tuzilishidagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

2) artikulyastiyasi qiyin bo'lgan r, k, v, f kabi undoshlar va yo'l bars, do'st, rasm kabi tuzilishdagi so'zlar o'rganiladigan bosqich;

3) o'rganilganlar takrorlanib, harf birikmalari ng, sh, ch, 2 tovushni ifodalaydigan j, tutuq belgisi (') va jo'ja, jurnal, jirafa, tong, so'ng, bodring,

choynak, shudring va shu kabi soʻzlarni oʻqishga oʻrgatiladigan bosqich. Fonetik ishlar sohasida jarangli va jarangsiz undoshlarni taqqoslashga, ularning soʻz maʼnosini farqlashdagi faoliyatini aniqlashga oid mashqlar oʻtkaziladi (ziyrak-siyrak, dil-til kabi).

Artikulyastiyasi qiyin boʻlgan undoshlar ng (tong, rang, keng), lab tish undoshi v, qorishiq undosh ch, jarangli portlovchi j (joʻja) va jarangli sirgʻaluvchi - j (jurnal) kabilarni oʻrganishda tovush artikulyastiyasiga oid ishlar qiyinlashadi. Asosiy davrning oxirlarida jarangsiz jufti talaffuz qilinadigan undoshli soʻzlar: koʻrib (koʻrip), qaytdik (qayttik), aytib (aytip), ketayotib (ketayotip), tortib (tortip), terib (terip), olib (olip), obod (obot), borishdi (borishti); qisqa talaffuz qilinadigan i unlisi bor soʻzlar: bilan (blan), sira (sra); talaffuzda tushib qoladigan undoshli soʻzlar: baland (balan), doʻst (doʻs), Toshkent (Toshken), farzand (farzan), daraxt (darax) kabilarni yozilgandek oʻqish imloni oʻrganishga tayyorlaydi. Bular avval orfografik, soʻng orfoepik oʻqitiladi. Yuqoridagi kabi soʻzlarni oʻqish bilan boʻgʻinlab oʻqish malakasi takomillashadi: oʻquvchilar talaffuzi va yozilishida farqlanadigan soʻzlarni ham toʻgʻri oʻqishga oʻrganadi.

Alifbe davrining oxirida oʻquvchilar quyidagi bilim va koʻnikmalarga ega boʻlishi zarur:

- a) hamma tovushlarni tanishi va har qanday holatda toʻgʻri talaffuz qilishi;
- b) soʻzning boʻgʻin-tovush, tovush-harf tahlilini bilishi, soʻzdagi tovushlarning izchil tartibini aniqlay olishi, kerakli tovushni soʻz va boʻgʻinga ajrata olishi;
- v) kesma harf va boʻgʻinlardan soʻz tuza olishi va oʻqishi;
- g) 2-3-4 boʻgʻinli soʻzlarni yaxlit, adabiy-orfoepik talaffuz bilan oʻqishi;
- d) gaplarni ohangiga rioya qilib oʻqishi;
- e) oʻzi oʻqigan matnning mazmunini tushunib, ongli oʻqishi;
- y) oʻqigan matn mazmunini savollar asosida soddagina qilib qayta hikoyalab berishi;
- j) oʻqigan matniga sarlavha topa olishi;
- z) toʻgʻri, tez, ongli va ifodali oʻqish malakalariga ega boʻlishi. Alifbe davri yozuv darslarining vazifasi kichik va bosh yozma harflarni toʻgʻri shakllantirish,

harflarni to'g'ri ulash, alifbeda o'qigan bo'g'in, so'z va gaplarni namunaga qarab yozish, harf, bo'g'in, so'z, gap diktantlarini yozish ko'nikmasini shakllantirish, izohli, saylanma, ko'ruv, ta'limiy diktant yoza olishlariga erishish, umuman, grafik malakani shakllantirishdir.

Savod o'rgatish jarayonining oxirida bir darsda, agar darsning 2-3 qismi yozuvga ajratilsa, 20 tagacha so'z yoza olishlari talab qilinadi. **Savod o'rgatishning asosiy davrida o'quvchilarni o'qishga o'rgatish.** Ma'lumki, savod o'rgatish jarayonidagi o'qish darslarining asosiy vazifasi o'quvchilarga tovush va harfni tanishtirish, ularning to'g'ri talaffuzini o'rgatish orqali bolalarda to'g'ri, ongli, ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, o'quvchilar lug'atini boyitish, bog'lanishli nutqini o'stirish, bilimini boyitish, tafakkurini shakllantirish, eshitish, qabul qilish sezgisini o'stirishda ham bu davr mas'uliyatliligi bilan alohida o'rin tutadi.

Tayyorgarlik davri o'qishga o'rgatish uchun zamin hozirlaydi. Bu davrda bolalarda o'zgalar nutqini eshitish, diqqatni to'plash, til birliklarini (tovush, bo'g'in, so'z, gap) farqlash, ajratish, ularning vazifalarini anglash kabi xususiyatlar shakllantiriladi. Bular o'quvchilarning o'qishni muvaffaqiyatli egallashiga yordam beradi. O'qishga o'rgatish uchun, avvalo, o'quvchi tovush va harf bilan yaxshi tanishtirilishi lozim. Tovush va harf bilan tanishtirishda bo'g'indan tovushni ajratish tamoyiliga rioya qilinadi.

Harf bilan tanishtirish bir necha xil yo'nalishda amalga oshirilishi mumkin:

1. Mazmunli rasm yuzasidan savol-javob usuli bilan bog'lanishli hikoya tuzdiriladi. Undan kerakli gap, so'ng kerakli so'z ajratib olinadi, so'ngra so'z ustida yuqoridagi kabi tahlil ishlari uyushtiriladi.

2. So'z asos qilinib, analitik mashqlar yordamida o'rganiladigan tovush ajratib olinadi. Masalan: oy. O'qituvchi oy rasmini ko'rsatadi, o'quvchilar uning nomini — so'zni aytadi. O'qituvchi o tovushini cho'zib (o-o-o-y) aytadi va qaysi tovushni cho'zib aytayotganini o'quvchilardan so'raydi. O'quvchilar o tovushini aytgach, uning xususiyatlari haqida savol-javob o'tkaziladi. O tovushli so'zlar toptiriladi.

Shundan so'ng o harfi kesma harfdan yoki rasmlı alifbedan ko'rsatiladi. Bunda o harfining shaklini esda olib qolishlariga alohida e'tibor qaratiladi.

3. O'rganilgan harflar ichiga bugun o'rganiladigan harf aralashtirib qo'yiladi, bolalar uning ichidan notanish harfni ajratadi, so'ng o'qituvchi bu harf ifodalaydigan tovushni aytadi. O'quvchilar tovushning xususiyatlarini aytadilar. Shu harfni kesma harflar ichidan topib, kitob sahifasidan, rasmlı alifbedan ko'rsatadi. Shu tariqa tovush-harf bilan tanishtirilgach, o'qishga o'rgatish ustida ishlanadi. Bunda "Alifbe" sahifalaridagi so'zlarni oldin bo'g'inga bo'lish, so'ng o'qishni mashq qilish yaxshi samara beradi. O'qituvchining namunali o'qishidan so'ng birgalikda ovoz chiqarib o'qish, yakka yakka o'qish, shivirlab o'qishdan foydalaniladi. Ayniqsa sekin o'qiydigan o'quvchilar bo'lgan sinflarda xor bilan o'qitish o'qishni tezlashtirishga yordam beradi. Sinf o'quvchilarining o'qish ko'nikmalaridan kelib chiqib, matndagi so'zlarni xattaxtada bo'g'inlarga bo'lib yozish, o'rganilgan harflarni hisobga olgan holda qo'shimcha so'z birikmalari, gaplar tuzib yozish va o'qitish usulidan ham foydalaniladi. Ma'lumki, "Alifbe" sahifalarida bo'g'in tuzilishi murakkablashib boradi. Shuning uchun o'qituvchi har bir bo'g'in tuzilishining murakkabligiga qarab ish usullarini belgilab olishi zarur. Masalan, uch tovushdan tuzilgan, to'rt tovushdan tuzilgan bo'g'inlarni o'qishga o'rgatish ham o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Bunda olov, Man-non tipidagi bo'g'inlarda o-lo:v, Ma:n-no:n tarzidagi qo'shimcha chiziqdan, bodring, do'st tipidagi bo'g'inlarda bo:d-ri:ng, to':r:t tarzidagi qo'shimcha chiziqlardan foydalaniladi.

So'zlarni o'qishga o'rgatishda bo'lib o'qitishdan tashqari jadvallar ham yaxshi samara beradi: k i a l l ar Umumian olganda, har bir o'qish darsida, albatta, bo'g'in tuzilishi murakkab bo'lgan so'zni o'qish mashqi o'tkazilishi lozim. Bu usul o'quvchilarda o'qish malakasining takomillashuviga yordam beradi. O'qishga o'rgatishda so'zlarni va gaplarni to'ldirib o'qish ko'nikmalarini hosil qilish o'quvchini gap tuzishga, tez fikrlashga yo'naltiradi. O'quvchi tushirib qoldirilgan harf va so'zni rasmga qarab topadi, uning gap mazmuniga mos yoki mos emasligiga e'tibor beradi, o'rtoqlariga nisbatan tez topib, o'qituvchining olqishiga

sazovor bo'lishga intiladi. "Alifbe" darsligidagi matnlarda turli tinish belgilari ishlatilgan. O'quvchilar shularga mos ohang tanlashni, to'xtam (pauza) qilish o'rinlarini belgilab olishi zarur. Bunda ham o'qituvchining tushuntirishi (birinchi uchragan tinish belgini izohlashi) va ifodali o'qish namunasini ko'rsatishi katta ahamiyat kasb etadi. Ifodali o'qilgan matngina tushunarli tuziladi. Har bir predmetda bo'lgani kabi o'qish darslarida ham ta'lim tarbiya birligiga e'tibor beriladi. O'qish darslarida tarbiya o'qilgan matnning ongli o'zlashtirilishiga bog'liq. Birinchidan, o'quvchi matnda fikr nima haqida borayotganini anglasagina, o'zida shunday xislatlarni shakllantirishga harakat qiladi. Ikkinchidan, yaxshi inson bo'lish uchun o'qishning zarurligini anglaydi. Shuning uchun ongli o'qishni ta'minlashda matn bilan unga ishlangan mazmunli rasmlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlashtirishga, matn yuzasidan savollar berishga diqqatni qaratish lozim.

Bunda quyidagicha savol va topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Rasmni kuzating, matnda nima haqida gap boradi?
2. Rasmda nima tasvirlangan? Ular orasida bog'lanish bormi?
3. Matn mazmunini rasmga qarab so'zlab bering.
4. Bolalar qayerga bordi? Qizning ismi nima? Bolaning ismi-chi?

5. Ali, Lola nima qildi? Ular qanday lolalar terdi? Demak, o'qish o'qilganlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim, shundagina matndagi asosiy fikr, ilgari surilayotgan g'oya o'quvchilar tomonidan o'zlashtiriladi, so'z va matnlar yod olingan taqdirda ham o'quvchiniki bo'lib qoladi. Savod o'rgatishning birinchi kunlaridanoq o'qish ongli bo'lishi, bolalarni ongli o'qishga o'rgatish juda muhim. So'roqlar yordamida o'qilganlarni bola qanday tushungani aniqlanadi, tekshiriladi. O'qishdan oldin o'tkazilgan tayyorlov suhbat ham, o'qilgan matn yuzasidan o'tkazilgan suhbat ham shu maqsadga ongli o'qishga xizmat qiladi. Sharoitga qarab, bolalarga nimanidir o'qishni talab qiladigan muammoli holatni yaratish ham zarur.

Bunday holat "Alifbe"dan yoki harf terish matosidan o'qiladigan topishmoqdan foydalanib yoki muammoli savolni keltirib chiqaradigan taxminiy suhbat

yordamida hosil qilinishi mumkin. Masalan, “Qishda qushlar qaerga uchib ketadi?” (harf terish matosida: “Issiq o‘lkalarga uchib ketadi”). Mana shu kabi tayyorlov mashg‘ulotlari o‘qishning yuqori darajada ongli bo‘lishini ta’minlaydi. Ongli o‘qishni ifodali o‘qishdan ajratib bo‘lmaydi. Ammo analitik o‘qishning birinchi bosqichida ifodali o‘qish mumkin emas, chunki bolalar so‘zda urg‘uli bo‘g‘inni ajrata olmaydi, tugallangan intonastiyani, so‘roq ohangini, hatto, orfoepik to‘g‘ri o‘qishni ham bilmaydi.

Shuning uchun analitik o‘qish bosqichida so‘zni yaxlit, orfoepik qayta o‘qish tavsiya qilinadi. Bunday qayta o‘qish to‘g‘ri intonastiyaga, ifodalilikka rioya qilib o‘qishga o‘rgatibgina qolmay, o‘qishning ongli bo‘lishiga ham yordam beradi. Savod o‘rgatishning birinchi darslaridayoq o‘quvchilarga tabaqalashtirib (differenstial) yondashish (bunda o‘quvchilarning o‘qishga tayyorgarligidagi farqlar hisobga olinadi) amalga oshiriladi. O‘qishning ongliligini va ta’sirchanligini ta’minlash uchun matn mazmunini o‘quvchilarning ko‘rgan-kechirganlari, taassurotlari bilan bog‘lash lozim. Shunda o‘quvchida o‘qishga, o‘rganishga qiziqish ortadi.

Ongli o‘zlashtirishni amalga oshirishda lug‘at ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. So‘zlarning ma’nosi ustida to‘xtalish, birinchidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan matnni tushunishga ham yordam beradi. She’r, tezaytish, topishmoq, qo‘shiq, maqol, hikmatli so‘zlardan o‘qitish, yod oldirish ham o‘quvchilarning o‘qishga qiziqishini oshiradi, o‘qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslarining uchdan ikki qismi o‘qishni mashq qilishga ajratilishi lozim. Yangi material o‘rganiladigan o‘qish darsida asosiy ish turlari quyidagilardir:

1. O‘rganiladigan yangi tovushli so‘zni (shu tovush so‘z boshida, o‘rtasida, oxirida kelgan so‘zni) bo‘g‘in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. Bunda yangi tovush ajratiladigan so‘zni o‘quvchilar rasm asosida o‘zlari tuzgan gaplar ichidan oladi. Tovushni ajratishda shu so‘zning chizmasi-modeliga asoslanadi.

Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, ularning artikulastiyasi (nutq organlarining tovush chiqarishdagi ishi) ustida mashq qilinadi.

2. Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo‘g‘inlar o‘qitiladi.

3. So‘zlarni avval xattaxtdan, keyin “Alifbe”dan o‘qish. Harf bo‘g‘inlaridan harf terish kartonida so‘z, so‘z birikmasi, gap tuzish va ularni o‘qish, so‘z ma’nosi ustida ishlash.

4. Matnni o‘qish va tahlil qilish, uni qayta o‘qish, rasmning matnga bog‘liqligini belgilash.

5. Nutq o‘stirish: lug‘atni boyitish, so‘z birikmasi, gap, bog‘lanishli hikoya tuzish.

6. Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo‘yish, yangi o‘rganilgan tovushning unli yoki undosh ekanligini aniqlash, yangi harfni ilgari o‘rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfning ahamiyatini takrorlash va hokazo.

7. O‘rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovush ajratiladi, yangi harf bilan tanishtirish mashqidan tashqari barcha ish turlaridan foydalaniladi, shuningdek, qo‘shimcha so‘zlar va matnlar bilan ishlanadi; matnni o‘qish va tahlil qilishga, ko‘rgazma vositalar bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit doskasi, sirli mato, rasmlar va boshq.) nutq o‘stirishga, o‘yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o‘rganilgan tovush va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, tarqatma materialdan ham foydalaniladi.

8. Birinchi uchragan so‘zlar bilan ishlash: ochiq bo‘g‘inda dastlab undosh, keyin esa unli o‘qiladi, yopiq bo‘g‘inda esa unli bilan tugagan ochiq bo‘g‘inni o‘qib, keyingi undosh o‘qiladi va so‘zni yaxlit o‘qishga o‘rgatiladi. Yangi so‘z urg‘usi qo‘yilgan holda beriladi, bu uni o‘qishga, bo‘g‘inlab o‘qishdek sintetik o‘qishga (so‘zni butunligicha o‘qishga) yordam beradi. Bunda yangi so‘zni xattaxtda katta bosma harflar bilan yozish, o‘quvchilarga o‘qitish tavsiya qilinadi. So‘z shivirlash bilan o‘qiladi, kesma harf bo‘g‘in bilan yoziladi.

9. Sujetli (matnning asosiy mazmunini aks ettiradigan) rasimga qarab o‘qituvchi yordamida, uning yo‘llovchi savollari asosida hikoya tuzish, undan gapni ajratish va analiz qilish. sirli Yangi bo‘g‘in, so‘z tuzishda harf terish matosi, magnit

doskasi, mato kabilarning va yangi soʻzni xattaxtada va daftarda “yasash”ning ahamiyati juda katta. Oʻqish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik koʻp boʻlsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, oʻqish shunchalik ongli, qiziqarli boʻladi, malaka puxta shakllantiriladi. Bola endigina oʻqiy boshlagan bosqichda ularni qatorni yoʻqotmaslikka, shuningdek, soʻzdagi keyingi harfni, keyingi soʻzni yoʻqotmaslikka oʻrgatish juda muhimdir. Bu vazifani savod oʻrgatishning boshlangʻich bosqichida xatchoʻp (oʻqiyotgan betni belgilab qoʻyish uchun kitob ichiga solib qoʻyiladigan qogʻoz yoki lentacha) va tayoqcha bajaradi. Oʻqilayotgan qatorni kuzatib borish koʻnikmasiga sinf oʻquvchilaridan oʻrtogʻining xatosini toʻgʻrilashni talab qilish yoʻli bilan ham erishiladi. Oʻquvchilar bu talabni qiziqib bajaradi, shu yoʻl bilan ularning darsga, oʻqishga eʼtibori jalb etiladi. Demak, oʻquvchilarni oʻqishga oʻrgatish, ularning oʻqish surʼatini oshirish, ifodali va ongli oʻqish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash oʻqish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

3. 4. Savod oʻrgatishning mashq turlari

Tovush savod oʻrgatishning asosi boʻlib xizmat qiladi. Savod oʻrgatish davrida soʻz va boʻgʻinlarni tovush tomonidan analiz va sintez qilish, tovush va ularning artikulyatsiyasini analiz qilish mashqlari oʻtkaziladi, diksiya (ravshan, burro gapirish) ustida ishlanadi, logopedik ishlar olib boriladi. Tovush ustida ishlash bilan ayniqsa, kesma harflardan soʻz tuzish kabi sintez qilish usullarida birlashib ketadi; tovush va harf oʻrtasidagi munosabatni doimo aniqlab borish oʻqish malakalarini shakllantirish uchun ham, imlo tomonidan savodli yozish asosini yaratish uchun ham foydalidir.

S. P. Redozubov tovushni analiz va sintez qilish usullarini toʻliq ishlab chiqqan. Shulardan oʻzbek tilida savod oʻrgatishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

A. Analiz;

1. Nutq (gap)dan soʻzni ajratish; soʻzni aniq talaffuz qilish; boʻgʻinlarga boʻlish va boʻgʻinlarni aniq talaffuz qilish urgʻuli boʻgʻinni ajratish va uni boshqa

bo'g'inlardan farqlab, kuchli talaffuz qilib o'qish, maxsus tovushni ajratgan holda so'zni bo'ginlab o'qish (aaaa-na, nooon, iiil. Sssa-na, yyyo'l, ki-yyik, iiish)

2. Shu darsda o'rganiladigan yangi tovushni ajratish. Yangi tovushni birinchi marta ajratishning bir necha usuli bor: a) so'zdan tovushni uzun talaffuz qilib ajratish: aaa-na, looo-la, iiii, booo-la; b) undosh tovushni yopiq bo'g'indan ajratish: Usss-mon, O- limmm, O-minnn. v) sirg'aluvchi undoshni ochiq bo'g'indan ajratish: sssa-na, to yyyi, zzzi-rak; g) bo'g'in hosil qilgan bir unlini ajratish: o-na, u-num, o'- tin, yo-rur, o-ta, yu-tuq, u-zuk; d) o'rganilgan tovushni so'z boshida kelgan so'zlardan ajratish (so'zni oq'ituvchi aytadi, birinchi tovushni esa o'quvchi aytadi): nok,tok, lola,...; e) rasm nomini ifodalovchi so'zni aytish: o'qituvchi nokning rasmini ko'rsatib o'qiydila nok. no deydi, o'quvchilar k tovushini o'zi Asosan, darsda yangi tovush birinchi marta ajratib, talaffuz qilingandan so'ng, shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan va ana shu talaffuz qilinadigan so'zlar tanlanib, o'quvchilarga talaffuz qildiriladi: k tovushi uchun: kuz, tik, tok. O tovushi: olma, osh, O-mon; D tovushi: dor, Odil (so'z oxirida jarangsizlashadigan ozod, obod kabi so'zlarni tanlash tavsiya qilinmaydi).

3. So'zdagi tovushlarni sanash va ularning nomini tartibi bilan aytish, sonini aniqlash, bo'g'inlarni sanash: Olma – ol-ma - o-l-m-a; to'rtta tovush, to'rtta harf, ikki unli tovush, ikki undosh tovush, ikki bo'g'in Bu usuldan oq'uv yilining ikkinchi yarmida va keyingi sinflarda ham fonetik tahlil sifatida foydalaniladi.

4. Jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni taqqoslash: dil-til, oldin-oltin, tortosh, moy-choy-loy-boy-soy-toy kabi. Savod o'rgatishda analiz, sintez bir-biridan ajratilmaydi, chunki analiz o'qish jarayonini egallash uchun zamin yaratadi, sintez esa ko'proq o'qish malakasini shakllantiradi.

B. Sintez:

1. Tovush tomonidan analiz qilingan so'zni yoki bo'g'inni talaffuz qilish va uni kesma harfdan tuzish (yozish); shu so'z yoki bo'g'inni o'qish.

2. O'rganilgan undosh bilan (na, no, la, lo, ni, li, bi, si, ma, mo, mi, ta, to, ti, dl, do, so, sa, ...) bo'g'in jadvalini tuzish; bo'g'in jadvalini kitobdan yoki matndan o'qish; kesma harflardan bo'g'in jadvalini tuzish.

3. Bola-lola-tola, boy-toy-soy-loy, baxt-taxt, ona-ota, mosh-bosh kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan yoki ona-ota, ukki-ikki, osh ish kabi bir undosh harf bilan farqlanadigan soʻzlarni oʻqish (bunday soʻzlarni oʻquvchilarning oʻzi topib oʻqishi mumkin).

4. Soʻzning boshiga yoki oxiriga bir harf qoʻshib yangi soʻz hosil qilib oʻqish; ola-lola, osh-bosh, oy-toy, boy, soy, loy; oʻrok-soʻroq; ol—xol, sol; sava-savat, yelka-yelkan; son-oson; ayiq -qayiq,- oʻlka yoʻlka; olti-oltin; oldi-oldin.

5. Soʻz oʻrtasiga harf qoʻshib, yangi soʻz hosil qilib oʻqing; koʻmak-koʻlmak, zirak-ziyrak, tana-tashna, osha-oshna.

6. Boʻgʻinlarni almashtirib yangi soʻz hosil qiling va oʻqing Gulnor —Norgul.

7. Tovushlarning oʻrnini almashtirib yangi soʻzni hosil qilish va oʻqish: somon-osmon, tilak-kalit, quy-yuq

8. Tovushni yoki boʻgʻinni tushirib qoldirib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: anor-nor, gulnor-gul, yelkan-yelka, bogʻla-bogʻ. Boʻgʻin qoʻshib yangi soʻz hosil qilish va oʻqish: bogʻ-bogʻcha, bogʻbon, gul-gulzor, dor-dorboz. Sintetik ishlarining bu usullari tovush ustida ishlashni harf ustida ishlash bilan birga qoʻshib olib borishni talab qiladi. Bu ish usullari qiziqarli boʻlib, darsda yarim oʻyin holatini vujudga keltirishga imkon beradi. Xulosa qilganda faqat analiz yoki faqatgina sintez bilan kifoyalanib boʻlmaydi, ammo tafakkur faoliyatining u yoki bu turi yetakchi rol oʻynaydi. Soʻzni analiz qilish bilan oʻquvchi soʻzni leksik maʼnoga ega boʻlgan bir butun sifatida anglaydi, bu sintezdir; soʻz sintez qilinganda uning tovush tarkibiga diqqat jalb etiladi, bu esa analizdir. Umuman, savod oʻrgatish jarayonida analitik-sintetik ishlar sistemasi bolaning aktiv fikrlashini taʼminlaydi.

Analitik-sintetik ishlar usuligina oʻquvchilarning bilish mustaqilligini taʼminlaydi, muammoli vaziyat yaratadi, bolalarda kuzatuvchanlikni, ziyraklikni oʻstiradi. Tovush-harf tomonidan analiz va sintezni yengillashtiradigan foydali vositalar sifatida kesma harflar, kesma boʻgʻinlar va harf terish polotnosi, shuningdek, harf yoki boʻgʻin abak, kadoskopdan foydalaniladi; tovushlarning talaffuzi ustida ishlash uchun, shuningdek, yozib olingan ifodali nutqni (asosan,

badiiy asarni) takroriy eshittirish uchun magnitafon (yoki lingofon) xizmat qiladi.
v) tovushlar artikulatsiyasi, diksiya ustida ishlash.

Analiz-sintez ishlari sistemasida tovushning o'zini analiz va sintez qilish, tovushni talaffuz qilish vaqtidagi nutq apparati organlarining holati va harakatini kuzatish (analiz) va harf bilan ifodalangan tovush va tovushlar birikmasini talaffuz qilish maqsadida nutq organlarini zarur holatga keltirish (sintez) muhim o'rin tutadi. Masalan: u tovushning analizini olsak: til tanglayga tomon baland ko'tariladi, tanglay bilan til orasida torgina bo'shliq qoladi, lablar bir - biriga yaqinlashib yumaloqlashadi, ovoz hosil bo'ladi; r tovushining sintezi; og'iz ozroq ochiq tishlar orasida bo'shliq bo'ladi, lablar ozgina kengroq tortilgan, til ozroq orqaga itarilgan va tanglay (tepa)ga 41 tomon baland ko'tarilgan holatda; ovoz eshitiladi, o'tayotgan havo kuchi bilan tilning uchi titraydi. Sinfda barcha tovushning artikulatsiyasi (hosil bo'lishi)ni ko'rsatib bo'lmaydi. Masalan: qorishiq (ch, j), chuqur til orqa (q, g', x), bo'g'iz tovushi (h,) artikulyatsiyasini ko'rsatish qiyin. Ammo bunday tovushlarning hosil bo'lishini tushuntirish uchun o'qituvchi, o'quvchilar diqqatini jalb qilgan holda, tovushni talaffuz qilib ko'rsatadi, so'ngra o'quvchilar talaffuz qiladilar. Bunday usulni bir necha bor takrorlagan ma'qul. Diksiya ustida ishlash o'quvchilar nutqini tushunarli, sof, tiniq, jarangdor bo'lishiga erishishdir. Bu savod o'rgatish uchun tez, ifodali o'qish, orfoepik va orfografik malakani, xushovozlik ko'nikmasini o'stirish uchun ham juda muhimdir.

Yaxshi diksiya tovush hosil qiluvchi apparatning egiluvchanligiga bog'liq, shuning uchun diksiyani o'stirish mashqlari tovush hosil qiluvchi apparatning elastikligini o'stirishga qaratiladi.

Diksiya ustida ishlash mashqlariga misollar:

1. Baland talaffuzni mashq qilish: Masalan. Sara-shira sara-shira so'zlarini ovozni qichqiriqqacha balandlata borib, so'ngra ovozni to shivirlashgacha pastlatib talaffuz qilish.

2. Talaffuz tempini mashq qilish. Shu sara-shira so'zlarini sekin talaffuz qilib, tempni asta tezlashtira borish.

3. Ayrim undosh tovushlarni, ayniqsa, o'quvchilar nuqson bilan talaffuz qiladigan so'zlarni qayta talaffuz qilish mashqi.

4. Murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni mashq qilish. Buning uchun tez aytishlardan foydalaniladi. Masalan, G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi. Bolalarni so'zlayotganda to'g'ri nafas olishga, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish zarur. Ba'zi tortinchoq bolalar tovushni talaffuz qilishga uyaladi. Bunday vaqtda tovushni, so'zni xor bilan talaffuz qildirish, xor bilan o'qitish, tez aytishlarni xor bilan aytirish foydalidir. Savod o'rgatish davrida o'quvchilar nutqini o'stirish. Ona tilidan olib boriladigan ishlarning hammasi, shu jumladan savod o'rgatish ham, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish bilan bog'liq holda uyushtiriladi.

Savod o'rgatish davridagi ishlarning miqyosi keng bo'lib, ekskursiyalar, bolalarning kuzatishlari, predmet darslar, rasm yuzasidan suhbat va boshqalar bilan bog'lanadi. Bu davrda o'quvchilar **nutqini o'stirishning vazifalari:**

- 1) bolalar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash;
- 2) ularning tasavvur va tushuncha doirasini kengaytirish bilan bog'liq holda lug'atini boyitish;
- 3) o'quvchilar nutqidagi aniqlik kiritish; ayrim so'zlarning ma'nosiga
- 4) gap va uch-to'rt gapli kichik hikoyacha (bog'lanishli nutq)ni og'zaki turli tuzish ko'nikmasini o'stirishdan iborat. Bolalar bu davrda, birinchidan, kiyim-kechak, ish qurollari, mevalar kabi predmetlar bilan tanishish yordamida so'zni ongli ishlatishga; ikkinchidan, turli tipdagi sodda yig'iq gap (Bolalar yuguryapti), sodda yoyiq gap (Lola magazinga bordi), uyushiq bo'lakli gap, qo'shma gap (O'g'il bolalar qushlarga in yasayapti, qizlar don beriyapti) tuzadi. Ular bu ko'nikmalarni amaliy - mashqlar yordamida egallaydi. Bolalarning shaxsiy tajribalari, kishilar hayoti va tabiatni, kuzatishlari nutq o'stirish uchun asosiy manba hisoblanadi. Narsalar, uy - ro'zg'or asboblari, o'simliklar, hayvonlar qiziqarli suhbat uchun mavzu bo'lib xizmat qiladi. Suhbat jarayonida bolalarda hosil qilingan tasavvur asosida aniq tushunchalar shakllanadi. Birinchi sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda bolalarning o'yin va ertaklari, rasm ko'rish va Bu

nima? Bu kim? Bu qanday buyum? Kim nima qilyapti? kabi savollar asosida suhbatdan ham foydalaniladi. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlariga atrofdagi jonli narsalarning nomini, ularning belgilarini aytish, narsalarni ma'lum belgilari asosida guruhlash kabi mashqlar kiradi. Masalan, o'qituvchining topshirig'iga muvofiq, ma'lum bir mavzuda (kuz, mevali bog', sila, sinf, maktab haqida) ikki so'zdan iborat gap tuzadilar; keyinroq esa shunday yirik gaplar tuzib, uni savollar yordamida yoyiq gapga aylantiradilar. O'rgangan harflaridan so'zlar va kichik gaplar tuzib yozadilar. O'qish darslarida rasmga qarab kichik hikoyacha tuzadilar, o'qituvchi savoliga to'liq javob berishga o'rganadilar.

Alifbedagi rangli chiroyli rasmlar tevarak atrofdagi narsa va hodisalar, hayvon va o'simliklarning nomini idrok etishga, bilib olishga yordam beradi.

Savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik propedevtika. Savod o'rgatish davridayoq bolalar grammatika va imlodan ayrim materiallarni amaliy asosda o'zlashtira boradilar, ya'ni ularga mavzu tushuntirilmaydi, nazariy ma'lumot berilmaydi. Bolalar og'zaki va yozma nutqni o'zlashtirish va yozma ishlarni bajarish bilan o'quv yilining ikkinchi yarmida yoki keyingi sinflarda o'rganiladigan mavzularni o'zlashtirishga tayyorlanadi. Savod o'rgatishning birinchi oylaridayoq bolalar Ali, Omon, Olim, Naima kabi juda ko'p ismlarni o'qiydi va kishilarning ismlari bosh harf bilan yozilishini amaliy o'zlashtira boradi. Bu bilan ular o'quv yilining ikkinchi yarmida o'rganiladigan kishilarning ismi bosh harflar bilan yozilishiga doir imlo qoidasini o'zlashtirishga tayyorlanadi. Til-dil, olti-oldi kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish jarangli va jarangsiz undoshlarni o'zlashtirishga, son sana, gul-gulchi-guldun-gulzor, bog'-bog'bon-bog'cha kabi so'zlarni o'qishni mashq qilish esa bolalarni asosdosh so'zlar mavzusini o'zlashtirishga tayyorlaydi. Mashqlar tizimi boshlang'ich sinflar grammatika va imlo dasturining bosqichli izchillik tamoyili asosida tuzilishiga mos keladi. Amaliy ishlar natijasida bolalarda ma'lum nutq tajribasi, til qoidalarini, so'zni, uning tarkibi va yasallishini, boshqa so'zlar bilan bog'langanda o'zgarishini kuzatish tajribasi to'plana boradi. Mana shu tajribalar asosida o'quvchilar nazariy

umumlashmalarni o'zlashtiradi, bular asosida esa grammatik tushuncha va orfografik qoidalar shakllanadi.

3. 5. Savod o'rgatish davrida boshlang'ich yozuvga o'rgatish

Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar o'qishga o'rganish bilan parallel ravishda yozuvdan ham elementar malaka hosil qiladi. Dasturga muvofiq o'quvchilar **yozuvdan quyidagi malakalarni egallashi lozim:**

1. Partada to'g'ri o'tirish, daftarni to'g'ri qo'yish, chiziqlarni chamalash, yozayotganda ruchkadan to'g'ri foydalanish, hoshiyaga rioya qilish

2. Ish daftari yoki "Alifbe" asosida o'zbek alifbosidagi barcha katta va kichik harflarni yozish, shuningdek, harflarni so'zda bir biriga bog'lab yoza olish: bosma matnni yozma matnga aylantirib yozish.

3. Tahlil qilingan so'z va ikki-uch so'zli gaplarni o'qituvchi yordamida yozish.

4. Talaffuzi bilan yozilishida farq qilmaydigan so'zlarni ko'chirib yozish va eshitib yozish: yozganlarini matnga qarab, shuningdek, izohlab o'qish bilan tekshirish.

5. Og'zaki tuzilgan hikoyadan olingan gapni yozish. Analitik-sintetik tovush metodi (tovush-tarkib metodi) tamoyiliga muvofiq, o'qish va yozuv birligi saqlanadi. Harflarni yozishga o'qishga o'rgatishda tarkib asos qilib olinadi, ya'ni o'qish darsida o'quvchilar harfni o'zlashtiradi, matnni o'qiydi, yozuv darsida esa shu harfli so'zni yozadi.

Yozuvga o'rgatish, birinchi navbatda, grafik malaka hosil qilishdir. Har qanday malaka ham ta'lim berish, ko'nikmani shakllantirish va shu asosda qator mashqlarni bajarish natijasida hosil qilinadi. Grafik malaka, birinchidan, qo'l-harakat malakasidir, bu harakat birinchi qarashda muskul kuchiga asoslanadi. Ikkinchidan, yozuv jarayonida nutqning o'zlashtirilgan birligi bo'lgan tovush grafik belgilarga, ya'ni harfga tarjima qilinadi. Bu yozuvga ongli faoliyat tusini beradi.

Yozuvning ongliligi, birinchidan, tovush va harfning to'g'ri nisbatini, ikkinchidan, bir qancha grafik va imloviy qoidalarga rioya qilishni, uchinchidan,

o'z fikrini, taassurotini, istaklarini ifodalashda yozuv malakasidan foydalanishni talab qiladi. Yozishdan birdan-bir maqsad fikrni ifodalashda yozuv malakalaridan foydalanish hisoblanadi. Bu maqsadni bolalar tez anglab yetsa, ularda yozma nutq malakasi shunchalik muvaffaqiyatli va to'g'ri shakllanadi.

Savod o'rgatish jarayonida bolalar juda sekin yozadi. Yozuv malakasi o'qish malakasi bilan uzviy bog'liqdir. Bola yomon o'qisa, yozuvni egallashi ham qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi. Yozish va o'qish uchun bolaning umumiy nutqiy rivojlanishi katta ahamiyatga ega. Keyinroq, bolalarda o'z fikrini yozma ifodalash malakasi bir oz barqarorlashganda, bu malaka nutqqa, fikrni ifodalash jarayoniga ham ijobiy ta'sir qiladi.

Grafik malakani shakllantirishda quyidagi bosqichlar mavjud:

1. Turli shakllar andozasi ustidan chizish. Erkin rasmlar chizish. Yozuv qurollarini to'g'ri tutish, turli qiya elementlar chizish, uzunlikni, oraliq masofani chamalash va hokazo.

2. Harf elementlarini yozish, baravar masofada qisqa va uzun elementlar, osti va usti ilmoqli elementlar chizish.

3. Bosh va kichik harflarni alohida yozish.

4. Harf birikmalarini, bo'g'inni yozish, harflarni to'g'ri qo'shib yozish malakasini hosil qilish uchun so'z yozish. Grafik malakani hosil qilishdan asosiy maqsad harflarni bosmasdan, bir tekisda, elementlarga ajratmay bog'lab, tez, bir maromda yozish, so'zlarni qatorga to'g'ri joylashtirishdir. Shuni ta'kidlash kerakki, savod o'rgatish davrida bola harflarni yozishdan oldin uni qanday shakllantirishni ko'z oldiga keltirib, fikrlab oladi, ba'zan harf shaklini havoda "chizadi", harf namunasini ko'chiradi, tarkibini tahlil qiladi, uni qanday yozishni o'zicha sekin gapiradi; o'qituvchi o'quvchi yoniga o'tirib, ruchkani to'g'ri ushlatadi va uning qo'li bilan harfni yozishni ko'rsatadi yoki o'zi yozib tushuntiradi. Bundan tashqari, bola yozuvning texnik tomoniga katta jismoniy kuch sarflaydi.

Savod o'rgatish oxirida bola bir darsda 20 tacha so'zni yozishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qaroriga binoan 1993- yil 2 -sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. 1995 - yil 6 - mayda bu qonunga o'zgartirishlar kiritildi. Bu alifbo, birinchidan, og'zaki talaffuz bilan yozma nutq mosligini ta'minlaydi, ikkinchidan, jahon xalqlarining 30 foizdan ortig'i mana shu yozuvdan foydalanadi. Bu esa xalqaro aloqa-aralashuvni birmuncha yengillashtiradi. Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi harflar ham bosmasdan, ortiqcha jimjimasiz, qo'l uzmasdan bog'lab yoziladi. Shuning uchun yozuvga o'rgatish metodikasida harflarni qo'shishga alohida ahamiyat beriladi.

O'quvchilar barcha harflarni bir-biriga qo'shish yo'lini bilishi lozim. Yozuvga o'rgatishning tashkiliy va gigiyenik shartlari. Maktabda asosiy yozuv quroli sharikli ruchka bo'lib, xattaxtaga yozishda bo'rdan foydalaniladi. Savod o'rgatish davrida bolalarni yozuvga o'rgatish uchun turli vaqtlarda turli xil chiziqli daftarlardan foydalanilgan: dastlab chiziqsiz silliq qog'oz ishlatilgan bo'lsa, keyin quyuq yotiq chiziqlar bilan kesilgan uch chiziqli daftardan foydalanilgan: Bunday daftarda yozuvga o'rgatilgan boladan boshlang'ich sinflarni bitirguncha besh xil daftarga yozishni o'rganish talab etilar edi: Hozirgi vaqtda yozuvga o'rgatish uchun ikki chiziqli daftar tavsiya etiladi.

Xattaxta ham shunga mos bo'lishi talab qilinadi; 2 sinfdan, ba'zan birinchi sinfda o'quv yilining ikkinchi yarmidan boshlab bir chiziqli daftarga yozishga o'tiladi. Daftar tutishda bolalarni hoshiya qoldirishga, daftar chiziqlariga rioya qilishga, harflarni bir xil hajmda yozishga, sarlavhani aniq va to'g'ri ajratishga, xat boshidan yozishda joy qoldirishni unutmaslikka o'rgatib borish ularda saranjom-sarishtalikni tarbiyalaydi. Yozuv darsida o'quvchilar "Yozuv daftari" bilan ishlaydilar. Sinfda o'rganilgan harfni uyda mashq qilish uchun alohida daftar bo'lishi kerak. O'qituvchi yozish vaqtida 65° qiyalikda yozishni, buning uchun daftar parta ustiga 25° qiyalikda qo'yilishini ta'kidlab turadi. Yozuv daftarida o'quvchilar "Alifbe"da o'rganilgan harfni yozma shakllantiradi. Suhbat uchun daftarning yuqori qismida narsa rasmi yoki biror mazmunli rasm keltirilishi, ayrim

narsa nomlarini ifodalovchi soʻz chizmasi katakchalarga ajratib berilishi, gap nusxalarining keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Baʼzi oʻrinlarda oʻquvchilar berilgan gap yoki soʻz chizmasini oʻzlari mustaqil tasvirlaydi. Narsa rasmi berilgan oʻrinlarda shu narsa nomi soʻz boʻgʻin tovush jihatdan tahlil qilinadi, soʻzdagi tovushlar soni suhbat yoʻli bilan aniqlanadi va katakchalarda ranglar bilan belgilanadi. Mazmunli rasm asosida gap chizmasiga mos gap tuziladi, keyin oʻsha gapning tahlili ustida ish olib boriladi. Harflarning yozma shakli ularning bosma shakli bilan taqqoslash orqali tanishtiriladi. Yozuv daftarida turli belgilar qoʻllangan. Ular shu belgi bilan uchragan oʻrinlarda tanishtirib boriladi. Yozuvga oʻrgatishda oʻquvchilarning koʻruv, eshituv, qoʻl harakati sezgilarini ishga solish lozim. Shunda yozuv quruq yozuv boʻlmay, ongli yozuvga aylanadi. Yozuvga oʻrgatishda orfografik elementlar. Orfografiya yunoncha soʻz boʻlib, “toʻgʻri yozuv” degan maʼnoni bildiradi. Orfografiya (imlo) adabiy tilning yozma shakli bilan bogʻliq boʻlib, toʻgʻri yozish haqidagi qoidalar yigʻindisidir.

Orfografiyani bilmay turib, fikrni adabiy til meʼyorlari asosida yozma ifodalab boʻlmaydi. Oʻquvchilarning imloviy savodxonligi ustida ishlash tilning aniqligi, fikrni toʻgʻri ifodalash, kishilar bilan oʻzaro xatosiz muomala qilish uchun gʻamxoʻrlik demakdir. Savod oʻrgatish davrida bolalarda grafik malakani shakllantirish bilan birga imloga oid malaka ham shakllantiriladi.

Savod oʻrgatish davrida oʻquvchilar quyidagilarni amaliy tarzda oʻrganadi:

a) talaffuzi va yozilishida farq qilmaydigan soʻzlarda tovush bilan harfning mosligini;

b) soʻzlarni alohida yozishni, yaʼni yozuv vositasida soʻzni maʼno birligi sifatida ajratishni;

v) soʻzning satrga sigʻmay qolgan qismini keyingi qatorga boʻgʻinlab koʻchirib yozishni (bunda boʻgʻin hosil qilgan bir unli harfni qatorga koʻchirib yozib boʻlmasligini);

g) gap boshida, shuningdek, kishilar ismida, hayvonlarga qoʻyilgan nomlarda bosh harf ishlatilishini. Savod oʻrgatish davrida oʻquvchilarda oʻz-oʻzini

tekshirishga oid malaka shakllantiriladi: ular yozganlarini namuna bilan solishtiradi, yo'l qo'ygan xatolarini topadilar, ularni izohlashga o'rganadi. Shu davrdanoq ko'chirib yozish, diktant va ijodiy yozuv (insho)lardan foydalaniladi.

Gap va so'zlarni yozishdan oldingi tayyorgarlik ishlari, muntazam o'tkazib boriladigan o'z-o'zini tekshirish mashqlari, o'qilgan matnning imlosini kuzatish o'quvchilarda yuqori savodxonlik garovi bo'lgan orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, ularni yuqori sinflarda o'rganiladigan imlo qoidalarini puxta o'zlashtirishga tayyorlaydi. Yozuv darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish.

Yozuv darslarida ham o'quvchilar nutqini o'stirish, fikrlashga o'rgatish asosiy vazifalardan hisoblanadi. Yozuvga o'rgatishning dastlabki kunlaridanoq bolalarning o'z fikrini yozma ifodalashi muhim ekanligini, u kishilarning aloqaga kirishuvida muhim vositaligini tushunishiga erishish lozim. Buning uchun o'quvchilar yozadigan birinchi so'z ularning jonli nutqidan yoki o'zlari tuzgan gapdan olinishi kerak. Bu jarayonda ko'chirib yozish va diktant ijodiy yozuvdan so'ng o'tkaziladi. Bu yozma mashq turlarining ongli bajarilishini, o'quvchilarning bilish faolligini ta'minlaydi. Masalan, bolalar o'qish darsida "Alifbe"da berilgan rasmga qarab gap yoki hikoya tuzadi, yozuv darsida esa o'sha gap yoki hikoyadagi ma'lum bir so'zni yozadi. Bu ular uchun ijodiy yozuv - inshodir. Keyinchalik o'quvchilar alohida so'z yozishdan kichik-kichik gaplarni yozishga o'tadi.

O'quvchilar gap yoki hikoyani og'zaki ravishda erkin tuza oladi, lekin yozish uchun o'rganilmagan harf bo'lmagan so'zni tanlashda qiynaladi. Bu jarayonda o'qituvchi yordam berishi va yozuvni kuzatib borishi lozim. Ijodiy yozuv mashqini doimo izchil ravishda o'tkazib, asta-sekin murakkablashtirib borish kerak. Bunday mashqlar o'quvchilarni insho va bayon yozishga tayyorlaydi, o'z fikrlarini mustaqil ravishda yozma bayon qilishga o'rgatadi. Yozuv darslarida yuqoridagi kabi mashqlar o'quvchilarning yozma nutqini og'zaki nutqi bilan bog'liq holda o'stirishni ta'minlaydi. Savod o'rgatish davrida o'qish va yozuv darslari. O'qish va yozuv darslariga qo'yiladigan talablar. Dars ta'limning asosiy shakli hisoblanadi. Analitik-sintetik tovush metodi asosida olib boriladigan savod o'rgatish darslari xilma-xil bo'lishi, zeriktirmasligi va charchatib qo'ymasligi kerak. o'quvchilarni

Savod o'rgatish davridagi o'qish yoki yozuv darslari va ularning ayrim turlari uchun umumiy bo'lgan asosiy talablar mavjud:

1. Umumdidaktik talablar:

a) har bir darsning tarbiyaviy maqsadi bo'lib, unda bironta axloqiy sifat rivojlantirilishi lozim;

b) darsning ta'limiy maqsadi, ya'ni o'quvchilar darsda qanday yangilikni bilishi, nimani o'rganishi, qanday ko'nikma va malakalar o'stirilishi, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va faolligining qanday bo'lishi aniq belgilab olinishi kerak;

d) darsning izchilligi va istiqboli, uning oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi aniq belgilab olinishi zarur;

e) o'tiladigan materialning xarakteri va ta'lim maqsadidan kelib chiqib dars uchun xilma-xil va qiziqarli metodik usullar va vositalar tanlanishi lozim;

f) dars davomida o'quvchilarga differentsial va individual yondashish, ishni barcha o'quvchilarning imkoniyati, bilimi, ko'nikma va malakasi hamda fikrlash faoliyatini hisobga olgan holda uyushtirish kerak;

g) o'quvchilarni aqliy mehnat (o'qish) usullariga o'rgatish, ularda maktabda o'qish uchun kerakli ko'nikmalarni hosil qilish zarur;

h) beriladigan material ilmiy, o'quvchilar yoshiga mos va muvofiq bo'lsin va hok.

2. Maxsus metodik talablar:

a) o'quvchilar nutqi uchun qayg'urish, darsda adabiy til nuqtayi nazaridan to'g'ri, ifodali, obrazli, aniq nutqqa erishish lozim;

b) o'qish darsida ham, yozuv darsida ham o'quvchilar nutqini o'stirishga, lug'atini boyitishga, gap tuzish va uni tahlil qilishga, og'zaki hikoyalash va shu kabi ish turlariga alohida ahamiyat qaratish kerak;

d) maktab va sinf devorlariga osilgan, xattaxtaga yozilgan har qanday yozuv mazmunan va imlo jihatdan savodli bo'lishi zarur;

e) darsda nutq madaniyati hukmron bo'lishi, o'qituvchi va o'quvchilar adabiy tilda so'zlashishlari kerak;

f) o‘qish va yozuv ko‘nikma-malakalarini shakllantirish mashqlari darsda yetakchi o‘rinni egallab, taxminan, darsning uchdan ikki qismiga to‘g‘ri kelishi lozim;

g) har bir o‘qish va yozuv darsida “Alifbe”dagi matnlar bilan bir qatorda Q. Muhammadiy, P. Mo‘min, Z. Diyor, A. Obidjon kabi sevimli bolalar shoiri va yozuvchilari asarlaridan namunalar tanlab olinishi va sinfda o‘qish, sinfdan tashqari o‘qish hamda o‘qib berilgan matnni eshitish bilan bog‘lanishi zarur. h) o‘qish va yozuv darslari bir-biri bilan uzviy bog‘lanishi, ya’ni o‘qish darsi o‘quvchilarni yozuv darsiga tayyorlashi, yozuv darsi oldingi o‘qish darsining davomi sifatida xizmat qilishi kerak va hok.

O‘qish va yozuv darslarining turlari. Savod o‘rgatish jarayonidagi darslar quyidagi belgilariga ko‘ra farqlanadi:

1. Ta’limning predmetiga ko‘ra: a) “Alifbe” darsligi asosidagi o‘qish darslari; b) “Yozuv daftari” asosidagi yozuv darslari.

2. Ta’limning davri va bosqichlariga ko‘ra: a) “Alifbe”gacha bo‘lgan davrdagi darslar; b) “Alifbe”ni o‘rganish jarayonidagi darslar.

3. Darsda yangi mavzu o‘tilishi va o‘tilmasligiga ko‘ra: a) yangi tovush-harf o‘rganiladigan o‘qish darslari; b) yangi harfni yozish darslari; v) yangi tovush-harf o‘rganilmaydigan darslar. Bularidan tashqari, umumlashtiruvchi va takrorlash darslari hamda savod o‘rgatish davrining oxirida “Alifbe” bayrami o‘tkaziladi. Savod o‘rgatish davrida o‘quvchilar bilimi dars jarayonida barcha ishlarga bog‘lab aniqlanadi, bog‘lanishli nutqni o‘stirish ham o‘qish va yozuv darslariga uzviy bog‘lanib ketadi.

O‘quvchilarning sinfdan tashqari o‘qishlariga rahbarlik qilishlariga haftada bir marta 20 daqiqa ajratiladi. Savod o‘rgatish darslarida ish turlarini almashtirib turish, vaqti vaqti bilan dam olish daqiqalari o‘tkazish zarur. Bu o‘quvchilar toliqishining oldini oladi. Darslar tizimi deyilganda o‘quv vaqtini mavzularga nazariy va amaliy jihatdan rejali taqsimlangan, darslarning mantiqiyliigi va istiqboli bir-biri bog‘langan, dars turlari va unda o‘qituvchi bilan o‘quvchilar

foydalanadigan asosiy metodik vositalar xilma-xil bo'lgan izchillik nazarda tutiladi.

Savod o'rgatish davri uchun darslar tizimi o'quv jarayoni bosqichlari asosida o'qish va yozuv darslari muayyan guruhini ajratishni ko'zda tutadi. Amaldagi "Alifbe" darsligi va unga yozilgan qo'llanmalarga asosan savod o'rgatishga jami 4 oy (shundan tayyorgarlik davriga 8 dars (ikki hafta), asosiy davrga qolgan vaqt) ajratiladi. Ta'limning har bir bosqichidagi darsning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Darslar qurilishida ichki mantiqiylik bo'lib, har bir darsda yangi tovush va harf o'rganiladigan dars bilan yangi mavzu o'rganilmaydigan darsni navbatlashtirish, imlo va so'zning bo'g'in tuzilishi haqida ma'lumot berish, o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stirish kabi talablarga rioya qilinadi.

Darslar umumlashtirish takrorlash darsi bilan yakunlanadi. Savod o'rgatish davridagi darslarda ham interfaol usullar qo'llaniladigan darslardan foydalanish katta ahamiyatga ega. "Alifbe" darsligi qurilishining ilmiy-pedagogik tamoyillari. "Alifbe" birinchi o'quv kitobi bo'lib, uni ishlab chiqishda didaktikaning umumiy mezonlariga hamda "Alifbe" darsligi tuzilishining xususiy mezonlariga asoslaniladi: — g'oyaviylik; — bayonning ilmiyligi, tushunarliqligi; — ko'rgazmalilik; — onglik; — o'quv materialining hayot bilan bevosita aloqadorligi; — bolalar yoshi va dunyoqarashi, o'ziga xos ruhiy xususiyatlarining hisobga olinishi, "Alifbe" darsligi, asosan, quyidagi ilmiy-pedagogik tamoyillar asosida tuziladi:

1. "Alifbe" materiali bolalarda ongli, to'g'ri, ravon o'qish va to'g'ri yozish malakalarini hosil qilishga yordam berishi kerak.

2. O'qish uchun berilgan matnlar, rasmlar bolalar saviyasiga mos bo'lishi, shu bilan birga, ularning tafakkuri va nutqini o'stirishi lozim.

3. "Alifbe" tuzilishida tovush-harflarning tez va ko'p ishlatilishi tamoyilidan foydalanish kerak.

4. "Alifbe"dagi harflarni joylashtirishga va ular qatnashgan so'zlarni tanlashga alohida e'tibor qaratish lozim.

5. “Alifbe”dagi materiallarning hajmi savod o‘rgatishga ajratilgan vaqtga mos bo‘lishi zarur.

6. “Alifbe”ning harfi, terilishi, qog‘ozi, rasmlarining bo‘yoqlari gigiyenik talablarga javob berishi lozim.⁴).

7. “Alifbe”ning tashqi ko‘rinishi chiroyli, bolalar diqqatini o‘ziga tortadigan bo‘lishi kerak va hokazo. “Alifbe”ga qo‘yilgan barcha talab va tamoyillarni faqat “Alifbe” darsligini tuzuvchilar emas, balki u bilan ishlaydigan o‘qituvchilar ham bilishi zarur. O‘qituvchi, avvalo, “Alifbe”ning mazmunini, tuzilishini yaxshi bilib olib, undagi materialdan pedagogik jarayonni tashkil etish (alohida bir dars rejasini tuzish, darslar tizimini belgilash, “Alifbe” materialiga qo‘shimcha material tanlash, ba’zi materiallarni qayta ko‘rib chiqish)da foydalanadi. Shundagina o‘qituvchi kitobga ijodiy yondashib, undan metodika talablari va o‘zining pedagogik tajribasidan kelib chiqib foydalangan bo‘ladi.

1-KEYS: Savod o‘rgatish davrida o‘qishga o‘rgatishdagi muammolar

Kirish. Birinchi sinflarda tovushlarni o‘rgatish. Tovushni harfga, harfni tovushga aylantirish deb aqliy faoliyat amalga oshiriladi yoki tovushni harfga, harfni tovushga «tarjima qilish» deb tushunmoq lozim. O‘qitishning bu usuli tahlil-tarkib tovush metodi asosida amalga oshiriladi.

Tahlil-tarkib tovush metodi deganda nutqdan gapni, gapdan so‘zni, so‘zdan bo‘g‘inni, ajratish bo‘g‘indan so‘z, so‘zdan gap, gapdan nutq tuzish anglashiladi. Bu metod S. P. Redozubov tomonidan mukammal ishlangan. Bu usul o‘zbek olimlaridan K. Abdullayeva, K. Qosimova, Y. Abdullayevlar tomonidan yoritilgan.

Aynan ana shu masalalarni chuqur o‘rganish “Keys stadi”ga asoslangan o‘qitish texnologiyasining asosiy maqsadi hisoblanadi. Ushbu texnologiya amaliy vaziyatlarni hal etish jarayonida o‘rganilgan o‘quv mavzusi bo‘yicha bilimlarni mustahkamlashga, muammolarni tahlil qilish va qarorlarni yakka tartibda yoki guruhlarda qabul qilish ko‘nikmalarini egallashga, ijodiy va o‘rganish qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash, nutq va muhit sharoitlariga moslashish qobiliyatlarini

⁴ Р. Сафарова ва бошқ. Савод ўргатиш дарслари (Алифбени ўқитиш бўйича методик кўлланма— Т.: Маънавият, 2003. 3-бет. 52

rivojlantirishga hamda qarorlarni mustaqil qabul qilishga va o'z-o'zini nazorat qilishga yordam beradi.

Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo'yicha haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha bilimlarni mustahkamlash;
- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhiiy tahlilida bilim va ko'nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash;
- o'quv axborotlarini o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish.

Diksiya turlari.

1- Vaziyat

Ularning ohangdorligini ta'minlashda «solfedjio»ga bog'lash mumkin: do, re, mi, fa, sol, lya, si - a, o, o', u, e, i, a, i, u, u, a. S, sh, ishtirok etgan so'zlarni takror talaffuz qilish sira, shira.

Sekindan tezlatish. Tez aytishdan foydalanish: Olimdan olma oldingmi? G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi. Xor bilan o'qitish, sanash ohangi bilan o'qish: Bir-ga, ikki-ni, bir ga, ikki-ni, uch-ga.

Nutq o'stirish usullari.

1- vaziyat.

1. Bolalar nutqidagi kamchiliklarni to'g'rilash.
2. Lug'atini boyitish.
3. So'z ma'nolarini izohlash.
4. Yig'iq gapni yoyiq gapga, sodda gapni qo'shma gapga aylantirish.
5. Yaqin ma'noli so'z tanlash (sinonim topish).
6. Rasmga qarab kichik hikoya tuzish.
7. Logoped yordamida tashkil.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Analitik-sintetik tovush metodiga kim asos solgan?
2. Savod o'rgatish jarayonida bola tarbiyasi ustida qanday ishlanadi?
3. „Alifbe” darsligi materiallari mavzusini o'rganib chiqing, o'quvchi shaxsini tarbiyalash ustida qilinishi mumkin bo'lgan ish turlarini belgilang.
4. Savod o'rgatish jarayonida qaysi mashqlardan foydalaniladi?
5. Analiz mashqlarining turlarini ayting. Ulardan qaysi o'rinlarda foydalaniladi?
6. Savod o'rgatish jarayonida tovushlarning to'g'ri va ravon talaffuzi ustida qanday ishlanadi?
7. Diksiya ustida ishlash mashqlariga nimalar kiradi?
8. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stirishda qanday manbalardan foydalaniladi?
9. Savod o'rgatish jarayonida o'quvchilar nutqini o'stiruvchi vazifalariga nimalar kiradi?
10. Savod o'rgatish davrida nutq o'stirishga oid ish turlari nimalardan iborat?
11. Yozuvning inson hayotidagi ahamiyatini ayting.
12. Yozuv darslarida o'quvchilarga qanday imloviy bilimlar beriladi?

IV BOB. NUTQIDA KAMCHILIGI BOR O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH METODIKASI

4. 1. Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar

Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar ichida tashqi (ekzogen) va ichki (endogen) omillar, shuningdek, atrof-muhitning tashqi sharoitlari farq qilinadi.

Nutqiy nuqsonning turli sabablarini ko'rib chiqishda evolyutsion dinamik yondashiladi. Bu nuqsonning yuzaga kelishi jarayonini tahlil qilishdan anomal rivojlanishning umumiy qonuniyatlarini va har bir yosh davrida nutqning rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olishdan iboratdir.

Psixik (shu bilan birga nutqiy) jarayonlarning shakllanishida biologik-ijtimoiy jarayonlarning birligi prinsipi – nutqiy sistemaning rivojlanishiga – nutqiy muhit, muomala, emotsional aloqa va boshqa faktorlarning ta'sirini aniqlash imkonini beradi. eshitishi normal bo'lgan bolaning kar-saqov ota-ona qo'lida tarbiyalanishi, surunkali kasal bo'lib tez-tez kasalxonalarda davolanuvchi bolalarda nutqning rivojlanmay qolishi, oilada uzoq vaqt davom etuvchi ruhiy shikastlanish va ikki tillilik – bolada duduqlanishning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi, nuqtiy muhitning nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishiga misol bo'ladi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan sabablar, ayrim hollarda ularning birgalikda qo'shilib kelishi nutqning turli tomonlarining buzilishiga sabab bo'lishi mumkin.

Hamma nutq buzilishlari kelib chiqishiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1. Organik xarakterdagi nutq buzilishlari. 2. Funksional xarakterdagi nutq buzilishlar.

Turli nutq buzilishlarining rivojlanishini oldidan aniqlash katta ahamiyatga egadir. Agarda nutqiy nuqson bolaning maktabga kelgan vaqtida ilk bor aniqlansa, u holda uni tuzatish qiyinchiliklari kuzatilib, o'zlashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bolalar o'yinni juda sevadilar va shu bois uni o'ynashni xohlaydilar. Lekin avvaliga buni qanday uddalashni bilmaydilar, anglab olgach esa, o'yindan bo'shamaydilar. Tarixiy manbalardan ma'lumki, o'yinlar, ayniqsa, xalq o'yinlari

bola shaxsining rivojlanishida bir necha vazifalarni bajarib kelgan. Birinchidan, bolada to'g'ri talaffuzni shakllantirishga ifodali she'rlarni yoddan aytib berish, o'ziga initsiyalarda hikoyalar so'zlash orqali erishilgan. Ikkinchidan, hisoblash, tez aytish, topishmoqlarni tez yod olishga o'rgatgan edi.

Logopedik mashg'ulotlar jaroyonida nutqi to'liq rivojlanmagan bolalar uchun tashkil etiladigan o'yinlarni maxsus ta'lim nazariyasiga ko'ra ikki guruhga bo'lish juda keng tarqalgan: ijodiy o'yinlar va qoidali o'yinlar. Ijodiy o'yinlar mazmunini bolalarning o'zlari o'ylab topadilar va o'z taasurotlarini, borliq haqidagi tushunchalarini hamda shu o'yinga bo'lgan munosabatlarni aks ettiradilar.

Dunyo miqyosida ham statistik ma'lumotga ko'ra, nutq nuqsonlarining soni ko'payib bormoqda, shuning uchun bolalar va o'smirlarda nutq kamchiliklarini oldini olish dolzarb muammo bo'lib qolgan. Bizning mamlakatimizda nutq kamchilligiga ega bolalar bilan olib boriladigan korreksion-tarbiyaviy va pedagogik ishga katta e'tibor qaratilmoqda. Nutq kamchiligini erta aniqlash, korreksion ta'lim-tarbiyani tashkil qilish va ta'lim-tarbiyaning uslublari masalasini hal qilish bo'yicha ma'lum miqdorda yutuqlarga erishilgan. Hozirgi kunda inklyuziv ta'lim alohida ta'lim ehtiyojlari va individual imkoniyatlarning xilma-xilligini hisobga olgan holda barcha ta'lim oluvchilar uchun ta'lim tashkilotlarida ta'lim olishga bo'lgan teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgan.

4. 2. Inklyuziv ta'lim

Inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi. Yangi ta'lim to'g'risidagi qonun ham qonunchilik palatasi tomonidan 2020- yil 19-mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan. Maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir. Maktabgacha ta'lim va tarbiya olti yoshdan yetti yoshgacha bo'lgan bolalarni boshlang'ich ta'limga bir yillik majburiy tayyorlashni ham nazarda tutadi. Bolada nutqni tushunish, uni o'rab

turgan predmetlar va kattalar talaffuz qilgan so'zlarning o'rtasidagi aloqani o'rnatish yo'li orqali rivojlanadi. Bola istagini mimikasi yoki jesti orqali bilib olishga urinadigan ota—onalarga ularning bunday hatti-harakati noto'g'ri ekanligini tushuntirish zarur. Chunki bunday jarayonda bolada ovoz reaksiyalari, tovushlar va so'zlar talaffuziga ehtiyoj sezilmaydi. Nutq kamchiligiga ega bolalarni tarbiyalash jarayonida ota-onalar va pedagoglar doimo o'z xulq-atvorni va o'zining mavqeyini anglash lozim. O'zaro rag'batlantirish, o'zaro hurmat, tartibni saqlash oila a'zolari o'rtasidagi o'zaro ta'sir nutq kamchiligiga ega bolalarni psixogen reaktiv holatlar profilaktikasida jiddiy ro'l o'ynaydi.

Nutqiy fikrlash so'zli ma'nolar, tushunchalar va mantiqiy jarayonlar asosida amalga oshiriladi. *A.H.Leontev* (1975) ta'kidlaydiki, ma'nolarda predmet dunyosi, xossalari, aloqalari, munosabatlari mavjudligining ideal shaklining til materiyasida qayta hosil qilinishi va mujassamlanishi berilgan, mavhum ma'nolar va tizimini shakllanishi esa aqliy faoliyatni tashkil etadi. *L.S.Vigotskiy* bu ma'lumotni tafakkur va nutq birligi deb aytgan. Tushuncha aql-idrok jarayonida vujudga keladi. Nutqiy fikrlash faoliyat mexanizmi sifatidagi bunday jarayonlar xususiyatiga nutqiy fikrlashning muayyan turi-umumlashgan yoki aniq xodisaviy turi to'g'ri keladi. So'z ma'nosi tizimi va nutq patologiyasi tizimlarining mana shunday o'zaro shartlangan o'zgarishi, me'yorlar kabi tafakkur va nutq birligini asosli ravishda aks ettiradi. Ma'lum bo'lishicha, nutqi rivojlanmagan bolalarning o'zi turgan joyini aniqlash xususiyatini o'rganishda obyektini joylashgan joyini aniqlashda ham bilish faoliyatida turli darajada buzilishlar uchraydi. Biz dastlab bilish faoliyatidagi buzilishlar ustida korreksion ishlar olib boramiz. Ushbu korreksion ish bilan birgalikda tovush talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf qilsak, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bolalarda nutq patologiyasining bilish doirasining rivojlanishini o'rganuvchi tadqiqotchilar orasida *L.S.Svetkaova*, *T.M.Pirsxalayshvili*, *E.M.Mastyukova*, *N.A.Chevelyeva*, *G.S.Syergevvalar* idrokning turli ko'rinishlarini tadqiq qilganlar; *G.S.Gumennaya* xotira xususiyatlarini o'rgangan; *O.N.Usanova*, *Yu.F.Gargusha*, *T.A.Fotekova* diqqat-e'tiborni tadqiq qilishgan; *I.T.Vlasenko*, *G.V.Guroves*,

L.R.Davidovich, L.A.Zaysyeva, V.A.Kovshikov, Yu.A.Elkin, O.N.Usanova fikrlash turlarining o'ziga xosligini o'rgangan; V.P.Gluxov tasaffurni tadqiq qilgan. Bola hayotining birinchi uch yilida nutq faoliyatining rivojlanishi ahamiyatli hisoblanadi. Ma'lumki, gugulashning paydo bo'lishi kelgusida bolaning nutqi va psixikasi me'yorda rivojlanishini kafolatlamaydi. Gugulash me'yorda rivojlanayotgan boladagina emas, balki ko'pchilik rivojlanishida og'ishlari bor (karlarda, intellektual rivojlanmagan bolalarda) bolalarda ham kuzatiladi. Alaliyali bolalarda (hayotining ikkinchi yilida) shakllanishning kechroq muddatlarida g'udurlab gapirishning yo'qligi yoki juda qashshoq ko'rinishdaligi xarakterli. Rinolaliyali, dizartriyali bolalarda g'udurlashning sifati o'ziga xos tezlikda rivojlanishi belgilanadi. (O.N.Usanova, O.A.Slinko, 1987).

Qadimgi Rim pedagogi *M.F.Kventlian* o'zini "notiq tarbiyalovchi" kishi deb hisoblanganligi uchun ham bolaning nutqini o'zgarishiga, nutqda uchraydigan nuqsonlarga e'tibor berdi. U bolalarning nutqi yoshlik chog'idanoq sof bo'lishi uchun kurashdi va shu sababli bolani uyda tarbiyalamoq uchun olinadigan enaga va murabbiylarning talaffuzi yaxshi bo'lishi kerak,deb uqtiradi. Shuningdek, Kventlian musiqiy ta'lim berish masalasiga ham bolaning nutqini yaxshilash nuqtayi nazaridan qaradi. Musiqa va tilni o'rganish talaffuzning yaxshilashishiga yordam beradi,nutqning uslubini yaxshilaydi, uni ifodali nutqqa aylantiradi,deb aytadi.

Nutqiy fikrlash so'zli ma'nolar, tushunchalar va mantiqiy jarayonlar asosida amalga oshiriladi.A.H.Leontev (1975) ta'kidlaydiki, ma'nolarda predmet dunyosi, xossalari, aloqalari, munosabatlari mavjudligining ideal shaklining til materiyasida qayta hosil qilinishi va mujassamlanishi berilgan, mavhum ma'nolar va ma'n tizimini shakllanishi esa ichi aqliy faoliyatni tashkil etadi. *L.S.Vigotskiy* bu ma'lumotni tafakkur va nutq birligi deb aytgan. Tushuncha aql-idrok jarayonida vujudga keladi.

Nutq nuqsoniga ega bolalarda tovushlarni ajratishda qiyinchiliklar uchraydi, bu esa nutqning tovush tomonini rivojlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bular yana ikkilamchi nuqson sifatida tovushlarni talaffuz qilishga ham o'z ta'sirini

ko'rsatadi. Bunday bolalar nutqidagi kamchiliklar, artikulyatsion apparat kamchiliklari asosida tovush talaffuz funksiyasi to'liq bajarilmasligi natijasida fonematik qabul qilishga birinchi o'rinda ta'sir qilib, uning shakllanishiga yo'l qo'ymaydi. Qanchalik tovushlarni talaffuz qilishda tayanch kam bo'lsa, shunchalik fonetik namunalarni shakllanishiga sharoit bo'ladi. Fonematik eshitishning shakllanishi to'g'ri bolaning nutq tomonlarini hammasiga ta'sir qiladi, bolaning umumiy rivojlanishiga bog'liq bo'ladi. NTR li bolalarda diqqat-e'tibor xatolari butun ish davomida qatnashadi va doimo mustaqil e'tibor qilinmaydi va yo'qotilmaydi. Xatolar fe'li va ularning o'z vaqtida bo'linishi me'yordan sifatli farqlanadi. Nutqi rivojlanmagan bolalarning erkin diqqat-e'tiborning xususiyatlari chalg'itish xarakterida namoyon bo'ladi. Nutqi sog' bolalar uchun tajriba o'tkazuvchiga faoliyati jarayonida chalg'itish intilish xarakterli (bolalar tajriba o'tkazuvchiga qarab, u yoki bu vazifani to'g'ri yoki noto'g'ri bajarishganini uning ta'siridan aniqlashga xarakat qilishadi), nutqida ko'rinishlari bo'ladi: "derazaga qaradi(atrofga)", "vaziga bilan bog'liq bo'lmagan xarakatlarni amalga oshiradi". Nutqi og'ir buzilgan bolalarda erkin diqqat-e'tiborining past darajadaliigi ularning shakllanganligiga yoki faoliyat tuzilishining buzilishiga olib keladi. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarda mnestik funksiyalarni (xotirani) tadqiq qilishda ma'lum bo'lishicha, ularning ko'rish xotirasi me'yordan hech qanday farq qilmas ekan. Dizatriyali bolalarda geometrik figuralarni eslab qolish ehtimoli istisno qilinadi. Bu bolalarda shu sohadagi past natijalar ifodalangan idrokning buzilish shakllari, fazoviy tasavvurning bo'shligi bilan bog'liq.

4. 3. «10 ta so'z» metodikasi

A.R.Luriya va boshqalarning «10 ta so'z» metodikasi yordamida oldindan eslab qolishni tadqiq qilishda, nutqida og'ir buzilishlar bo'lgan bolalarda qator xususiyatlar uchraydi: ular vazifalar sharoitida sekinroq mo'ljal olishadi va ularning natijalarini solishtirganda me'yordan pastroq bo'ladi. Tadqiqot jarayonida quyidagi natijalar olindi: nutqi rivojlanmagan bolalarda bilimidagi kamchiliklar tafakkur jarayoni va natijalariga va o'z-o'zini tashkil qilishning buzilishiga ko'proq

ta'sir qiladi. Ularda atrofdagilar to'g'risida etarli hajmda ma'lumotlar bo'lmaydi, borliqdagi predmetlarning xususiyatlari va funksiyalari haqida, hodisalarning sabab-tyergov aloqalarini o'rnatishda qiyinchiliklar tug'iladi. O'z-o'zini tashkil qilishning buzilishida hissiyotli-iroda va motiv doirasidagi kamchiliklar sabab bo'ladi va psixo jismoniy tormozlanish kamdan-kam to'xtab qolishi va vazifaga qiziqishning yo'qligi namoyon bo'ladi. Nutqi to'liq rivojlanmagani maktabgacha ta'lim guruhlarida uning o'rni juda baland, ko'p bolalarda qo'l barmoqlari harakatining yaqqol og'ishlari kuzatiladi: harakatlari noaniq, muvofiqlashtirilmagan, barmoqlar harakati qiyinlashgan. Nutqi to'liq rivojlanmagan bolalarning mayda motorikasini rivojlantirishni tizimli o'tkazib, har kuni 3-5 daqiqa vaqt sarflash kerak. Shu maqsadda turli xil o'yin va mashqlar qo'llash mumkin. Qo'l barmoqlarining nozik harakatlanishini takomillashtirish uchun kuldiradigan xalq she'rlarini o'qish davomida barmoqlar bilan o'ynaladigan o'yinlardan samarali foydalanish mumkin. Bu o'yinlar qulay jo'shqin sharoit yaratadi, barmoqlar mashqini yaxshi ta'minlaydi, eshitish qobiliyatini rivojlantirishga va she'rlar mazmunini tushunishga yordam beradi, nutq ritmini bilib olishga o'rgatadi.

Ta'riflangan o'yinlar bilan bir qatorda *qo'l barmoqlarining* nozik harakatlari mashg'ulotlarida turli xil nutqsiz yo'llangan mashqlardan foydalanish mumkin. O'ng qo'l bosh barmog'ining uchi galma-galdan ko'rsatkich, o'rta, nomsiz va jinjiloq barmoqlarini uchiga tegadi (*"barmoqchalar salomlashishadi"*) O'sha mashqni chap qo'l barmoqlari bilan bajariladi. O'sha harakatlarni bir paytning o'zida chap va o'ng qo'l barmoqlari bilan qilinadi. O'ng qo'l barmoqlari chap qo'l barmoqlariga tegadi – galma galdan *"salomlashishadi"*: oldin katta barmoq kattasi bilan, undan keyin ko'rsatkich barmoq ko'rsatkich bilan va boshqalar. O'ng qo'l barmoqlarining hammasi bir vaqtda chap qo'l barmoqlari bilan *"salomlashishadi"*.

O'ng qo'lning ko'rsatkich barmog'ini tikka tutish va uni aylantirish (*"ari"*). O'sha harakatlarni chap qo'l barmoqlari bilan qilinadi. O'sha harakatlarni bir vaqtda ikkala qo'lning ko'rsatkich barmoqlari bilan bajariladi (*"arilar"*). Stol ustida o'ng qo'lning ko'rsatkich va o'rta barmoqlari *"yuguradilar"* (*"odamcha"*). O'sha

harakatlarni chap qo'l barmoqlari bilan qilinadi. O'sha harakatlarni bir vaqtda ikkala qo'lning barmoqlari bilan bajariladi ("bolalar kim o'zarga yuguradilar"). O'ng qo'lning ko'rsatkich barmog'i va jinjiloqni tortiladi ("echki"). O'sha harakatlarni chap qo'l barmoqlari bilan bajariladi. O'sha harakatlarni bir vaqtda ikkala qo'lning barmoqlari bilan bajariladi ("echkichalar"). Ikkala qo'lning bosh va ko'rsatkich barmoqlaridan dumaloq yasab, ularni birlashtiriladi ("ko'zoynak"). O'ng qo'lning ko'rsatkich va o'rta barmoqlarini tepaga tortib, jinjiloq va nomsiz barmoq uchlarini bosh barmoq uchlari bilan birlashtiriladi ("quyoncha"). O'sha mashqlarni chap qo'l barmoqlari bilan bajariladi. O'sha harakatlarni bir vaqtda ikkala qo'lning barmoqlari bilan bajariladi ("quyonlar"). Ikkala qo'lni ko'tarib kaftlarni o'ziga qaratish, barmoqlarni keng ochiladi ("daraxtlar"). Ko'tarilgan ikkala qo'lning kaftlarining orqasini o'ziga qaratib yuqorigapastga harakatlar qilinadi ("qushlar uchyapti, qanotlari qimirlatyapti"). Bosh barmoqdan boshlab, o'ng qo'l barmoqlarini galma-galdan bukiladi. Jinjiloqdan boshlab, barmoqlarni bukib o'sha harakatlarni bajariladi. Oldingi ikkala mashqni chap qo'l barmoqlari bilan bajariladi. O'ng qo'l barmoqlarini musht qilib bukib, bosh barmoqdan boshlab tekislab ochiladi. O'sha mashqlarni jinjiloqdan boshlab barmoqlarni tekislab ochishni bajariladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarga muayyan mavzular bo'yicha ertaklar, rasmlar asosida hikoya tuzish topshirig'i ham berilishi mumkin. Bunday topshiriq ustida ishlash orqali ularda mustakillik, ijodiy faollik rivojlantiriladi.

"Bizning oila", "Bahor fasli", "yoz - ugar soz", "qaldirg'ochlar uchib keldi", "qo'g'irchoq teatrida", "qish", "qor", "qorboboning sovg'asi", "qushlar bizning do'stimiz", "Mening to'ltarim", "Hayvonot bog'ida", "Ertaklar mamlakatida", "Sirkda", "qo'g'irchoqlarim-ovunchoqlarim", "Uch ayiq", "quyonlar", "qovoq polvon" va boshqa mavzularda hikoya tuzishni aniq tavsiya etish bolalarni nihoyatda qiziqtirib boriladi. Hikoya qilish bolalarning jummlalarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish, tovushlarni, qo'shimchalarni to'g'ri talaffuz etish, yoshiga mos darajada tasviriylar vositalardan to'g'ri foydalana olishiga yordam berib boriladi.

4. 4. Bola nutqini rivojlantiruvchi o'yinlar

«RAZVEDKACHILAR»

Maqsad: Bolalarni zarur tovushini so'zlarda to'g'ri talaffuz etishga o'rgatish.

O'yinning borishi: Tarbiyachi bolalarga rasmlarni ko'rsatadi, bolalar rasmlarning nomlarini aytadilar. So'ngra tarbiyachi razvedkachilarni tanlaydi. Razvedkachilar xonadan chiqib turadilar. Tarbiyachi qolgan bolalar bilan rasmlarni xonaning turli burchaklariga yashirib chiqadi. Razvedkachilar kelib, rasm yashirilgan joyni qidiradilar va topib olgan rasmlarni bolalarga ko'rsatib, uning nomini aytadilar.

Metodik ko'rsatma: Narsalarning nomini aytayotganda zarur tovushini aniq talaffuz etishlari kerak. Zarur tovushini cho'zib talaffuz etmaslik lozim.

Hozirgi davrda ota-onalar bilan pedagoglar hamkorligiga alohida e'tibor berilmoqda va bu ta'lim tarbiya ijobiy natijalarga olib kelmoqda. Ota – onalar bilan ishlashda o'qituvchi – logopedlar an'anaviy va noan'anaviy usullar: anketalashtirish, maslahat – muloqat, ochiq mashg'ulotlardan keng foydalanadi. O'z navbatida ota – onalar farzandlari ishlari bilan tanishib, ulardagi muammo va yutuqlardan tegishli xulosa chiqaradilar. O'qituvchi – logoped har bir bola topshiriqlarni qanday bajarganligini ota – onalarga tushuntiradi. Individual daftarlar orqali bolalar qanday natijalarga erishgani, qaysi tovushni hosil qilolmagani, nimada qiynalishi haqida ma'lumot berib boriladi. Shu bilan bir qatorda, ota – onalar bolalari bilan topshiriqni qayta ko'rib chiqishlari lozim.

“MEN NIMANI CHALAYAPMAN O'YINI”

O'yinning qisqacha mazmuni: Logoped bolalarni musiqali o'yinchoqlar bilan tanishtiradi. So'ngra bu o'yinchoqlarni parda orqasiga yashiradi. Parda (shirma) orqasida turib, bironta musiqaviy o'yinchoqni chaladi va bolalardan qaysi musiqali o'yinchoqni chalganini so'raydi.

Metodik ko'rsatma: Bolalar tinchgina o'tirib, ohangni diqqat bilan tinglashi kerak. Bir mashg'ulotda to'rt xildan ko'p musiqali o'yinchoq bo'lmasligi kerak. Xulosa qilib aytganda, tadqiqot jarayonida quyidagi natijalar olindi: nutqi rivojlanmagan bolalarda bilimidagi kamchiliklar tafakkur jarayoni va natijalariga

va o'z-o'zini tashkil qilishning buzilishiga ko'proq ta'sir qiladi. Ularda atrofdagilar to'g'risida etarli hajmda ma'lumotlar bo'lmaydi, borliqdagi predmetlarning xususiyatlari va funksiyalari haqida, hodisalarning sabab-tergov aloqalarini o'rnatishda qiyinchiliklar tug'iladi. O'z-o'zini tashkil qilishning buzilishida hissiyotli-iroda va motiv doirasidagi kamchiliklar sabab bo'ladi va psixojismoniy tormozlanish kamdan-kam to'xtab qolishi va vazifaga qiziqishning yo'qligi namoyon bo'ladi. Bolalar, ko'pincha, siz taklif qilgan muammoli vaziyatga uzoq vaqt qo'shilmaydilar, yoki aksincha juda tez vazifani bajarishga kirishib ketadilar, lekin bunda vazifaning hamma xususiyatlarini hisobga olmasdan muammoli vaziyatni yuzaki baholashadi. Boshqalar vazifani bajarishga kirishadilar, lekin unga qiziqishlari tez yo'qoladi, hatto vazifa to'g'ri bajarilayotgan bo'lsa ham, ishni tugatmasdan ishlashdan bosh tortadilar. Bunda, nutqi rivojlanmagan bolalarda fikrlash operyasiyalarini to'g'ri amalga oshirish sharoiti qoidaga ko'ra, saqlangani o'z-o'zini tashkil qilishni tartibga solish va bilim zahiralarini kengaytirilganligi ochib ko'rsatiladi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar qaysilar?
2. M.F.Kventlianning fikrlari haqida aytib bering
3. Inklyuziv ta'lim haqida nimlarni bilasiz?
4. «10 ta so'z» metodikasini tushuntirib bering
5. Bola nutqini rivojlantiruvchi o'yinlarga misollar ayting

V BOB. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA NUTQ TOVUSHLARINI TO'G'RI TALAFFUZ QILISH VA QO'SHIB O'QISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

5. 1. Fonatsiya jarayoni

Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqida kuzatiladigan kamchiliklardan biri, nutq hosil bo'lish (fonatsiya jarayoni) paytida ya'ni nafas olishdagi tartibsizliklar bilan bog'liq. Fonatsiya jarayonida nafas olish va nafas chiqarish fazalari shunday yo'lga qo'yilishi kerakki, nafas olish zo'riqishsiz, bir qadar jadalroq, nafas chiqarish esa tekis, bir me'yorda va davomliroq kechishi lozim. Nafas chiqarish qanchalik davomli, uzun bo'lsa, shunchalik yaxshi. Chunki, tovush, nutq ayni shu nafas chiqarish jarayonida hosil bo'ladi". Darhaqiqat, nutq so'zlash jarayoni, xususan, ifodali o'qish san'ati nafas negizi bilan chambarchas bog'liqdir. O'quvchining nafas olishi qanchalik to'g'ri bo'lsa, ovozi va nutqi shu qadar jarangdor va kuchli bo'ladi. Tibbiyotga doir adabiyotlarda ham bu so'zlarimizning isbotini ko'rishimiz mumkin.

Nafas olishning quyidagi turlari alohida ajratib ko'rsatilgan bo'lib, ular bir-biridan farq qiladi.

1. Kiftdan nafas olish. Nafas ko'krakning yuqori qismida olinib, kiftlar ko'tariladi. Bunday nafas olish zararli. U kishini tez charchatadi. Me'yorda so'zlashga imkon bermaydi.

2. Ko'krak- qorin orqali nafas olish. Bunday nafas olganda o'rta qovurg'alar, biqin harakatga keladi, ya'ni ular kengayadi.

3. Aralash nafas olish, ya'ni pastki qovurg'alar, diafragma ishtirokida nafas olish. Bunda ko'krak qafasi va kiftlar ko'tarilmaydi. So'zlaganda ravon, hovliqmasdan tabiiy nafas olish, uni kerakli ohang talabiga ko'ra sarflash zarur.

5. 2. Nafas faoliyatini yaxshilash uchun mashqlar

S.Inomxo'jayev, A.Zunnunovlar tomonidan yaratilgan "Ifodali o'qish asoslari" o'quv qo'llanmasida nafas faoliyatini yaxshilash uchun quyidagi **besht xil nafas mashqi** tavsiya qilinadi:

1. Kontrol mashq
2. Qorinni tortish mashqi.
3. Sanash mashqi.
4. Musalla' mashqi.
5. She'r o'qish mashqi.

Bundan tashqari, maktab ostonasiga ilk qadam qo'yib, boshlang'ich sinfga qabul qilingan bolaning faoliyatida o'yin asosiy o'rinni egallashi barchamizga ma'lum. Shuning uchun ham o'yin ularning eng sevimli mashg'uloti bo'lib, ular har qanday mashg'ulotni o'yin bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladilar. Shunday ekan, o'qituvchi o'quvchi faoliyatidan ularning sevimli mashg'uloti- o'yinni siqib chiqarmasdan, undan maqsadga muvofiq foydalanish bilan ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga imkon beradi. Didaktik o'yinlar ta'limning ko'rgazmaliligini, o'qituvchining nutqini va bolalar harakatini o'z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko'rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug'iladi. Bu esa o'qituvchining aytganlarini bolalarning o'ylab olishiga va o'sha aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya'ni didaktik o'yinlar qoidalarini o'quvchilarning o'zlari bajarishlariga imkon beradi. Bolalar o'yinni zo'r mamnuniyat bilan ijro etadi, o'yin boshlanishini esa sabrsizlik bilan kutadilar, ularning ongida beixtiyor ertangi o'quv kunining quvonchli manzarasi gavdalanadi. Bizga ma'lumki, tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etishda uning sabablariga alohida e'tibor beriladi. Chunki, artikulyatsion motorika harakatchanligining yetishmasligi va fonematik idrokning rivojlanmaganligi tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni keltirib chiqarishga sabab bo'ladi. Fonematik idrokni shakllantirish va rivojlantirish ishlari esa tovushni nutqqa qo'yish va mustahkamlash ishlari bilan parallel ravishda olib boriladi.

5. 3. Artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan tovushlar uchun taqlid usuli

Tovushlar talaffuzining buzilishi asosan artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan tovushlarda kuzatiladi. Artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin

boʻlgan tovushlarning turiga til orqa (K,G,X) tovushlari kiradi. Til orqa tovushlarining aniq talaffuzini hosil qilishda, asosan mexanik usuldan keng foydalaniladi. Bizningcha bu tovushlarni hosil qilishda *taqlid usulidan* unumli foydalanish yaxshi natija beradi. Biz boshlangʻich sinf oʻquvchilari bilan quyida keltirilgan oʻyinlarni koʻrib chiqdik. Bu oʻyinlarning asosiy maqsadi, taqlid qilish usuli orqali til tovushlaridagi kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan.

“KAK-KU” OʻYINI

Oʻyinning maqsadi: “K” tovushini aniq va toʻgʻri talaffuz etishga oʻrgatish.

Oʻyinning borishi: Oʻqituvchi bolalarga murojaat etib shunday deydi: “Esingizdami bolalar, biz sizlar bilan oʻrmonga sayrga borgan edik. Bizlar yoʻlda ketayotib, katta poliz yonidan chiqib qoldik. Qarasak, chumchuqlar polizdagi kungaboqarlarni choʻqishyapti, ularni bolalar haydab yuborishdi. Sizlar chumchuqlarni haydab yuborgan edingiz?” (“kisht-kisht”). Biz oʻrmonga yetib bordik. U yer juda ham chiroyli edi, gullar tera boshladik. Birdaniga kakku sayray boshladi: “ka- ku, ka-ku...”. Kakku qanday sayraydi? (ka-ka-ku). Koʻp gullar terib orqamizga qaytdik. Ariq boʻyidan oʻtdik. Ariq boʻyida qurbaqa chiroyli qurillayotgan edi. Qurbaqa qanday qurillaydi? (kva-kva-kva). Tovushlarga taqlid qilishda K tovushini aniq talaffuz etish lozim. K tovushini ovoz kuchi bilan ajratish kerak.

“XOʻROZ, TOVUQ VA JOʻJALAR” OʻYINI

Oʻyinning maqsadi: “K” tovushini boʻgʻinlarda mustahkamlash.

Oʻyinning borishi: Bir bola xoʻroz, bir bola tovuq, qolgan bolalar joʻjalar rolini bajarishadi. Tovuuq va joʻjalar don choʻqib oʻtirishibdi. (bolalar barmoqlari bilan polni taqillatishadi). Xoʻroz kirib kelganda, joʻjalar parda orqasiga yashirinib olishadi. Xoʻroz “kuka-re-ku, ku-kare-ku, kichkina joʻjalar qani?” deb soʻraydi. Tovuuq boʻlsa “qo-qo, qo-qo joʻjalaring ketib qoldi ularni izlab top deb javob beradi. Xoʻroz joʻjalarni izlay boshlaydi. Joʻjalar topilgach birga oʻynashni taklif etadi. Joʻjalar tarqalib ketishadi. Xoʻroz ularni quvalaydi. Oʻyin davomida rollar almashinadi. Xar bir bolaning tovushlarni toʻgʻri va aniq talaffuz etishi kuzatib boriladi. Lozim kelganda tovushlar talaffuzi toʻgʻirlanadi.

“NIMA YETISHMAYDI?” O`YINI

**O`yinning maqsadi:** “K” tovushi bilan keladigan bo`g`in, so`z, gaplarni to`g`ri va aniq talaffuz etishga erishish.

**O`yinning borishi:** Bolalar stolchalarida o`tirishadi. O`qituvchi stol ustiga koptok, kosa, eshik, kapalak, kitob, rasmlarini yoki o`yinchoqlarni terib qo`yadi va bolalarga bu o`yinchoqlarni diqqat bilan ko`rib olishni taklif etadi. Chaqirilgan bola eshik orqasida turadi. Boshqa bir bola esa o`yinchoqlardan birontasini yashiradi. Eshik orqasida turgan bola kelib qaysi o`yinchoq yetishmasligini aytadi. Shundan keyin o`qituvchi, nomida “K” tovushi bor bo`lgan rasmlarni ko`rsatadi, bolalar ularning nomlarini aytadilar. Nomlangan predmet yoki rasmlar bo`g`inlarga bo`linib, “k” tovushi so`zning boshida, oxirida, o`rtasida kelgani aniqlanadi.

“TELEFON” O`YINI

**O`yinning maqsadi:** Bolalarni “G” tovushi bilan keladigan so`zlarni aniq va to`g`ri talaffuz etishga o`rgatish.

**O`yinning borishi:** Bolalar stolchalarda bir qator bo`lib o`tirishadi. O`qituvchi birinchi bo`lib o`tirgan bolaga so`zni pichirlab aytadi. U ham yonidagi bolaga pichirlab shu so`zni aytadi. Shu tariqa, aytilgan so`zni bir-birlariga pichirlab aytadilar. So`ngra so`zni birinchi bo`lib aytgan bola qatorning oxiriga borib o`tiradi. Bola oxirgi so`zni aytib bo`lganlaridan keyin ularga o`qituvchi rasm bo`yicha kichkina gap tuzishni taklif etishi mumkin. “Telefon” o`yinini o`ynaganda bolalar so`znibbir-biriga pichirlab, aniq aytishlari lozim, aks holda so`z keyingi bolalarga tushunarsiz bo`lishi mumkin.

“KIM MEXMONGA KELDI” O`YINI

O`yinning maqsadi: “K-G ” tovushlarini farqlash.

**O`yinning borishi:** Bolalar bir qator bo`lib o`tiradilar. O`qituvchi bolalarga murojaat qiladi. Bolalar bugun bizning maktabimizga qushlar, parrandalar mehmonga kelishibdi. Biz ularni aniqlashimiz kerak. O`qituvchi bolalarga rasmlarni ko`rsatadi. Bolalar esa rasmdagi qush yoki parrandaning ovozigga taqlid qiladilar. O`qituvchi: Qaranglar bolalar qushlar uchib kelishdideydi va rasmlarni ko`rsatadi. Bolalar rasimga qarab “kak-ku, kak-ku” “gu- gu - gu” deb ovoz

chiqaradilar. So`ng o`qituvchi qurbaqaning rasmini ko`rsatadi. Bolalar “kva – kva - kva” deb ovoz chiqaradilar. O`qituvchi g`oz, xo`roz, tovuq rasmini ko`rsatadi. Bolalar ularning ovozlariga taqlid qiladilar. O`yin davomida bolalar guruh bo`lib javob beradilar. So`ngra o`qituvchi har bir bolaga alohida rasmlarni ko`rsatib to`g`ri va aniq talaffuz etishni aniqlaydi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Fonatsiya jarayoni haqida ma'lumot bering
2. Nafas olishning qanday turlari bor?
3. Nafas faoliyatini yaxshilash uchun mashqlardan qaysilarini bilasiz?
4. Atikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo`lgan tovushlar uchun taqlid usuliga misollar keltiring

VI BOB. HUSNIXATGA O'RGATISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI, AHAMIYATI

6. 1. Husnixatga o'rgatishning maqsad va vazifalari

Inson o'z fikrini boshqa kishilarga og'zaki va yozma shaklda yetkazishi mumkin. Nutqning bu shaklining o'xshash va farqli tomonlari mavjud bo'lib, ular o'z o'rnida afzalliklarga ega. Og'zaki nutq tovush chiqarib aytiladi va eshitilish uchun mo'ljallanadi. U kishilarning nutq jarayoni vaqtidagi aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozma nutq esa tosh, yog'och, teri, metall, qog'oz kabilarga ko'rish asosida idrok qilinadigan doimiy belgilar orqali yozib qo'yiladi. Yozuv kishilarning o'zaro fikr almashishi va bilimlarni egallashning qudratli vositasi hisoblanadi. Yozma nutq avlodlarni bir biriga bog'laydi, uzoq saqlanadi.

Yozuv tufayli kishi fikri, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar avloddan avlodga yetib boradi, abadiy yashaydi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixatga o'rgatish ehtiyoji yuqoridagi talablar asosida yuzaga keladi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni husnixat bilan yozishga o'rgatish metodikasi ularda aniq, chiroyli va tez yozish imkonini hosil qilishi lozim. Bu kabi vazifalarni amalga oshirish uchun dastur mazmunini va uning talablarini o'qitish usullarini yozuviga o'rgatishning gigiyenik shartlarini, o'quvchilarning yozuvidagi individual kamchiliklarini tahlil qilish sabablarini aniqlash va tuzatish usullarini ishlab chiqish zarur.

Demak, yozuv kishi hayotida pedagogik va ijtimoiy ahamiyatga ega. Yuqoridagi talab asosida yozishga o'rganishi boshlang'ich sinflardan boshlanadi. 1—4-sinf o'quvchilarini chiroyli yozishga o'rgatish uchun o'qtuvchining o'zi husnixat bilan yozishi, shu bilan birga o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgata olishi kerak. Husnixat va uni o'rgatish fani amaliy fan bo'lib u chiroyli yozishga o'rgatish bilan bir qatorda o'qitish, tarbiyalash, vazifalarini bajaradi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan husnixat va uni o'tilish metodikasi fanining maqsadi:

1. Talabalarga husnixat metodikasidan nazariy ma'lumot berish.
2. Talabalarni—bo'lg'usi o'qtuvchilarni husnixat talablari asosida yozishga o'rgatish.

3. Boshlang'ich ta'limida o'quvchilarni husnixatga o'rgatishning metod va usullari bilan qurollantirish.

Boshqa fanlar kabi husnixat va uni o'qitish metodikasining o'z predmeti bor. Bu fanning predmeti ta'lim berish jarayonida chiroyli yozuvni egallash, grafik jihatdan to'g'ri, chiroyli yozishga o'rgatish hisoblanadi.

Husnixat va uni o'rgatish metodikasi fani o'z oldiga quyidagi vazifalarni qo'yadi:

- talabalarga chiroyli yozuv haqida nazariy bilim berish;
- o'z dastxatlari ustida ishlash yuzasidan malakalar hosil qilish;
- boshlang'ich sinflarda husnixat darslarini rejalashtirish va tashkil etishga o'rgatish;
- boshlang'ich sinflar uchun husnixat materiallarini tanlay olish tamoyillari bilan tanishtirish.

Birinchidan husnixat bilan yozish o'quvchilardan mehnat madaniyatini tarbiyalaydi. Topshiriqlarni toza, aniq va madaniyat bilan bajarish ko'nikmasini hosil qiladi. Ikkinchidan dastxatga pala - partish va be'etibor munosabatda bo'lish o'quvchilarning imloviy savodsizligini keltirib chiqaradi. Natijada o'quvchilar qiladigan ishlariga o'ylab o'tirmay bajaraveradi, o'z xato kamchiliklarini ham o'ylab ko'rmaydigan bo'lib qoladi. Uchinchidan husnixat bilan to'g'ri yozish ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lib turli rasmiy hujjatlarni yuritishda kishilar unga ehtiyoj sezadi.

Husnixat bilan yozilmagan, to'ldirilmagan hujjatlarni o'qishga kitobxonning ko'p vaqt sarflashiga to'g'ri keladi. Vaholanki, maktabda har kuni o'qituvchi 30 nafar o'quvchining daftarini tekshiradi. O'qib bo'lmaydigan qilib yozilgan bo'lsa o'qituvchining ham unga ko'p vaqti sarf bo'ladi. Aniq va ravon qilib yozgan dastxat o'qituvchining ishini yengillashtiradi, keyingi ta'limiy maqsadlarini amalga oshirishlari uchun imkoniyat yaratadi.

5. 2. Yozuv haqida ma'lumot.

Yozuv – biror tilda qabul qilingan maxsus belgilar yig'indisi. Yozuv tushunchasi tilning tovush elementlari (so'z, bo'g'in, tovush)ni ifodalovchi belgilarnigina emas, balki piktografiya, ideografiya shakllarini ham o'z ichiga oladi.

Bular aloqa qilish belgilari yig'indisi sifatida yozuvdan ilgarigi belgilar (xotira yozuvi, hisoblash yozuvi va boshqalar)ga qarama-qarshi qo'yilgan.

Urug'chilik tuzimi davrida dastlab surat yozuvi paydo bo'ldi. Kishilik jamiyati kichik va tarqoq oila — urug'lardan tashkil topgan darvda kishilar bir-birlari bilan faqat og'zaki nutq yordamida fikr almashgan. Yirik urug' va qabila jamoalarining tarkib topishi bilan og'zaki nutqni uzoqqa yetkazish va uni zamon bilan mustahkamlash ehtiyoji tug'ilgan. Insoniyatning shu ehtiyoji zaminida yozuv paydo bo'lgan. Boshida yozuv bilan bir qatorda grafik shaklga ega bolmagan usullar ham qo'llanilgan (sim, iplarni tugib qo'yish). Bunday belgilar ibtidoiy odamlar hayotida qo'llanilgan. Bu yozuvning qoldiqlari hozir ham urug'-qabilalarining tamg'alari, shimoliy hindularning chig'anoq marjonlari, biror ijtimoiy tabaqaning xususiy mulkini ifodalovchi belgilar va boshqa shakllarda mavjud. Yozuv zamon va masofa jihatidan og'zaki nutqqa nisbatan ustunlikka ega. Texnikaning rivoji (telefon, telegraf, radio, televizor, internet) natijasida undagi ustunlik masofa jihatidan zaiflashdi, lekin zamon e'tibori bilan yozuv hali ham og'zaki nutqdan ustun XIX-XX asr boshlarida topilgan va deshifrovka qilingan juda ko'p yodgorliklar yozuvning paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyotini yoritish imkonini berdi. Fanning bu yutug'i yozuv tarixini tilshunoslik fanining mustaqil bir bo'limi sifatida ajratishga olib keldi.

1. Turli tipdagi Misr iyerogliflari. Bu tur yozuvi XIX asrning 20 yillarida fransuz olimi Shampalon tomonidan o'qilgan, XIX asrning 70—90 - yillarida Evans o'qigan qadimgi Kpit surat yozuvlari va Semq o'qigan Kipr surat yozuvlari ham Misr surat yozuvlari tipiga kiradi.

2. Mixxat yozuvlarining turli tiplari. Bu tip yozuvlar Osiyoda qadimda yashagan qator xalqlarning tillarida ishlatilgan (shumer, assiro - vavilon, elom, xala, xet-kappodokiya, fors tillariga moslangan). Bu tur yozuvlar XIX asr boshlarida deshifrovka qilina boshlanib, XX asrning 10-yillarida tugallandi.

3. Somiy xalqlarda qayd qilingan va tillariga moslangan harf yozuvining eng qadimgi shakllari. Bular finikiy va xalaan yozuvlari (asosiy yodgorliklari XIX asring 60—70-yillarida va XX asrning 20 ylllarida topilgan). Janubiy arab, Oramiy yozuvlari (qadimgi namunalari XIX asrning 60—70 yillarida topilgan). Ko'pchilik mutaxassislarning fikricha, qadimgi uyg'ur va o'rxun-enasoy yozuvlari ham aslida

oramiy yozuvi zaminida yuzaga kelgan. Uni XIX asrning 90-yillarida tilshunos olimlar V. Tomsen va V. Radlov deshifrovka qilgan.

4. Yunon alfavitining qadimgi shakli va lotin alifbosining alohida varianti va bu yozuvning boshqa turli variantdagi turlari bizgacha yetib kelgan. Bu yozuvlar XVIII asrdayoq ilm ahliga ma'lum bo'ldi va ularning grammatik jihatdan o'rganilishi XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fanining rivojiga katta yordam ko'rsatdi. Yozuvning eng qadimgi shakli piktografiyadir. Bu yozuv asosan Amerika hindularida aloqa quroli sifatida qo'llanilgan. Chunki ularning til xususiyatlari shunga mos edi. Bu yozuv qadimiy bo'lgani uchun unda ideografik yozuv bilan bir qatorda piktografiyaning ham ayrim elementlari bor. Masalan, toshbaqaning rasmi quruqlik tushunchasini ifodalagan, ya'ni shartli belgi vazifasini o'tagan. Chunki quruqlik tushunchasini yozuvda ideografiya bilan berish qiyin edi. Hayotiy ehtiyoj bora-bora yozuvni soddalashtirdi va tasvirlangan predmet bilan yozuv shakli o'rtasidagi o'xshashlik yo'qoldi, belgi so'zning simvoli bo'lib qoldi. Bu xitoy, misr, shumer, vavilon va xett yozuvlariga xos xususiyatdir. Papirus, yozish uchun maxsus tayoqcha va bo'yoqning kashf etilishi yozuvni takomillashtirdi, uning soddalashuviga imkon tug'dirdi.

5. 3. Yozuv sistemalari

Hozir yer yuzida quyidagi besh yozuv asosida tuzilgan *yo'zuv sistemalari* tarqalgan.

- 1) lotin yozuvi (dunyo aholisining 30% ga yaqini foydalanadi);
- 2) fonetik arab yozuvi (10% ga) yaqini;
- 3) Slavyan-kirill yozuvi (10% ga yaqini);
- 4) grafik-xitoy yozuvi (25% ga yaqin);
- 5) bo'g'inli hind yozuvi (20% ga yaqini) qolgan boshqa yozuv sistemalari (yunon, yahudiy, efiopiya, gruzin, arman yozuvlari, bulardan dunyo aholisining 5% ga yaqini foydalanadi).

Hozirgi yozuv va uni ifoda etuvchi vositalar. 1996-yildan boshlab lotin alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi joriy etildi. Bu alifboda 29 ta shakl bo'lib, ular 30 ta tovushni ifodalash uchun xizmat qiladi. Hozirgi o'zbek yozuvidagi undosh harflar bir tovushni ifoda etadi. (Jj harfi bundan mustasno). Ikkita tovushni

ifodalash uchun Jj ishlatiladi: 1) qorishiq, portlovchi j (d+j) tovushini (jo‘ja, jayron, avj kabi) va 2) sirg‘aluvchi j tovushini (jurnal, jirafa) bildiradi. Mazkur yozuvda uchta harf birikmasi mavjud: ng, sh, ch. Ular so‘z tarkibida ajratilmaydi va bo‘linmas bir tovushni ifoda etadi: ng sayoz til orqa, portlovchi-sirg‘aluvchi, sonor undosh tovushini (tong, ohang, chang. manglay), ch til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovushni (charos, tinch, sinch, choynak), sh til oldi, sirg‘aluvchi, jarangsiz undoshni (shabada, shar, shahar, toshqin, bosh) ifodalaydi.

Tovushlar ikki turga bo‘linadi: 1) unli tovushlar, 2) undosh tovushlar. Ular unli va undosh harflar bilan belgilanadi. Hozirgi o‘zbek alifbosida 6 unli tovush va 6 ta unli harf bor (a, o, u, i, o‘, e). 24 ta undosh tovush 23 ta undosh harf bilan belgilab ko‘rsatiladi (b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v, x, y, z, sh, ch, ng). Har bir harfning bosh va kichik, bosma va yozma shakli bor. Harflarning alfavit tartibini bilish muhim amaliy ahamiyatga ega. Chunki turli lug‘atlar, davlat idora organlarida, arxivlarda saqlanadigan hujjatlar, ro‘yxatlar alfavit tartibida tuziladi. Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilari: (.) (,) (?) (!) (:) (; (...)) («») (—) (‘) ham qo‘llanadi. Urg‘u (‘) belgisi so‘z bo‘g‘inlaridan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilish uchun unli harf ustiga qo‘yiladi.

Yozuvda harflar bilan birga tinish belgilarning ham roli katta. Tinish belgilari yordamida fikr yozuvda aniq, ravshan va tushunarli qilib beriladi. Og‘zaki nutqning fikrini to‘liq ifodalash uchun xizmat qiladigan ohang va pauzalari yozuvda tinish belgilari orqali ifoda etiladi. Tutuq belgisi (‘) ham grafik vositalardan biri sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) so‘zda unli tovushdan keyin kelib, uning cho‘ziq aytilishini (a‘lo, e‘tibor, iste‘mol); 2) so‘zda undoshdan keyin kelib, oldingi bo‘g‘in bilan keyingi bo‘g‘inning ajratib aytilishini bildiradi; 3) so‘z ma‘nolarini farqlab beradi (ta‘na – malomat, tana – organizm)

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Yozuvning insoniyat hayotidagi ahamiyatini so‘zlab bering.
2. Husnixatga o‘rgatishning maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
3. Yozuv haqida ma‘lumot bering
4. Yozuv sistemalari nechta va ular qaysilar?

VII BOB. YOZUV TARIXI HAQIDA MA'LUMOT

7. 1. Yozuvning paydo bo'lishi

Bugun biz hayotimizni kitobsiz tasavvur qilolmaymiz. Inson o'zining uzoq yillik tarixi davomida kitobdan yaxshiroq do'st va mehribon ustozni uchratmadi. U insonga kamolot yo'lini ko'rsatdi va hamma vaqt og'irini yengil qilib keldi. Lekin shuni ham unutmaslik lozimki, agar yozuv bo'lmaganda inson kitobday bebaho do'stga sohib bo'lmagan bo'lur edi. Kitob yaratish tarixi ham ancha qadimga borib taqaladi. Biz bu borada mukammal ma'lumot bermaymiz, faqatgina o'tmishda yaratilgan bazi bir kitoblar bilan yuzaki tanishib chiqamiz: Yozuv qachon paydo bo'lgan? U qanday davrlarni boshidan kechirib, hozirgi mavqega erishgan? Bu savollarga javob topish uchun insoniyat tarixiga nazar tashlash, uning aqliy yuksalish bosqichlarini birma-bir ko'zdan kechirish lozim. Albatta, inson avval gapirishni o'rgandi, so'ngra unga tajribalarini kelgusi avlodlarga yetkazish istagi shakllandi va u qo'lga qalam (avval bu vazifani oddiy tosh bajargan) oldi. Xo'sh, yozuv o'zi nima? Yozuv muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. U kishilarning o'zaro aloqa qilishida, fikr almashishida muhim vositadir. Yozuvning paydo bo'lishi, aloqaning maxsus vositasi sifatida xizmat qilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Yozuv tufayli kishilik tajribasi avloddan avlodga etkazilmoqda. Shuning uchun ham yozuvni kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biri deb hech ikkilanmasdan aytish mumkin. Faqat yozuv borligi uchungina biz tilning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz, oldingi avlodlarimiz tilini o'rganib, uni tilimizning hozirgi bosqichi bilan qiyoslash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Tabiiyki, yozuv tildan ancha keyinroq paydo bo'lgan. Olimlarimizning ta'kidlashicha tovush tili 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan. Yozuvning paydo bo'lganiga esa 4-5 ming yillar bo'lgan. Inson ovozi (nutqi) zamon (vaqt) va makon (masofa) nuqtayi nazaridan nihoyat cheklanganligi hammamizga ma'lum.

Ana shu cheklanishni bartaraf etish istagi va zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi. Inson o'z og'zaki tili (nutqi) bilan fikrini muayyan va cheklangan masofaga yetkaza oladi, xolos. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyoj paydo bo'lishi bilan inson bu ehtiyojni qondira oluvchi boshqa vositalarni qidira boshladi. Bu qidiruv va izlashlar samarasi sifatida belgilar tizimidan iborat yozuv ixtiro qilindi. Yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro aloqa qilish ehtiyoji, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati bilan bevosita bog'liq. Yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsa-da, unga qaraganda ko'p afzalliklarga ega. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba – bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi yozuv orqali bajariladi. Ta'kidlaganimizdek, yozuv bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Inson bu yo'lda juda kop izlandi. Eng qadim davrlarda dunyo xalqlarining deyarli barchasida keng tarqalgan “eslatuvchi” belgilar ana shu uzoq va zahmatli izlanishlarning ilk ko'rinishlari edi.

Masalan, muayyan miqdorni ifodalash uchun turli toshlar, chig'anoqlardan foydalanilgan, tayoqlar, daraxtlarga har xil iplar bog'lash, tugunlar tugib qo'yish va bu vositalar bilan muayyan axborotni esda saqlash yoki muayyan masofaga yuborishga harakat qilingan. Gohida bir xabarni uzoq masofaga yetkazish uchun tutun, gulxan, nog'ora ovozi va shu kabilar qo'llangan. Ma'lumot yoki xabarni uzoq vaqt saqlash uchun ramziy ma'no berilgan buyumlardan foydalanilgan: qo'rg'on – marhum ko'milgan joy belgisi; “shaharlarni ishg'ol etish” mazmuni yonayotgan xonaqoh tarzida; “sayohat” – qator izlar silsilasi bilan; “qurbonlik qoni” – gul tasviri bilan; slavyan qabilalarda non-tuz – do'stlik belgisi; trubka – tinchlik, sulh belgisi va boshqalar.

Tasvir rangi ham u davrlarda katta ahamiyatga ega edi. Masalan, sariq rangda bo'yalgan odam rasmi ayol kishini, binafsharang esa yuqori mansabdagi hukmdorni bildirar edi. Rang ramzi (nishonasi) ham qo'lyozma madaniy yodgorliklarda katta rol o'ynar edi: ko'k rang janubni, qora va qizil ranglar

“xiradmandlik” va “yozuv” tushunchalarini bildirar edi. “Buyumli yozuv” nomi bilan yuritiladigan bunday axborot vositalarining qoldiqlarining ba’zilar hozir ham saqlangan. Masalan, biror fikrni esdan chiqarib qo’ymaslik uchun ro‘molchaning uchini tugib qo’yish odatini yodga olish mumkin. Bunday holatni o‘zimizning afsonalarimizda ham uchratish mumkin. Masalan, ba’zi afsonalarda asosiy qahramon yovuz kuchlar ta’qibiga uchrab qochadi va ulardan omon qolish uchun turli xil buyumlardan foydalanadi. Masalan, qayroqtosh, oyna va taroq. Asar qahramoni orqasiga oynani tashlasa katta dengiz paydo bo‘ladi, taroqni tashlasa kishi o’tmas o‘rmon hosil bo‘ladi, toshni tashlasa baland cho‘qqili tog‘ paydo bo‘ladi va yovuz kuchlar bu to‘siqlardan o‘tolmaydi.

7. 2. Frazeografiya haqida tushuncha

Neolit davriga kelib odamlar ba’zi hodisa va voqealarni uzoq masofaga yetkazish niyatini jonli va jonsiz narsalarning rasmini chizish orqali amalga oshirganlar. Bunday yozuv frazeografiya deb nom olgan. Frazeografiya fraza—gap, grafiya — yozaman, ya’ni gap yozaman ma’nosini bildiradi. Frazeogramma yozuvi ikki turga bo‘linadi: a) aks (tasvir) yozuvi; b) qadimgi shartli alomatlar. Aks (tasvir) yozuvini piktografiya (piktus—tasvir, grafiya—yozaman) deb ataganlar. Piktografiya (rasmlı yozuv)da rasm bilan yozuv o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud bo‘lgan, chunki har ikkalasi ham ko‘rish orqali idrok qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san’at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Ma’lumki, arxeolog olimlarimiz juda ko‘p qadimiy rasmlarni kashf etganlar. G‘or devorlari, turli xildagi toshlar, suyaklar va boshqa predmetlarga o‘yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning bari piktografik yozuv namunalaridir.

Xulosa qilib aytish mumkin, ibtidoiy tasviriy san’at ikki yo‘nalishda – umuman rasmlar va muayyan axborot vositasi, ya’ni yozuv sifatida shakllana borgan. Buni dunyo tillarining juda ko‘pchiligidagi “yozmoq” ma’nosidagi so‘zlarning etimologiyasiga e’tibor qilganda ham bilish mumkin. Bunday so‘zlarning etimologiyasida asosiy mazmun rasm chizish jarayoni bilan bog‘liq holda

namoyon bo'ladi. Masalan, qadimgi turkiy tillarda "yozmoq" tushunchasi "bit(i)moq" fe'li ("bitik" – yozuv, kitob) bilan ifodalangan. Bu fe'lning o'zagi xitoycha "bi" (mo'yqalam) so'zi bilan aloqador bo'lib, dastlabki ma'nosi "o'ymoq, o'yib bezamoq", undan keyin "yozmoq" demakdir. Slavyan tillardagi "pisati" (rus. "pisat" – "yozmoq") fe'lining ma'nosi ham dastlab mo'yqalamda rasm chizish bilan bog'liq bo'lgan (rus. "jivopis" – rangtasvir so'zi bilan qiyoslang). Bu fe'lning o'zagi lot. "pingere" (rasm solmoq) so'zi bilan aloqadordir, "pisati" fe'lining dastlabki ma'nosi, ko'rinadiki, "rasm solmoq", "bezamoq"- dan iborat bo'lgan. Gotcha "melian" (yozmoq) fe'lining dastlabki ma'nosi ham "mo'yqalamda rasm solmoq" bo'lib, bu fe'l hozirgi nemis tilida "malen" shaklida va "rasm solmoq" ma'nosida qo'llanadi. Yunon tilidan ko'pgina tillarga o'tgan "grafika" so'zi ham etimologik jihatdan o'yish, tirnash tushunchalarini ifodalaydi.

Yuqorida keltirganlarimiz barcha misollar yozuvning rasm bilan uzviy bog'liq ekanligini yaqqol ko'rsatadi. Qadimgi shartli alomatlar sirasiga avlod va qabila nishonlari, avlod, qabila va shaxs mulki alomatlari (masalan, tamg'a, dog'), ustalar muhri va boshqalar kirardi. Bu nishon va alomatlar uy hayvonlari, qurol-aslaha, sopoldan yasalgan idishlar va hatto asirlar (qullar)ga qo'yiladi. Tilga olingan qadimgi shartli belgi va alomatlarni hozir ham ba'zi bir taraqqiyotdan orqada qolgan xalqlar (masalan, Amerika hindulari, Uzoq Shimol, Afrika, Avstraliya xalqlari) ishlatadi. Taraqqiyot bilan baravar qadam tashlayotgan xalqlar ham bu belgi va alomatlarga ayrim hollarda murojaat qiladi. Masalan, pogonlar, oliy maktab, gerb va bayroqdagi nishonlar, xaritalardagi belgilar bunga misol bo'la oladi.

Keyinchalik rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta-sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab berdi. Yozuv belgilari ideografik, ieroglifik belgilar sifatida muayyan so'zlarning ifodachilariga aylandi, bu yozuv "so'z yozuvi" yoki "logografik yozuv" nomi bilan umumlashtiriladi. Eng qadimgi logografik yozuv tizimlari (Misr ieroglifikasi, Eron hududida Haxomanishlar hukmronligi davrida amal qilgan mixxatlar, xitoy

ieroglifikasi va boshqalar. 1- va 2- rasmlar) miloddan avvalgi 4-ming yillikning oxiridan miloddan avvalgi 2-ming yilliklarning boshlarigacha bo'lgan davrda shakllangan. Haqiqiy ma'nodagi yozuv tizimlari dastlab Qadimiy Sharqda vujudga kelgan.

7. 3. Logografiya haqida ma'lumot

Logografiya (logos - so'z, grafiya - yozaman) yozuvdagi har bir alomat (logogrammalar) bir so'zni bildirar edi. Bu yozuvda, alomatlar miqdori so'zlar miqdoriga, aniqrog'i mustaqil fe'l (xabar)ning semantik vohidlariga tengdir. Logografik yozuvning quyidagilardan iborat:

a) logogr
afik yozuv xabar qilinishi lozim bo'lgan mazmunni ancha mufassal aks ettira oladi:

b) piktogr
afik yozuvda so'z tarkibi va so'z shakllari noaniqroq, logografik yozuvda esa aniq bo'ladi. Logografik yozuvning birinchi mukammallashtirilgan shakli iyeroglifik yozuvdir. "Ieroglifik" so'zi yunoncha so'zdan olingan bo'lib, "muqaddas yozuv" degan ma'noni anglatadi. Bu yozuvdan dastavval Arabistonda keng foydalanilgan. Keyinchalik Xitoy davlati ham shu yozuvga o'tadi va bu yozuvdan hozirgi kunda ham foydalanib kelmoqda. I-II asrlarda Stoy Shenm Xitoy ierogliflarining katalogini tuzib, unga 10,5 ming iyeroglifni kiritadi. Xitoy tilining to'liq lug'atlarida 40 ming iyeroglif qayd qilingan. Yozuvning ommaviylashuvi uchun uni, albatta, osonlashtirish, soddalashtirish, qulaylashtirish zarur edi. Masalan, "ko'z yoshi" so'zini yozib ko'rsatish uchun "ko'z" va "suv"ning kombinatsiyasi ko'rsatilgan. Lekin bunday soddalashtirish unumsiz edi.

Yozuv tarixining uchinchi bosqichga orfografiya yozuvlari kiradi. Bora-bora logogrammalar so'z asosi (morfemalar)ni bildiradigan bo'ldi (masalan, kelishik qo'shimchalari) va natijada morfemografiya yozuvlari keng tarqaldi. To'rtinchi tur yozuvlar, bu sillabografiya (bo'g'in) yozuvlaridir. Bunda har bir alomat bir bo'g'inni ifodalaydi. Bu yozuv turi milodgacha bo'lgan 2-1- ming yilliklarda paydo bo'lgan. Bu yozuvni uch guruhga bo'ladilar:

- birinchi guruhga mayya, mexiy va koreya yozuvlari kiradi. Bularda alomatlar har xil bo‘g‘inlar - alohida unlilar, undosh va unli ovozlarni ifodalaydi.

- Ikkinchi guruhga krit, kibr, habash va yapon yozuvlari mansubdir.

- Uchinchi guruhga hind yozuvlari kiradi.

Yozuv taraqqiyotining beshinchi bosqichiga ovoz-fonemani bildiruvchi yozuvlar kiradi. Bularni umumlashtirib fonografiya (fonos—ovoz, grafiya— yozaman) deb nomladilar. Bu yozuvlarning 69 har bir belgisi bir ovoz yo fonemani bildiradi (finik, yunon, lotin, rus va arab yozuvlari shular jumlasidandir).

Fonografiya yozuvlarini ikki qismga bo‘ladilar: a) konsonant yozuvlar b) vokal yozuvlar. Konsonant yozuvlarga finik, ugarit, ibron, orom, arab va boshqa yozuvlar mansub bo‘lib, ularda har bir asosiy belgi (harf) faqat undosh tovushlarni ifodalaydi. Vokal yozuvlarida har bir asosiy belgi (harf) ham unli, ham undosh tovushni bildiradi. Ta’kidlash joizki, harf-tovush yozuvi yo‘nalishidagi ilk yozuv finikiy yozuvidir.

Finikiy alifbosining paydo bo‘lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg‘a qo‘yilgan qadam bo‘lgan. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik bilan boshqa xalqlar orasida ham tarqalgan. Bu jarayon miloddan avvalgi 9-asrdan boshlangan. Hozirgi kunda bizga ma’lum bo‘lgan harf-tovush tizimidagi yozuvlarning beshdan to‘rt qismidan ko‘prog‘i finikiy yozuvidan kelib chiqqan. Harf-tovush yozuvining muhim afzalligi uning kam miqdordagi, ya’ni 20-30 atrofidagi belgi bilangina ish ko‘ra olishidir. Harf-tovush yozuvi dunyo xalqlari orasida juda tez tarqalgan va bu jarayon, asosan, o‘zlashtirish, u yoki bu tilning xususiyatini hisobga olgan holda moslashtirish yo‘li bilan bo‘lgan. Hozirgi vaqtda jahon aholisining taxminan to‘rt dan uch qismi harf-tovush yozuvidan foydalanadi. Lotin asosida aholining 30%, slavyan-kirill yozuvidan 10%, arab yozuvidan 10%, hind yozuvidan 20% aholi foydalanadi. O‘rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqi turli yozuvlardan foydalanib kelgan. Bu yozuvlar avesto, pahlaviy, o‘rxun enasoy (runik), turkiy (uyg‘ur), sug‘d, arab, kirill, lotin yozuvlaridir. Afsuski, yozuv og‘zaki til (nutq)ni aynan aks ettira olmaydi. Agar yozuv shunday xususiyatga ega bo‘lganda, imlo qoidalariga, talaffuz mezonlariga mutlaqo ehtiyoj

qolmagan bo'lardi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek harf-tovush (fonografik) yozuvi alfavitni vujudga keltirdi. Alfavit yunon alifbosining alfa va beta (vita) harflari nomidan olingan bo'lib, alifbo (arab alifbosining boshlang'ich ikki harfi – alif va bo nomidan olingan) ham deyiladi. Alifbo – biror tilning yozuviga qabul qilingan va ma'lum an'anaviy tartib berilgan yozuv belgilari (masalan, arab alifbosi, lotin 70 alifbosi) yoki bo'g'in belgilar (masalan, hind alifbosi – devanagari) majmui. Alifbo miloddan avvalgi 2000-yillar oxirlarida qadimiy Ugarit va finikiy yozuvi tovush tizimidan kelib chiqqan. Undan ilgari Misr iyerogliflari sanoq tizimi mavjud bo'lgan, deb taxmin qilinadi. Turkiy xalqlarning run va turkiy (uyg'ur) yozuvlari bo'lgan. Ammo bu o'ziga xos turkiy yozuvlar alifbosi haqida ma'lumot uchramaydi. Ularga oid harflar jadvali tovush belgilari haqidagi boshqa manbalardagi ma'lumotlar hamda shu yozuv yodgorliklari asosida tuzilgan. Hozirgi harfiy va ba'zan bo'g'in alifbolari finikiy alifbosidan, oromiy (arab, yahudiy), yunon (lotin va hokazolar) va boshqa alifbolardan kelib chiqqan.

7. 4. Arab alifbosi haqida

Arab alifbosi – barcha arab mamlakatlari, shuningdek Eron, Afg'oniston, Pokiston, Sharqiy Turkiston – Shinjon, shuningdek 13—20 asrlar boshlarida turkiy xalqlar yozuv tizimida; lotin alifbosiga Amerika, Avstraliya qit'asidagi barcha xalqlar, Yevropaning ko'pchilik xalqlari, Osiyo va Afrikadagi ba'zi xalqlar (Indoneziya, Turkiya va boshqalar) yozuv tizimida; kirill alifbosiga – Yevropa, Osiyodagi ba'zi xalqlar yozuv tizimida; hind bo'g'in alifbosiga – Hindistondagi ko'pgina elatlar yozuv tizimida amal qilingan. Yuksak takomillashtirilgan alifbodagi bir harf muayyan bir tovushni ifodalashi, bir tovush muayyan bir harf bilan ifodalanishi lozim. Ammo dunyoda bunday alifbo yo'q. Ana shunday ma'nodagi alifboga fin alifbosi birmunsha yaqinlashadi, lekin baribir to'liq emas. Hozirgi ingliz, fransuz va boshqa tillar alifbolari bunday mukammallikdan yiroq. Mana shu holat dunyo tillarining barchasida xima-xil va juda ko'plab grafik va imlo qoidalarining ishlab chiqilishiga sabab bo'lgan. Yozuv bilan til o'rtasida, alifbo va tilning tovush tizimi o'rtasida bunday farqli holatlarni yuzaga keltirgan

sabablar xilma-xil. Avvalo, dunyodagi hozirda mavjud alifbolarning deyarli hammasi ham mustaqil va tegishli til xususiyatlarini to'liq hisobga olgan holda yaratilgan emas.

Ko'pchilik xalqlar o'z yozuvlarini boshqa til yozuvini o'z tillariga imkoniyat darajasida moslashtirish yo'li bilan yaratganlar. Bu hol yozuv va til munosabatlarida o'z izini qoldirgan. Ayni paytda yozuv va tilning taraqqiyoti bir xil, bir-biri bilan to'la mos keladigan jarayon emas. Tilning taraqqiyoti tarixiy va uzluksiz jarayon, odamlar tilga ataylab, ongli ravishda biron-bir o'zgartirish kiritmaydi. Tildagi u yoki bu o'zgarish tadrijiy ravishda, asta-sekin yuz beradi. Yozuv haqida esa bunday deb bo'lmaydi. Odamlar til xususiyatlariga yanada moslashtirish uchun yozuvga turli o'zgartirishlar kiritadi, islohot qiladi, bir yozuv tizimini boshqasi bilan almashtiradi va hokazolar.

Masalan, o'zbek xalqi asrlar davomida arab alifbosidan foydalanib kelgan. 1923—26-yillarda bu yozuvni o'zbek tili tovush qurilishini to'laroq ifodalashga moslashtirish maqsadida bir qator harfiy o'zgartirishlar kiritilgan. O'zbekistonda 1929-yildan lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosiga o'tilgan. 1940-yildan esa kirill yozuvi joriy etilgan. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonunni qabul qildi. Bu qonunga va uni amalga kiritish tartibi haqidagi O'rR Oliy Kengashi qaroriga O'zR Oliy Majlisi 1995-yil 6-mayda o'zgarishlar kiritadigan qonun qabul qildi. Bu hujjatga ko'ra lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi 26 ta harf va 3 ta harflar qo'shilmasidan iborat. Dunyodagi alifbolarning hammasida ham harflar soni tegishli tildagi tovushlar (fonemalar) sonidan sezilarli darajada kam.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Yozuvning paydo bo'lishi va yozuv turlari haqida fanda qanday fikrlar bildirilgan?
2. O'zbek xalqining eng qadimiy yozuvlari qaysilar?
3. Frazеografiya haqida tushunchalaringizni ayting
4. Logografiya haqida ma'lumot bering

VIII BOB. HUSNIXATGA O'RGATISH TARIXI HAQIDA MA'LUMOT

8. 1. Jahon xalqlari yozuvlari.

Finikiya yozuvi. Ushbu yozuvdan finikiylar, karfagenlik, qadimiy yahudiylar, Suriya, Falastin va qisman Misr, Kipr, Kiliniya (Kichin Osiyodagi viloyat), Karfagen kabi qadimiy davlatlar foydalangan. Finikiy yozuvga daxldor kitoblar miloddan oldingi 2—4 ming yilliklarda taalluqlidir. Bu yozuvning paydo bo'lishi, sarchashmasi haligacha aniq emas. Taxmin qilishlaricha finikiya yozuvi qadimiy Qan'onining bo'g'in yo undosh yozuvi asosida vujudga kelgan. Finikiya yozuvida 22 ta undosh harf mavjud edi. Keyinchalik qattiq unlilar uchun maxsus belgilar ishlab chiqildi.

Keyinchalik qariyb hamma harfli va ovozli xatlar sistemasi, jumladan yozuvlarning ikki katta bo'g'ini—yunon va oromiy yozuvlari ham finikiya yozuvidan ibtido oldi. *Oromiy yozuv.* Ushbu yozuv undosh tovushlardan iborat bo'lib, 22 ta harfi bor edi. Miloddan oldingi birinchi ming yillikning avvallarida finikiya yozuvi zaminida vujudga keldi. Oromiy yozuvning qadimiy osori Var-Xadod (Shimoliy Siriya) va Zokir (Xamodan) kabilardir. Keyinchalik oromiy yozuvni boshqa somiy xalqlar: yahudiylar, oshuriylar, bobiliylar qabul qildi. Miloddan oldingi 3-2-asrlarda ushbu yozuv bir necha turga: yahudiy yozuvining murabba xili, palmir va nabatiy yozuvlariga bo'lindi. Mazkur yozuv Vaynannahrda mixsimon bobil va akkad yozuvlari bilan Haxomanishiylar davlati (imperiyasi) davrida ham oromiy yozuv mixsimon qadimiy fors yozuvi bilan baravar qo'llangan. Jamshid taxtidan 500 taga yaqin oromiy kitob yozuvda yozilgan joy taxtachalar topilgan. O'rta eraviy yozuvlarining aksariyati: pahlaviy, forsiy, sug'diy, monaviy, xorazmiy yozuvlari oromiy xatdan paydo bo'lgan.

8. 2. Sug‘d yozuvi

Sug‘d yozuvi. Bu yozuv oromiy yozuv asosida eramizdan avvalgi birinchi ming yillikda qadimiy Sug‘d zaminida yaratilgan. U 23 belgini o‘z ichiga olar edi. Sug‘d yozuviga mansub birinchi yozma yodgorlik eramizdan oldingi I asrga taalluqlidir. 73 Sug‘d yozuvining belgilarini birinchi bor fransuz olimi R. Goto transliteratsiya qilgan edi. Sug‘d yozuvida avvallari bir-biriga ulangan harflar (ligatiralar) juda kam bo‘lgan. Har bir harf o‘zining alohida yozma shakliga ega bo‘lib, ularni bemalol bir-biridan farq qilish mumkin edi. VI asrning boshlariga “sutra yozuvi” — nomukammal finik sug‘d yozuvi taraqqiy etdi va X asrda keng qo‘llandi. Bu yozuv bilan budda dinining yozma yodgorliklari yozilgan. Mukammal finik-sug‘d yozuvi sakkizinchi asrning o‘rtalarida vujudga keldi. Bu yozuv bilan Mug‘ tug‘i, Afrosiyob va Panjakent kabalar yozilgan. Siniq sug‘d yozuvida ulangan harflar ko‘proq ishlatilgan va belgilarni bir-biridan farqlash ancha qiyin bo‘lgan. Mutaaxxir siniq sug‘d yozuvi (bu yozuvni “uyg‘uriy sug‘d” yo “uyg‘uriy” ham dedilar) IX—XI asrlarda taraqqiy etgan.

Uyg‘uriy yozuvida harflarni bir-biridan farq qilish uchun diakritik alomatlar (harflarning ustiyu ostida nuqta va alomatlar) qo‘llangan. Diakritik alomatlarni ishlatish kitobdor ixtiyorida edi. Bu umumsug‘d yozuvlaridan tashqari yana ikki xil sug‘d yozuvi taraqqiy etgan edi. Bularning bittasiga bixoriy va ikkinchisiga istaravshaniy nomini berish mumkin. Miloddan avvalgi II—III asrlarda shakllangan sug‘d yozuvi o‘lkamiz madaniyati tarixida muhim rol o‘ynaganini isbotlovchi dalillar juda ko‘p topilgan. Dalillarning guvohlik berishicha bu yozuv ijtimoiy va madaniy hayotning hamma sohalarida keng qo‘llangan. Shu murakkab jarayonda sug‘d yozuvining tashqi shakli takomillasha borgan hamda uning ichki mazmuni—til tovush sistemasini tobora aniq ifodalash tomon o‘sa borgan, muayan orfografik normalar vujudga kela boshlagan. Bu qadimiy sug‘d yozuvi orqali eramizning boshlaridan to X—XI asrlarga qadar yozilgan ko‘plab hayot yodgorliklari bizgacha etib kelgan. Bu yodgorliklar orasida ko‘plab numizmatik materiallar (tanga yozuvlari), metall, sopol, yog‘och, charm, qog‘oz va boshqa buyumlarga bitilgan matnlar, shaxsiy maktublar, diniy, axloqiy falsafiy

matnlarning parchalari, xo‘jalik huquqiy va diplomatik hujjatlar mavjud. Shunday noyob yodgorliklarning katta guruhi Panjakent yaqinidagi Mug‘ tog‘i terasidagi qadimgi qasr xarobalaridan topilgan sug‘d hujjatlaridir. Mazkur yodgorliklar majmuasi “Mug‘ tog‘i sug‘d arxivi” deb nomlangan va o‘z ichiga VII asr oxiri VIII asr boshlariga oid 80 ga yaqin noyob hujjatni qamrab oladi. Bu hujjatlar sug‘d podsholigiga tobe’ Panj hokimlari va amaldor ayollarga tegishli hujjatlar yig‘indisidan iborat. Arab istilosi kunlarida, xususan, 722-yilda Panj hokimi bir muddat Sug‘d podshosi taxtiga da’vogar sifatida ish ko‘rgan Devashtich boshliq guruh Mug‘d tog‘ida joylashgan mudofaa davrida chekingan. Shu sababli saroy hujjatlari qasrga keltirilgan. Tarix kitobi sahifalaridan ayonki, 722- yili arablar qasrni bosib olib, vayron qilgan.

Mug‘d qasri xarobalarida qolib ketgan sug‘d arxivi oradan 1210 yil o‘tgach, 1932-1933-yillarda topilgan. Bu hujjatlar shu vaqt davomida ancha o‘rganildi, barcha matnlarning izohli nashrlari e‘lon qilinmoqda va ularning til xususiyatlari o‘rganilmoqda. Qadimgi sug‘d yozuvi bo‘yicha paleografik tadqiqotlar bajarilmoqda. Bir turkum sug‘d hujjatlarining o‘zbek tiliga tarjimasi va izohlari 1992-yil Mirsodiq Is‘hoqov tomonidan nashr etildi.

Yunon yozuvi. Bu yozuvdan qadimgi yunonliklar miloddan avvalgi X—VIII asrlarda foydalangan. Ayni damda u hozirgi yunon tiliga ham ba’zi bir bilan foydalaniladi. Finikiy yozuvdan paydo bo‘lgan. Yunonliklar finikiy yozuvni o‘z tillariga mohirlik bilan tatbiq etgan. Yozuv tarixida birinchi bor unlilar uchun alohida harflar joriy qilgan va undoshlar uchun bir necha harf ilova qilgan. Finikiylar o‘ngdan chapga qarab yozardi. Yunonliklar ham avval shu usulni qo‘lladi. Keyinchalik bir qatorni o‘ngdan chapga, ikkinchi qatorni chapdan o‘ngga qarab yoza boshladilar. Miloddan oldingi VII-VI asrlardan boshlab chapdan o‘ngga qarab yozilishi joriy qildilar. Yunon alifbosi 24 harfdan iborat bo‘lib, Jahonning ko‘pgina tillari alifbosi, jumladan, lotin, slavyan, arman, gruzin, got tillarining alifbosi o‘z asosini yunon alifbosidan olgan.

Avesto yozuvi. (Zand yozuvi ham deyiladi). III—IV asrlarda paylaviy yozuvi asosida ixtiro qilingan va Avesto kitobini yozish qo‘llangan. Unda 48 ta harf va 3

ligatura (birlashgan harflar) mavjud edi. Ushbu yozuv Avestoni bexato va to'g'ri o'qish uchun ixtiro etilgan. Avesto yozuvi sasoniylar zamonida "din-dabira", ya'ni diniy matnlarni sabt etish uchun yaratilgan yozuv nomi bilan yuritilgan.

Pahlaviy yozuvi. III asrda oromiy yozuv asosida yaratilgan. Raylaviy tilining qadimiy kitobalari shu yozuvda bitilgan. Ushbu yozuv 22 belgidan iborat edi. Keyinchalik tez yozish (kursiv) usuli qo'llanilgach belgilar miqdori 14-15 ta bo'ldi. Pahlaviy yozuvida faqat uzun unlilar o'z belgisiga ega edi. Ushbu yozuv o'ndan chapga qarab yozilar edi.

Lotin yozuv. Eramizdan avvaldi 403- yildan boshlab Afinada klassik grek alfaviti qo'llana boshlandi. Ushbu alfavitda hammasi bo'lib 24 ta harf bo'lib, undan 7 tasi unli, qolganlari undosh tovushlarni ifoda etgan. G'arbiy grek yozuvi asosida lotin yozuvi paydo bo'lgan bo'lsa, sharqiy grek yozuvi asosida kirill, gruziya va arab alfavitlari yaratilgan. Ko'p o'tmay lotin yozuvi G'arbiy Yevropada keng tarqala boshlandi. XVI asrda kelib qog'oz yaratildi va kitob nashri yo'lga qo'yildi. Bu omil ham lotin yozuvining keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Hozirgi zamon yozuvlaridan 70 tasi (bundan 30 tasi Yevropa, 20 tasi Osiyo, 20 tasi Afrikada yashovchi xalqlarga taalluqli) lotin yozuviga asoslangan.

8. 3. Xushnavislikning talab va qonuniyatlari.

Xattotlik – chiroyli va to'g'ri yozish san'ati. Xattotlik (kalligrafiya) —chiroyli va to'g'ri yozish san'ati, kitob ko'chirish kasbidir. Bu san'at O'rta Osiyoda qadimdan rivoj topgan. Xattotlik tarixi yozuv taraqqiyoti va kitobatning asosiy silohi qalam (nayqalam) bilan chambarchas bog'liq. Yozuv va qalam paydo bo'lgandan keyin maxsus kishilar xattotlik bilan shug'ullana boshlagan. Ayniqsa, arab yozuvi tarqalgandan keyin xattotlik keng rivoj topgan. Matbaachilik vujudga kelganga qadar kitob tayyorlash, ularning nusxasini ko'paytirish ishi bilan xattotlar shug'ullangan. Saroylarda, ayrim amaldorlar huzurida xattotlik jamoalari tashkil etilgan. Masalan, Mirzo Boysung'ur o'z saroyida 40 xattotdan iborat guruhni to'plagan edi. Shunday xattotlardan biri Sultonali Mashhadiy bo'lib, u 1432 yilda tug'ilib, 1520-yilda vafot etgan. U "qiblatul kuttob" (kotiblar qiblasi) va "sutonul-

xattotayn” (xattotlar sultoni) kabi faxriy laqablar bilan mashhur bo’lgan. Unga shoirlik zavqi ham begona bo’lmagan. Nasta’liq xati o’zining go’zalligi va nafosati tufayli “xatlar kelinchagi” deb nom olgan va XIV asrdan buyon Xuroson, Movarounnahr, Eron, Hindiston, Ozarbayjon va Turkiyada tarixiy, badiiy asarlar ko’chirishda, imoratlar kitobalarida istifoda etilgan. Arab imlosidagi klassik yetti yozuv turi yoki yetti qalamning biri bo’lmish nasta’liq xati XIV asr ikkinchi yarmida tabrizlik ustod xattot Xoja Mir Ali tomonidan ixtiro qilingan.

Nasta’liq xatining Movarounnahrda keng tarqalishida va o’ziga xos xattotlik uslubi va maktabining shakllanishida Sulton Ali Mashhadiy va Mir Ali Heraviyning ustod xattot sifatidagi xizmatlari va sermahsul ijodlari juda muhim ahamiyatga ega bo’lgan. Sulton Ali Mashhadiy xattotlikni o’rganishda asosan nazariy mashq – boshqalar xatini aynan ko’chirish va xayoliy mashq – erkin mashqqa katta e’tibor bergan edi. Sultonali Mashhadiy 1461-yilda Nizomiyni “Maxzanul-asror” masnaviysi, 1464- yil Hofiz Sheroziyning devoni, 1465-1466-yillarda esa Alisher Navoiyning g’azaliyot devonini kitobat qilib shuhrat topdi. Keyinchalik Navoiyning taklifi bilan Mashhaddan Hirotga kelib, Husayn Boyqaro kitobxonasida xattotlarga boshchilik qilgan. Hozirga qadar u oqqa ko’chirgan 50 ta asar bizgacha etib kelgan. Sultonali Mashhadiyning faoliyati borasida Hazrat Navoiy “Majolisun-nafois”da, Qozi Ahmad va Som Mirzolar tazkiralarida ma’lumot berib o’tganlar. Yaxshi va chiroyli yozishdan maqsad faqat oson o’qish emas, balki o’quvchiga estetik zavq bag’ishlash, yozuvni maleh va bade qilishdir. Ta’kidlaganimizdek, xattotlik san’ati Yaqin Sharq xalqlari o’rtasida arab yozuvi asosida keng tarqaldi. Arab yozuvida oltita yozuv shakli juda mashhurdir.

Bular quyidagilar: 1. Kufi – الكوفي – Kufa shahridan 2. Suls – الثلث – «uchdan bir» 3. Nasx – النسخ – «nusxa ko’chirish» 4. Ta’liq – التعليق – bu yozuv turini “forsiy” ham deyдилar 5. Devoniy – الديواني 6. Riqo – الرقعة Xattotlik usuli yozuv turiga bog’liqdir. Xattotlik o’z nazariy va amaliy qonunlariga ega ediki, xushnavislar bunga qat’iy rioya etar edi. Xattotlik nazariyasiga X—XI asr mashhur xattotlari Abu Ali Muhammad (Ibni Musla) va Ali Ibni Nihol (Ibni

Vavvob) asos solgan. Ular an'anasini Yoqut Musta'simiy nazariy jihatdan rivojlantirdi. Quyida arab xattotlik san'atidan namunalar keltiramiz.

Xushnavislikning o'ziga xos talab va qonuniyatlari. Xattotlik san'ati ta'kidlaganimizdek muayyan qonun va talablarga asoslangan va bu talablar matematik aniqlikni talab qilar edi. Oltilik sistemaga asoslangan xattotlik san'ati me'yor sifatida doira shaklini tanlar edi. Bu doira ichida tomonlari barobar uchburchak, kvadrat va beshburchak chizilib, undan harflar andozasi muayyan qilingan. Har bir harf uchun romb shaklidagi yuqoridan pastga qarab qo'yilgan nuqtalar ishlatilar edi. Yozuv turlariga qarab nuqtalar miqdori o'zgartirilgan. Masalan, muhaqqaq yozuvi uchun sakkiz nuqta, suls yozuvi uchun yetti va tavqe yozuvi uchun olti nuqta muqarrar qilingan edi.

Arab harflarining yozilishini hisobga olib, doira ichidagi uchburchak, kvadrat va beshburchak shakllaridan foydalanganlar. Dol, qof, mim va vov harflarini yozishda uchburchakdan foydalansalar, jim harfining boshi va shunga o'xshash harflarni yozishda beshburchak andoza sifatida xizmat qilgan. Ba'zan bu murakkab sistema o'rniga oddiy usul—nuqtalar hisobi qo'llangan. Masalan, suls yozuvida alif harfi yetti nuqtaga, muhaqqaq yozuvida sakkiz nuqtaga, tavqe yozuvida olti nuqtaga, be harfi esa suls yozuvida olti nuqtaga, muhaqqaqda yetti, tavqe'da besh nuqtaga, jim va ayn harflarining xatdan pastki qismi suls yozuviga 10, 5, muhaqqaq va tavqe yozuvlarida to'qqiz nuqta hajmida belgilangan va yozilgan.

Xattotlik san'atini rivojlantirishda Ibn Muqla, Ibni Tavvob va Yoqut Mustaqsimiy bilan bir qatorda XV asrning mashhur xushnavisi Sultonali Mashhadiyning xizmatlari kattadir. Uning "Obod ul mashq" risolasiga birinchi bor chiroyli yozuvga o'rgatishning ikki usuli—nazariy va qalamiy usullari bayon etilgan. Nazariy usulo'—yozuvini o'rganish va mushohada etishni taqozo etsa, qalamiy usul—chiroyli nusxada qarab payvasta mashq qilishni talab etadi. 80 Xushnavislikda aksariyat ikki tarzda: jalliy va xafiy tarzida yozardilar. Odatan xafiy mashqi kunduzi, jalliy mashqi kechasi amalga oshirilar edi. Chunki xafiy xati kichik yozilsa, jalliy yozuvi katta-katta yozilar edi. Ko'pgina kitoblarning hoshiyalariga xafiy xatida kitobat qilingan yozuvlarni ko'ramiz. O'rta asrlarda har

bir xushnavis hech bo'lmaganda uch xil yozuvda - suls, nasx, nasta'liq yozuvlarida mashq qila olar edi. Aksariyat oltilik va nasta'liq yozuvida juda yaxshi va chiroyli yoza olar edi. Xushnavislarning qurollari siyoh, rangli jo'shalar, oq va rangli qog'oz, nayqalam, qalamtarosh, mistar, qalamdon, siyohdon, mehrak va qalamqat edi (1- rasm). Sultonali Mashhadiyning "Risolayi xat", Mirali Hiraviyning "Midod ul-xutut", Mirimodi Qazviynining "Obod ul mashq", Majnun ibn Kamoliddin Mahmudi Rafiqiyning "Risolayi xati manzum", Shafeoniyning "Risolayi xat" kabi risolalarida siyohni tayyorlash texnologiyasi, nayqalam, qog'ozning sifatini bilish usullari, umuman yozish qurollari borasida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Xushnavislikka ma'lum va joriy bo'lgan qoidalar o'n ikkilik qoidasi deb nomlanar va bular: usul, tarkib, kursi, suud, nuzul, nisbat, davr, sath, quvvat, za'f, safo va nishon edi. VII asrda arab yozuvining keng tarqalgan uslublaridan biri kufiy xati ixtiro qilinguncha (ixtirochisi Ya'rab ibn Kahton) O'rta Osiyoda turli yozuv usullari mavjud bo'lgan. Masalan, makkiy, madaniy, basariy va boshqalar. Bu xatlardan oldinroq ma'daliy (tik chiziqli) yozuvi mavjud edi. Kufiy yozuvi ko'pincha madaniy yodgorliklarning naqshlarida saqlanib qolgan. Xalifa Muqtadir zamonida yashagan olim Ibn Muqla (864—934)ni xatti sitta (olti xil yozuv: suls, nasx, muhaqqaq, rayhoni, tavqe, riqo) ixtirochisi deb tan olganlar. Vaqt o'tishi bilan kufiy yozuvining turli variantlari ixtiro qilingan. Qur'oni Karimning ilk namunalari shu yozuvda yozilgan. Zamonlar o'tishi bilan xattotlar bu yozuvni ham binolarning bezaklarida ishlatgan. Muhaqqaq yozuvi kufiyning bir oz o'zgartirilgan shaklidir. Rayhoniylar uslubi muhaqqaq yozuvida o'xshagan, lekin harf shakllari rayhon barglariga o'xshagani uchun shu nomga loyiq topilgan. Nasx yozuvi kufiy va muhaqqaq xatlaridan ko'ra Qur'on ko'chirishda ma'qulroq topilgan. Tavqe yozuvi esa asosan buyruq va farmonlar yozishda qo'llangan. Riqo yozuvi tavqega ancha yaqin, lekin undan nozikroq. Asosan munshaot (maktub 81 yozish)da ishlatilgani va qog'ozlarga nafis qilib yozilgani uchun riqo deb atalgan. Mazkur yozuvlardan tashqari tumor, g'ubor, shajariy, tug'ro va boshqa xat turlari ham bo'lgan. Tug'ro imzo qo'yishda ishlatilgan. XV asr boshlaridan kitob ko'chirishda (fors-tojik va eski o'zbek tillarida) nasta'liq xati rasm bo'ldi. Hazrat

Alisher Navoiy ta'biricha, xattotlar sultoni bo'lgan Sultonali Mashhaqiy nasta'liq xatini ajoyib san'at darajasiga ko'targan ekan.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Qaysi yozuvlar amalda joriy qilinmagan?
2. Hozirgi o'zbek yozuvi haqida nimalar bilasiz?
3. Xattotlik san'ati qanday ehtiyojlar tufayli yuzaga keldi?
4. Xattotlik bilan nom chiqargan shaxslar kimlar va ularning faoliyati haqida nimalarni bilib oldingiz?
5. Eski maktablarda yozuv o'rgatish qanday olib borilgan?
6. XX asrda yozuv va husnixatga o'rgatish bo'yicha ishlarni amalga oshirildi?
7. Kitobatchilik bilan shug'ullangan tarixiy shaxslardan kimlarni bilasiz?
8. Xattotlar va xattotlik maktablari faoliyat haqida so'zlang?

IX BOB. HUSNIXATGA O'RGATISH TAMOYILLARI. CHIROYLI YOZUVGA O'RGATISH USULLARI

9. 1. 1-4-sinflarda husnixat darslari

Boshlang'ich sinf o'quvchilari husnixat materiallarini o'qituvchilarning o'zi tayyorlaydi. Material tanlashda quyidagilarga rioya qilish lozim:

- umumdidaktik talablar asosida tanlanadi
- materiallarning mavsumga mos bo'lishi
- bosqichli ketma-ketlik tamoyiliga amal qilinishi
- husnixat materialining o'rganiladigan mavzu bilan bog'lanishiga
- imlo bilan bog'lanishiga
- bolalar hayoti bilan bog'lanishiga
- ajratilgan vaqtga mosligiga

Amaldagi dasturga muvofiq boshlang'ich sinflarda husnixat: 1) bir dars ajratiladi 2) darsning ma'lum daqiqalari ajratiladi.

1-sinfda husnixat yuzasidan o'quvchilarda quyidagi malakalarni shakllantirish ko'zda tutiladi.

— yozuv jarayonida partada to'g'ri o'tirish;

— daftarni 65 gradus qiyalikda qo'yish;

— ruchkani to'g'ri ushlash;

— yozuv chiziqlarini farqlash;

— so'zlar orasidagi bir xil tenglikda saqlanishi. Dastur talablarini to'liq amalga oshirish uchun ishni rejalashtirib olish lozim. Rejalashtirishda husnixatga o'rganish jarayonida ish turlarining qiziqarli va turli-tuman bo'lishiga e'tibor qaratiladi. Boshlang'ich sinfda o'quv dasturi 1-sinfning ikkinchi yarim yilida o'qituvchi husnixatga o'rgatishni ona tili darslariga qo'shib olib boradi. Bu davrga kelib yozuv sharti ham o'zgaradi. O'quvchilarning daftarida harf namunasi yo'qligi tufayli ular yozishda bir qancha shartlarni bajaradi. Jumladan, bosma harfni yozma harfga aylantiradi. Bundan tashqari mashq shartlari ham bajarilishi lozim.

O'qituvchi husnixat daqiqasini rejalashtirishda albatta yuqoridagi holatlarni hisobga olishi lozim. Shuningdek, ikkinchi sinfda chiroyli yozuv malakasini shakllantirish quyidagi vazifalarni o'z ichiga oladi:

1. Partada to'g'ri o'tirish, ruchkani ushlash, daftarni to'g'ri tutish.
2. O'quvchilarda chiroyli yozishga qiziqish uyg'otish.
3. Husnixat darslarini sanoq-ohang usullari va jismoniy mashqlar bilan bog'lab olib bo'rish.
4. O'quvchilarning chamalab o'stiruvchi mashqlar bajartirish. yozish qobiliyatlarini
5. Qo'l va barmoq muskullari harakatini o'stiruvchi mashqlar bajartirish.
6. Harflarni qo'l harakatini uzmasdan tutashtirib yozishga o'rgatish.
7. Kichik va bosh harflarni ajratib yozishga o'rgatish.
8. Xato yozilgan harflar yuzasidan mashqlar bajarirish.
9. Darsda yozib mashq qilish.

Yozuv jarayonida yozuv sifatini shakllantirish katta ahamiyatga ega. Yozuvning aniq, toza, bir xil qiyalikda va balandlikda bo'lishi hamda bir tekis silliq yozilishi uning sifatini ta'minlaydi. Yozuv sifatini shakllantirish uchun quyidagi ko'rsatmalarga amal qilish lozim: 1. Harf unsurlari va harflarni to'g'ri bog'lab yozish. 2. Yozuvni 65° qiyalikda yozishga o'rgatish. 3. Har bir qatordagi harflarning bir xil balandlikda bo'lishiga erishish. 4. Harf unsurlari, harflar va so'zlar orasidagi masofalarni bir xilda saqlash. 5. Sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib yozishlariga erishish.

9. 2. Husnixatga o'rgatish tamoyillari

Husnixatga o'rgatish tamoyillari quyidagilardir: 1. Onglililik tamoyili. 2. Genetik tamoyil. 3. Takrorlash tamoyili. 4. Ko'rgazmalilik tamoyili. 5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. 6. Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili. 7. Chiroyli yozuvning imlo bilan bogliqligi tamoyili. Onglililik 8. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqlik tamoyili.

1. Onglilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda, o'quvchilarning husnixat malakalarini takomillashtirib borishda bu tamoyilga qat'iy rioya qilish muhim. Bu tamoyilga ko'ra o'quvchi harf shaklini qanday va qay tartibda yozishni bilishi, harfning qiyaligi, bo'yi va enini to'g'ri mo'ljallay olish lozim. Harfni harfga ulashda qo'l uzmaslikka erishish nazarda tutiladi. Ruchka ushlashda ruchka uchi bilan barmoq oralig'idagi masofa 1,5—2 sm bo'lishi e'tiborda tutiladi. Shuningdek, partada o'tirish qoidalariga (ko'z va daftar oralig'ining 30 sm, daftarning parta ustida ma'lum qiyalikda bo'lishiga, partada engashmasdan, boshni to'g'ri tutib, tirsaklarni partaga yengil qo'yish, oyoqlarni parta ostiga to'g'ri qo'yish, ko'krak bilan parta oralig'i masofasining bir kaft sig'adigan masofada bolishi) amal qilishga ongli ravishda erishiladi.

2. Genetik tamoyil. Chiroyli yozuv malakalarining shakllanishida genetik tamoyil katta o'rin tutadi. O'quvchi bu tamoyilga asosan avval shakli oson, sodda harflarni yozdirishga o'rgatiladi. Ma'lumki, ba'zi bir harflar sodda ko'rinishga ega bo'lib, ularni yozishda qiyinchilik tug'ilmaydi. Shuning uchun chiroyli yozuvga o'rgatishda dastavval bosh va kichik harflar guruhlab olinadi hamda shu guruhlash asosida shakli oson harflardan asta-sekin shakli murakkab, yozish birmuncha qiyinroq harflarga o'tiladi. Masalan, kichik harflarning 1-guruhiga i, n, m, r kabilar kiradi. Bu harflar ilmoq shakllaridan iborat bo'lganligi sababli yozishda qiyinchilik bo'lmaydi. Shuningdek, genetik tamoyil asosida harf, bo'gin, so'z, gap, matn tartibida osondan murakkabga qarab yozuv mashqlari o'tkaziladi.

3. Takrorlash tamoyili. Chiroyli yozishni esdan chiqarmaslik uchun sistemali ravishda takrorlash juda muhimdir. Takrorlash tamoyili yozish jarayonini avtomatlashtirish asosidir. Chiroyli yozuvda gigiyenik qoidalarga amal qilish eslatib turilishi yaxshi natija beradi. Yozuv qiyaligiga amal qilish, harflarni qo'l uzmay yozish, harflar, so'zlar orasidagi masofani to'g'ri chamalash va yozishga oid qoidalarga amal qilishni takrorlash, yozuvni tahlil qilish, ularni taqqoslash kabi ishlar takrorlash tamoyili asosida olib boriladi. Mashqlarning xatolarini tuzatish tarzida olib borilishi, uning samarasiz mashqqa aylanib qolmasligiga amal qilinadi.

4. Ko'rgazmalilik tamoyili. Chiroyli yozuvga o'rgatishda ko'rgazmali vositalar ham katta ahamiyat kasb etadi. Ko'rgazmali vositalarga «To'g'ri o'tir!» plakati, bosma harf shakllari ifodalangan kartonlar, xattaxta, o'quvchilar qo'ldan ushlab yozdirish kabilar kiradi. Harfning yozma shaklini hosil qilishga o'rgatishda uning bosma shakli ko'rsatilib, farqli jihatlari izohlanadi. Yaxshi tanlangan va mohirlik bilan foydalanilgan ko'rgazmali qurollar dars sifati va samaradorligini oshiradi.

5. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili. O'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olish uning bo'yini hisobga olgan holda oldingi partalarga o'tkazishdan boshlanadi. Parta o'quvchiga mos bo'lsa, u yozishda qiynalmaydi, tez charchab qolmaydi, chiroyli yozadi. O'quvchining individual xususiyatini hisobga olganda ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lmagan o'quvchilarni yorug'lik tushadigan deraza tomonga, eshitish a'zolarida nuqsonlar bo'lgan bolani esa oldingi partalarga o'tkazish ham nazarda tutiladi. Ma'lumki, ruchkani barmoqlar orasida noto'g'ri ushlaydigan o'quvchilar ham uchraydi, shu sababli bolaning ruchka ushlashiga ham alohida e'tibor qaratiladi. Daftarga harflarni 65 gradus qiyalikda yozish asosiy rol o'ynaydi. Buning uchun daftar parta ustida to'g'ri turishi lozim. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchining daftarini kuzatib borishi darkor. Bu qoidaga amal qilish ham yozuv sifatini oshiradi. O'quvchilarning yozuv tezligini kuzatish, kamchiliklarini hisobga olish, yutuqlarini ko'pchilikka namuna qilib ko'rsatish ham bu tamoyilning asosiy shartlaridan sanaladi.

6. Yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirish tamoyili. Dastur talablari yozuvga o'rgatishni o'qishga o'rgatish bilan bir paytda amalga oshirishni nazarda tutadi. Savod o'rgatishning dastlabki bosqichida o'qish va yozuv bog'lab olib boriladi. Bu usul K. D. Ushinskiy tomondan qo'llangan bolib, hozirga qadar foydalanib kelinmoqda. O'quvchi yaxshi o'qish sifatlari (to'g'ri, ongli, tez va ifodali o'qish)ni egallash bilan bir paytda yozuvga ham o'rgatilib boriladi. Negaki yozish va o'qish bolaning nutqiy rivojlanishi (lug'at boyligi, gap tuzish ko'nikmasi, nutqning mantiqiy bog'lanishi)ni ta'minlaydi.

Yomon o'qigan bola yozuvni egallashi qiyin bo'ladi, chunki bo'g'inlab o'qish malakasidan so'ng bo'g'inlab yozish malakasi shakllanadi.

7. Savodli yozuvning orfografik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili. Chiroyli yozuv imlo bilan chambarchas bog'liq. O'quvchining imloviy savodxonligi haqida g'amxo'rlik qilish tilning aniqligi, fikrni to'g'ri ifodalash, kishilar bilan o'zaro xatosiz muomala uchun g'amxo'rlik demakdir. Shu sababli ham savod o'rgatish davrida bolalarda grafik malakalarni shakllantirish bilan birga imloga oid malakalarning shakllanishiga zamin yaratiladi. Ma'lumki, savod o'rgatish davrida o'quvchi gapni bosh harf bilan yozish, so'zning satrga sig'may qolgan qismini keyingi qatorga ko'chirish, kishilar ismi, familiyasi, hayvonlarga qo'yilgan nomlarda bosh harf ishlatilishini amaliy tarzda o'rganadi. Chiroyli yozuv darslarida so'zlar, gaplar, matnlar yozish, ularning imlosini tekshirish orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, imlo qoidalarini puxta egallashlariga zamin yaratadi. Insonning yozma nutqi harflar orqali shakllanadi. Husnixat darslarida savodli yozuv grafik malakalar bilan shakllantirilishi asosiy vazifa hisoblanadi. Har bir harfning aniq yozilishi yozuvning aniq va ravon bolishini ta'minlaydi. Buning uchun harflarning shaklini to'g'ri yozish, ularni to'g'ri ulashning ahamiyati kattadir. Harflarni bosmasdan bir tekisda yozish, elementlarni ajratmasdan bog'lash, so'zlarni qatorda to'g'ri joylashtirish, yozuv vaqtining belgilab olinishi, tahlil ishlarining (bo'g'ln-tovush, tovush-harf, imloviy tahlil), ya'ni fonetik-grafik tahlilning amalga oshirilishi muhim sanaladi.

Yillar davomida o'quvchilarni chiroyli va bexato yozishga o'rgatish uchun quyidagi metodlardan foydalanib kelinmoqda: Namunaga qarab ko'chirish va yozish. Bu juda qadimiy usul bo'lib, eski maktablarda juda keng foydalanilgan. XX asrning boshlarida ham bu metod rus maktablarida keng qo'llanilgan. Bu metodda o'qituvchi o'quvchilarga harf va uning unsurlarini och rangda yozib bergan, o'quvchilar esa uning ustidan mexanik ravishda bo'yaganlar. O'quvchilarni bu usul bilan yozuvga o'rgatish o'qituvchidan juda ko'p vaqt talab etgan.

Keyinchalik o'qituvchining ishini osonlashtirish maqsadida harf va uning unsurlari och rang bilan ko'rsatilgan alohida daftarlar ham chiqarilgan. O'quvchilar bu daftarlardan foydalanib, harf va uning unsurlarini yozishga o'rgangan. Bunday metod bilan husnixatga o'rgatish o'quvchilarni faqat ko'chirishga odatlantirib, harflarning shaklini mustaqil yozishga imkon bermagan. Shuning uchun bu metod keyinchalik kam qo'llanilgan. Faqat ayrim hollardagina yozuv malakasi bo'sh bo'lgan o'quvchilarga o'qituvchi harf va uning unsurlarini qalam bilan yozib bergan. O'quvchilar esa uning ustidan siyoh bilan yurgizib chiqqanlar, lekin bu metoddan muntazam ravishda foydalanishga ruxsat etilmagan.

Keyinchalik bu metod takomillashib turli guruhlariga bo'lindi. Chiroyli yozuvga o'rgatishning eng asosiy usullaridan biri harflarning shaklini namuna qilib ko'rsatish va yozdirishdir. Har bir harf namunasi doskada barcha o'quvchilarning diqqatini jalb qilgan holda yoki ayrim o'quvchilarga daftarda alohida - alohida ko'rsatib berilishi lozim. O'quvchining vazifasi esa doskada eslab qolgan shakllari (harf, bo'g'in, so'zlar)ni o'z daftariga to'g'ri aks ettirishdir. O'qituvchi harf va harf unsurlarini doskada shunday tarzda yozishi lozimki, u barcha o'quvchilarga bir xilda ko'rinib tursin. Bundan tashqari harflarni yozayotganda ovoz chiqarib, bolalar diqqatini doskada jalb etib yozishi kerak. O'qituvchi har bir harf elementlarining qayerdan boshlanib qayerda tugashini ham ovoz chiqarib, ham yozib ko'rsatishi lozim, toki keyinchalik o'quvchilardan so'ralganda ular ayta olishi va amalda ko'rsata oloshi lozim. Shundagina bu usul samara beradi. Namunaga qarab ko'chirib yozish usulida o'quvchilar, asosan, harflarning shaklini "Yozuv daftari"dagi namunaga qarab ko'chirib yozadi. Namunaga qarab ko'chirib yozish tayyor harflarning ustidan yozishga nisbatan ancha murakkab bo'lib, ularning har ikkalasini qaysi vaqtda qo'llashni o'qituvchi yaxshi bilishi kerak. Tayyor holdagi nuqtalar bilan ifodalangan harflar ustidan qo'lni yurgizib mashq qilish ixtiyorsiz jarayon bo'lib, o'quvchilar bu topshiriqni oson bajaradi. Ikkinchidan, "Husnixat" daftariga berilgan namunaga qarab yozdirish o'qituvchining vaqtini ancha tejaydi.

9. 3. Husnixatga o'rgatish metodlari

Chiziqli metod XIX asrning boshlarida qo'llanila boshlagan. Bu metodning qo'llanilishi bilan turli chiziqli daftarlar chiqarila boshlanadi, bu esa o'quvchilarga harflarni chiroyli hamda bir tomonga biroz moyil qilib yozish uchun ma'lum darajada qulaylik tug'dirdi. Bunday daftardagi chiziqlar bir necha yotiq va qiya chiziqlardan iborat bo'lib, ular kichik va bosh harflarni yozish uchun mo'ljallanadi. Chiziqli daftarlar bir necha xil bo'lib, har bir turi ma'lum sinflarga mo'ljallab chiqariladi:

a) ikki chiziqli daftar – kichik harflar yoziladigan gorizontal chiziqlar orasidagi masofa 5 mm ga, bosh harflar yoziladigan gorizontal chiziqlar orasidagi masofa esa 11 mm ga, qiya chiziqlar orasidagi masofa esa 3,3 mm ga teng bo'lib, 1-sinf o'quvchilariga mo'ljallangan edi. 1970-yildan boshlab bunday daftar maktablarda qo'llanmaydigan bo'ldi.

b) ikki chiziqli daftar – qiya chiziqlari orasidagi masofa 25 mm ga, kichik harflar yoziladigan gorizontal parallel chiziqlar orasidagi masofa 5 mm ga, bosh harflar yoziladigan parallel chiziqlar orasidagi 124 masofa esa 10 mm ga teng bo'lib, 1970-yildan boshlab 1-sinf o'quvchilari uchun tavsiya etila boshladi.

c) bir chiziqli daftar – parallel chiziqlari orasidagi masofa 8 mm ga teng bo'lib, 1970-yildan boshlab 2-sinf o'quvchilari uchun tavsiya etildi.

Genetik metod. Mazkur metod harflarni o'xshash unsurlarini hisobga olib guruhlariga bo'lib o'rgatishga tayanadi. Bu metodning asosiy xususiyati shundaki, bosh va kichik harflar guruhlariga bo'lib yozdiriladi. Genetik metoddan asosan boshlang'ich sinflarning 2—4- sinflarida foydalanish tavsiya etiladi. Genetik metodga asosan harflar quyidagi guruhlariga bo'linadi: Kichik harflar guruhi: 1-guruh: i, m, n, r, u. 2-guruh: a, e, f, g, o, g', o'. 3-guruh: b, d, h, j, y. 4-guruh: k, l, q, p, t. 5-guruh: s, v, x, z. Bosh harflar guruhi: 1-guruh: I, J, L, U. 2-guruh: A, M, N. 3-guruh: E, O, Q, X, O'. 4-guruh: G, H, K, Y, G'. 5-guruh: B, D, F, P, R, T. 6-guruh; S, V, Z. Genetik usulda o'qituvchi, kichik va bosh harflarni guruhlariga ajratish bilan birga, ularning qanday unsurlardan tuzilganligini va ularning nomlarini yaxshi bilishi hamda yoza olishi lozim. Yuqorida ko'rsatilgan kichik va

bosh harflar guruhlarini bir-biridan ajrata olgan va ularning shaklini to'g'ri o'zlashtirgan o'quvchilargina harflarni chiroyli yoza olishi mumkin. Mazkur usulni qo'llashda, o'qituvchi, harf va uning elementlarini sanoq bilan yozdirish usulidan (bu usul haqida quyida ma'lumot beramiz) foydalangani ma'qul. Bu usulni ko'proq 2-sinfda qo'llash mumkin.

Sanoq-ohang metodi. O'qituvchi mazkur usuldan foydalanishda harf va uning unsurlarini sanash orqali yozdirib tushuntiradi. Bu usulni ayniqsa savod o'rgatish davrida keng qo'llash mumkin. 125 Sanoq-ohang metodining boshqa metodlarga nisbatan afzallik tomonlari ko'p. Birinchidan, u harflarning tekis yozilishini ta'minlaydi va harf unsurlarining tushib qolishiga yo'l qo'ymaydi; ikkinchidan, sekin yozadigan o'quvchilarni tez va sinfdagi barcha o'quvchilar bilan barobar yozishga undaydi; uchinchi, o'quvchilarga harakatlarni aniq va dadil bajarishni o'rgatadi; to'rtinchidan, sinfda darsni jonlantirishga yordam beradi. Mazkur metoddan butun dars davomida foydalanish tavsiya qilinmaydi, chunki o'quvchilar charchab, yozuv sifatini pasaytirib yuborishi mumkin. Bu usuldan foydalanishda, asosan, harflarning asosiy unsuri "bir", "ikki", "uch" deb sanab boriladi, yordamchi ulash unsuri esa "va" deb bog'lanadi. Sanoq-ohang usulini qo'llashda harf yoki unsurlar avval sanoqsiz yoziladi, so'ngra sanoq bilan yozdiriladi. Shuningdek, bu usul bilan yozishda harfni dastlab sekinroq, keyinchalik tezlashtirib yozib ko'rsatiladi. Bu usuldan bo'g'in, so'z va gaplarni yozishda ham foydalanish mumkin.

Tasavvur orqali yozish usuli. Yuqoridagi usullar bilan bir qatorda bolalarga tasavvur orqali havoda harflar shaklini yozdirish ham qo'llaniladi. O'qituvchi doskaga yozib ko'rsatgan harf yoki uning bog'lanishlarini o'quvchilarga ruchkani havoda harakatlantirib ko'rsatadi va bu orqali o'quvchida harf haqida tasavvur hosil qilinadi. So'ng o'quvchi daftarga yozishga kirishadi. Bunday mashq usuli o'quvchining qiziqishini oshiradi hamda jismoniy mashqlarni bajarishga ham imkon beradi. Bu usulning salbiy jihati ham bor. Chunki, o'qituvchi bu usuldan foydalanganda, barcha o'quvchilarning qo'l harakatini to'g'ri yoki noto'g'riligini bir paytda tekshira olmaydi. Bunda bir necha o'quvchining qo'l harakatini kuzatib,

tegishli ko'rsatma berish mumkin. Nusxa ko'chirish, tasavvur orqali yozish husnixatga o'rgatishda yordamchi usul sanaladi. Harf va uning elementlarini tahlil qilish usuli. Harf va uning elementlarini tahlil qilish turlicha amalga oshiriladi. Harflarni elementlarga ajratib tahlil qilish, har bir harfning necha elementdan tuzilganligini, qanday shaklga ega ekanligini, bu elementlar boshqa harflar bilan bog'lanishida qanday ko'rinishga ega bo'lishini o'quvchilar tasavvur etadi. Ammo soddalashtirilgan harflar alfaviti ko'p harflarni elementlarga ajratmay, bir butun yozishni talab qiladi. Masalan b harfi elementlarga ajratilmay, bir butun shaklda yoziladi. Ayrim harflar bir necha elementdan tashkil topgan bo'lib, ular bir butun shaklda yoziladi, ammo o'qituvchi uning necha elementdan iboratligini faqat eslatib o'tadi. Masalan, kichik d harfining birinchi elementi to'liq oval, ikkinchi elementi pasti halqali tayoqchadan iborat. Bu o'rinda harfning necha elementdan iborat ekanligi eslatib o'tiladi, yozishda esa bu harfni qo'l harakatini uzmasdan yozish talab qilinadi.

Yozuv malakasini ongli o'zlashtirish usuli. Husnixat qoidalarini yaxshi bilish yozuv malakasining to'g'ri shakllanishiga yaqindan yordam beradi. Chiroyli yozuv qoidalarini qisqa va tushunarli qilib bayon etish lozim, shundagina o'quvchilar uni to'liq o'zlashtiradi va amalda qo'llaydi. Masalan, 1-sinfda dastavval to'g'ri joylashtirish talablari asosida, so'zlarda harflarning balandligini va qiyaligini bir xilda saqlash, so'zlar harflar elementlari va harflar oralig'ining masofasini chamalab yozish qoidalari kelib chiqadi. Har bir qoidani asta-sekin, o'z o'rnini bilan o'rgatib borish husnixat qoidalarini ongli o'zlashtirishga olib keladi. Masalan, avvalo yozuvning qiyaligini to'g'ri belgilash talab etilsa, keyinchalik harf va so'zlarni yozdirishda bu qoidaga amal qilishga kirishiladi. Yozuvning qiyaligi qoidasi singdirilgach, harflarni bir xil masofada tekis yozish qoidasi o'rgatiladi. Harflar elementlarini qo'l harakatini uzmasdan yozish qoidalari o'rgatilgach, so'zlarni qo'l harakatini uzmasdan yozish qoidalari o'rgatiladi. Keyinchalik tez, toza, chiroyli, aniq yozish qoidalari o'rgatiladi. Lekin bu qoidalarni bolani bezor qiladigan darajada takrorlash tavsiya etilmaydi. Negaki bu qoidalarga ongli ravishda amal qilib borilishi lozim.

Qo'l harakatini mashq qildirish usuli. Qo'l harakatini mashq qildirish usuli bolalarning charchagan a'zolarining dam olishiga va yozuv sifatiga katta ta'sir etadi. O'quvchilarga dars jarayonida bajariladigan mashqlar oddiy bo'lib, kam vaqt olishi, o'quvchining jismoniy jihatdan o'sishiga, qo'l 127 va barmoq muskullarining chiniqishiga, qaddi-qomatining to'liq, erkin tutishlariga yordam berishi lozim. Yozuv darslarida 8—10 daqiqa o'tgandan so'ng o'quvchilar betoqat bo'lib, charchash alomatlari ko'zga tashlanadi. Bolaning orqasiga yoki yonga yaslanib o'trishi, o'rnidan turib ketishi charchaganlikdan dalolat beradi. Mana shunday holatda o'quvchilarning charchashlariga ahamiyat bermay, ko'p yozdirish natijasida o'quvchi toliqadi, harakatlari sustlashadi, xati xunuklashadi, ko'p xatoga yo'l qo'yadi. Shu sababli charchashning oldini olish uchun vaqti-vaqti bilan jismoniy mashqlar o'tkazib borish katta ahamiyatga ega. Jismoniy mashqlarni dars davomida bir necha marta o'tkazish tavsiya etiladi. Mashqlar avvalo o'qituvchi tomonidan ko'rsatiladi, so'ng o'quvchi tomonidan bajariladi. Jismoniy mashq izchil o'tkazib borilsa, keyin esa yozishga kirishilsa, o'quvchilarning ish qobiliyati tiklanadi va darsga qiziqishi ortadi. Xullas, ish faoliyati davrida qo'l harakatini mashq qildiruvchi jismoniy mashqlardan foydalanib turilsa, chiroyli yozuvga o'rgatishning asosiy shartlaridan biridir. Yoddan chiqarmaslik lozimki, tasavvur orqali yozish chiroyli yozishga o'rgatishda yordamchi usul vazifasini bajaradi.

9. 4. Husnixat darslarini rejalashtirishga qo'yiladigan talablar

Dars mavzusi: o'quvchilarni yozuv faoliyatida ishtirok etadigan tana qismlari bilan tanishtirish. Yozuv paytida ularni to'g'ri tuta bilishga; ruchka va daftarni to'g'ri ushlashga o'rgatish.

Dars rejasi: Kirish. Odamning alohida tana qismini ko'rsatish va nommlanishni aytish. Yozayotgan paytdagi normal holati, daftarning turishi, kaftni to'g'ri tutish va ruchkani to'g'ri ushlash.

Darsning borishi: darsning boshida o'qituvchi o'quvchilarga yozuv mashg'ulotlarida tez va chiroyli yozishni o'rgatishlarni tushuntirib o'tadi. Yozuvni o'rgatish har bir insonning hayotida muhim rol o'ynaydi. Yaxshi yoza olmaydigan

odam o'zini noqulay his etadi, uning yozuvini o'qiydiganlar esa uning mazmunini umuman anglay olmaydi. Keyin esa o'qituvchi oquvchilarga to'g'ri yozish uchun harflar va so'zlar nimalardan va qanday hosil bo'lishi haqida va to'g'ri o'tirish qoidalari, ruchkani tutish yo'llari haqida ma'lumotlar berib o'tadi. O'qituvchi yozuv jarayonida ishtirok etadigan tana qismlarini ko'rsatadi. Biron-bir o'quvchi sinf xonasining o'rtasiga chiqarib tartib bilan o'quvchining boshi, ko'zi, yelkasi va hokazolarni ko'rsatib, o'quvchilarni o'z savollariga javob berishlarini talab qiladi.

Agar o'quvchilar ayrim tana qismlarini yelka, barmoq bo'g'inlarini bilmasa, o'qituvchi ularning nomini aytib, yozuvda u yoki bu tana qismining qanday ishtirok etishini tushuntirib o'tadi. So'ng o'qituvchi yozuv jarayonida noto'g'ri o'tirish bir qancha jiddiy kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lishini va keyinchalik butun hayoti davomida qolishi haqida ma'lumot berib o'tadi.

Bularga masalan: uzoqni ko'ra olmaslik, bukchayish, nafas olishning qiyinlashuvi va o'zidan keyin ko'krak qafasi kasalliklarining kelib chiqishiga va hokazolarga sabab bo'ladi. Undan keyin o'qituvchi o'quvchilarga tushuntirib o'tganlarining hammasini takrorlab berishlarini taklif etadi va yozayotganda to'g'ri o'tirish tartibini ko'rsatib beradi.

Stolga o'tirayotganda o'quvchilarga yaxshi ko'rinadigan joyga (eng yaxshisi profil holda) o'tirib: "Qaranglar, men hozir yozish jarayonida qanday o'tirish talab etilsa, shunday o'tiraman. Sizlar ham men qanday o'tirsam, shunday o'tirishga harakat qiling. Qarang-chi, men qanday o'tiribman, egilibmi, yo to'g'ri?" deydi.

O'quvchilar: To'g'ri.

O'qituvchi: Qaranglar, mening qo'llarim qayerda turibdi va diqqat bilan qarang-chi, tirsaklarim qanday holda turibdi?

O'quvchilar: Qo'llaringiz stol ustida turibdi, tirsaklaringiz esa stol chetidan ozgina chiqib turibdi.

O'qituvchi: Qarang-chi, men tirsagimni gavgdamga engashtirib, ikki tomonga surib qo'ydimmi?

O'quvchilar : Tirsaklaringiz hech qayerga engashmagan va ikki tomonga surilmagan.

O'qituvchi : Aytinglar-chi, boshimni qanday tutib turibman?

O'quvchilar : Boshingiz to'g'ri turibdi.

O'qituvchi : Oyoqlarim nimaga tiralib turibdi?

O'quvchilar: Ular to'g'ri, polga tegib turibda.

O'qituvchi : Qarang-chi, men qanday holda o'tiribman. Mening gavdam va yelkalarim qanday ko'rinishda?

O'quvchilar: Gavdangiz to'g'ri tutilgan holda.

O'qituvchi: Mening ko'kragim va stolning cheti o'rtasidagi oraliq masofa qanday?

O'quvchilar : Sizning ko'kragingiz va stolning orasidagi masofa unchalik katta emas.

O'qituvchi : Hammangiz turing va yozayotganda lozim bo'ladigan holda o'tiring. - Yana bir bora turinglar. Qani, menga ayting-chi, yozayotganda qanday o'tirsa to'g'ri hisoblanadi?

O'quvchilarning yozuv jarayonida to'g'ri o'tirish tartibini o'zlashtirib olganlarini ko'rib, o'qituvchi daftarning to'g'ri turish tartibini o'rgatishga kirishadi.

O'quvchilarga daftarlar tarqatiladi va sinf taxtasida daftarni to'g'ri qo'yganda egilish chizig'i to'g'ri burchak bilan partaning oldingi chetiga tushishini ko'rgazmali holda ko'rsatib o'tadi.

Bundan keyin oqituvchi o'quvchilarga ruchkani to'g'ri ushlash tartibini ko'rsatib beradi. Ruchkani uchta barmoq bilan: bosh, o'rta va ko'rsatkich barmoq bilan ushlash lozim. Bu barmoqlar juda ham bukilgan va juda ham ochilgan bo'lmasligi kerak. Barmoqlarni qattiq siqmaslik kerak, bosh barmoq ko'rsatkich barmoqqa tegmasligi kerak. Qolgan ikki barmoqni shunday joylashtirish kerakki, bunda ular yozish jarayonida qo'l kaftining qator yo'nalishiga erkin holda yo'naltirib boradi, bu esa tez va bog'lanishli yozuvda muhim o'rin tutadi. Nomsiz barmoqni o'rta barmoqqa yoki kaftga tomon engashtirish mumkin. Jimjiloq kaft uchun tayanch nuqtasi hisoblanadi, u yozish jarayonida qog'oz yuzasiga tegib turishi va unda yengil harakatlanishi kerak. Qo'l kafti shunday holatda joylashishi kerakki, yozayotgan odam kaftning ichki tarafini ko'rmasligi lozim. Kaftning o'ng

tomoni qog'ozga tayanishi mumkin emas, bunday holat o'ng qo'lning erkin harakatlanishiga xalaqit beradi. O'qituvchi o'z yozuvini yanada chiroyli va mukammal bo'lishi uchun uzluksiz shug'ullanib borishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishi shart. Shunday fikrlar bor, muntazam yozib borilsa, yozuv yaxshilanib boradi. Lekin buning aksi ham bo'lishi mumkin: inson qanchalik ko'p yozsa, uning yozuvi shunchalik tushunarsiz bo'lib boraverar ekan. O'qituvchi to'g'ri husnixatda yozishni o'rganib olishi lozim. O'qituvchi faqat nazariy jihatdangina emas, balki har bir harf uchun yo'lga qo'yilgan amaliy proporsional bog'liqlikni ham bilishi darkor. Shu bilan bir vaqtda lozim bo'lgan mashqlar orqali qo'lning kaftini va barmoqlar harakatini yengillatish va rivojlantirish kerak bo'ladi.

O'qituvchi sinf taxtasida yozish usullarini o'rgatishga alohida e'tibor berishi lozim. Sinf taxtasida yozish jarayonida yo'l qo'yadigan xatolarga: harflarni noto'g'ri yozish bilan birgalikda uni uzoqdan qanday ko'rinishini hisobga olmasdan yozish va yozuvning noto'g'riligi shunda ko'rinadiki, barcha asosiy va birlashtiruvchi shtrixlar bir xil qolipda yoziladi, unda asosiy shtrixlar qalinroq chiziqlar bilan yozilmasdan qolaveradi.

Faqatgina yaxshi yozuvga ega bo'lgan holdagina o'qituvchi bolalarga yozuvning to'g'ri yozilgan namunasini berishi va ulardan yaxshi natijalar olishi mumkin. O'quvchilar harflarning tuzilishini, uni chizishdagi ketma-ketligini yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun o'qituvchi bularing hammasini sinf taxtasida ko'rgazmali tarzda ko'rsatishi lozim. Tajribalarning ko'rsatishicha, o'quvchi chiroyli va to'g'ri yozuvda sinf taxtasiga bo'rda aniq va chiroyli yozadigan o'qituvchining o'quvchilari chiroyli va to'g'ri yozadi. Sinf taxtasida yozish malakalariga quyidagilar kiradi: 1 navbatda qo'l harakatini rivojlantirish, simmetriyani his qilish va taxtaning qaysi qismida yozilgan harf, so'z va gap yozilganini tezda topishni, bir qarashda topa bilishlikni o'rgatish lozim. Bundan so'ng bo'r bilan yozishni u bilan ishlash texnikasini o'rganib olish lozim. Bo'r bilan yozishda ingichka va qalin shtrixlarni yozishni, shuningdek ingichka chiziqdan bosib yozishga o'tish va hokazo malakalarni egallash lozim. Yozuvda sinf taxtasi va bo'rning sifati katta ahamiyatga ega.

Bo‘r yumshoq bo‘lishi lozim. U 15x15 mm qalinlikda va 50 mm uzunlikda uncha katta bo‘lmagan shaklda tayyorlab qo‘yilgan bo‘lishi kerak. Bunday shakldagi bo‘r parchasini barmoqlar bilan ushlash qulay va qo‘lni yengil harakatlantirish bilan turli qalinlikdagi shtrixlarni aniq chizishga erishish mumkin. Bo‘r o‘rta va bosh barmoqlarning o‘rtasida yengil ushlanadi. Bosib yozish faqatgina ko‘rsatkich barmoq orqali nazorat qilinadi. Ko‘rsatkich barmoq bo‘rning ustida, uning chekka qismida turishi lozim, bo‘lmasa bosib yozish jarayonida bo‘r sinib ketishi mumkin. Nomsiz va jimjiloq barmoqlar xiyla kaftga tomon bukilgan bo‘lishi kerak. O‘qituvchi sinf taxtasiga yozayotgan paytida shunday turishi kerakki, qo‘llarining harakatini yopib qo‘ymasligi lozim.

Sinf taxtasi tekis g‘adir-budursiz va yoriqlarsiz bo‘lishi va bo‘yash uchun maxsus tayyorlangan qora apsidal bo‘yoq bilan bo‘yalgan bo‘lishi lozim. Oddiy moyli qora bo‘yoq yoziv taxtasini bo‘yash uchun yaroqsizdir, chunki yozuv taxtasining yaltiroq ustki qavati yorug‘likni ko‘zga tushiradi, bo‘r esa uning ustida sirpanadi va maydalanib ketadi. Sinf taxtasini shunday holatda joylashtirish kerakki, oynadan tushayotgan yorug‘lik unda aks etmasligi va o‘quvchilar sinfning turli joyidan unga yozilgan yozuvni bemalol o‘qiy olishi mumkin bo‘lsin. O‘zida ishonch hosil qilgan holda yozuv taxtasiga harflarni bosib yozish uchun u mustahkam qilib joylashgan bo‘lishi kerak. Agar yozuv taxtasi devorga osib qo‘yilgan bo‘lsa, nafaqat uning yuqori tomoni ilinib turishi kerak, balki yozuv taxtasining ikki cheti ham. Husnixat bilan yozish mashg‘ulotlari uchun yozuv taxtasi rangli chiziqlar bilan chizilgan bo‘lishi kerak, ular daftarning chiziqlariga mos kelishi kerak. Agar yozuv taxtasi chizilmagan bo‘lsa, o‘qituvchi o‘zi unga chiziqlar tortishi talab etiladi. Harf va sonlarni yozish uchun gorizontaal va yotiq chiziqlarning orasidagi masofa o‘quvchilarning daftariidagi chiziqlarga nisbatan yirikroq olinishi kerak. Gorizontaal chiziqlarni bo‘r bilan bo‘yalgan arqonchani yozuv taxtasiga bosib chiqish orqali chizish mumkin. Yozuv taxtasiga chiziqlarni tezda chizish uchun turli qalinlikdagi chiziqlardan foydalanish mumkin. Bunda bir vaqtning o‘zida chizg‘ichning ikkala tomonidan chiziqlar tortib ketish mumkin. Harflarning yotiqqligini aniqlovchi yotiq chiziqlarni sinf to‘g‘ri burchakli

uchburchagi yordamida tezda chizib chiqish mumkin. Bunday uchburchakni o'qituvchining o'zi faner yog'ochlar orqali yasab olishi mumkin. Agarda sinf xonasida ikki smenada ikkita birinchi sinf yoki ikkita ikkinchi sinf o'quvchilari shug'ullanishsa, unda sinf taxtasini muntazam ravishda emal bo'yog'l bilan chizilgan chiziqli holda ishlatish lozim. Buning uchun eng yaxshisi to'q qizil rangdagi yoki jigarrang bo'yoqdan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Har qanday chiziqni ozoda (oldiniga chiziqlarni qalam bilan chizib olish, undan keyin bo'yoq bilan) chizish mumkin. Shuningdek, maktabda ustiga qora bo'yoq bo'yalgan faner bo'lagidan ham ko'chma sinf yozuv taxtasini yasab olish mumkin. Bunday yozuv taxtalarga gorizontal va yotiq chiziqlar yoki matematik mashg'ulotlar uchun gorizontal va vertikal chiziqlar chizish uchun yozuv taxtasining qavatiga bigiz yoki mix yordamida chizib chiqiladi. Chiziqlar orasiga tushgan bo'r aniq oq chiziqning hosil bo'lishiga yordam beradi, bu esa o'qituvchining "qo'li" bilan bo'r bilan chizib chiqishda yengillik beradi va harflarni yozish jarayonini yengillashtiradi, chunki yozuv taxtasining ustki qavatida bo'yoqlardan qolgan g'adir - budurlar bo'lmaydi.

O'qituvchining darsga tayyorlanishi. O'qituvchi har bir yozuv darsiga va o'quv faniga qanday tayyorlanishi, mashg'ulotda ishlab chiqadigan materialni qanday tayyorlab olishi muhim. Butun darsga yetadigan sinf ishi uchun materialni tayyorlash o'qituvchi uchun muhim ahamiyatga ega. Ba'zida, ayniqsa, endi dars o'ta boshlayotgan o'qituvchida materiallar yetarli bo'lmaydi: bir xildagi mashqlar mashg'ulotning sust va zerikarli o'tishiga mashg'ulot so'ngida esa minimal natijalarga erishishga olib keladi. Dars uchun material tanlab olinadi, so'ng o'qituvchi o'z faoliyatini o'quvchilarning qobiliyatiga va kuchiga qarab rejalashtirib olishi kerak. Agarda dars o'tish jarayonida yozuv taxtasidan foydalanish kerak bo'lsa, o'qituvchi oldindan kerakli materialni ishlab chiqishi lozim.

Ma'lumki, hamma narsaga birdaniga erishib bo'lmaydi: sinf yozuv taxtasida namunalarni chiroyli qilib yozish - ko'proq mashqlarni bajarishni va katta mahoratni talab etadi. Noto'g'ri yozilgan mashq esa o'quvchining o'qituvchiga

bo'lgan ishonchining yo'qolishiga turtki bo'ladi. Bo'r bilan yozish texnikasining murakkabligidan tashqari ma'lum bo'gan namunani yozuv taxtasiga joylashtirish ham amaliyotni talab etadi, shuning uchun darsga tayyorgarlik ko'rishda bu yo'nalishda ham mashq qilib borish lozim. Bundan tashqari o'qituvchi tanlab olayotgan materialining sifati ustida ham bosh gotirishi kerak.

Darsga tayyorlangan material mazmunli bo'lsa, o'quvchilar zo'r qiziqish bilan ishlaydi va mashg'ulotlar ular uchun qiziqarli tarzda o'tadi. O'qituvchining asosiy diqqati sinfdagi barcha o'quvchilarni birgalikda, ahil va hamkorlikda ishlashga va ularni jalb etishga qaratilishi lozim. Shu maqsadda o'qituvchi oldindan qaysi o'quvchilarning bilimini dars jaroyonida sinab ko'rishi kerakligini belgilab oladi. Sinfdagilar hamkorlikda, ahil bo'lib bajaradigan ish o'qituvchining ta'lim berish shakli va ishga bo'lgan munosabati yuqori darajada bo'lsagina ijobiy natija berishishi mumkin. O'quvchilar o'qituvchining kayfiyatiga bevosita sherik bo'ladi. O'qituvchining kayfiyati bo'shashib, parishon, bo'lsa ortiqcha hayajonlansa yoki haddan tashqari harakatchan bo'lsa, bu holat o'quvchilarga o'tib ularning ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'qituvchi izchil, aniq o'ylab olgan va jonli ravishda dars o'tsa o'quvchilarning darsga munosabati ijobiy bo'ladi va dars mazmunli bo'ladi. Shuningdek, o'quvchilarga uyga beriladigan topshiriqlarni ham oldindan rejalashtirib qo'yish kerak. Beriladigan topshiriq o'quvchilarni mustaqil ravishda mashq bajarishga va o'tilgan dastur materialini mustahkamlab borishga o'rgatib borishi lozim.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Chiroyli yozuv malakalarini shakllantirish yo'llari haqida gapirib bering.
2. Husnixatga o'rgatish tamoyillarini aytib bering
3. Husnixatga o'rgatish metodlaridan qaysilarini bilasiz
4. Husnixat darslarini rejalashtirishga qo'yiladigan talablar qaysilar?

X BOB. CHAPAQAYLARNI YOZUVGA O'RGATISH METODIKASI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

10. 1. Dunyo statistikasida chapaqaylar

So'nggi paytda dunyoda chapaqaylar soni ortib bormoqda. Masalan, XX asr boshida ular aholining 4 foizini tashkil etishgan bo'lsa, yuz yillik oxiriga kelib bu raqam 15 foizga yetdi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra hozirda yer yuzida 500 million chapaqay bor. Bu har 7-10 kishining bittasi demakdir. Maqsadga muvofiq harakatlarni bajarishda deyarli barcha holatlarda chap qo'ldan foydalanuvchilar chapaqaylardir. Ilmiy jihatdan, shaxsiy yumushlarni asosan chap qo'lda bajaruvchilar chapaqay deb ataladi. Odam bosh miyasining rivojlanish jarayonida amallar chap va o'ng yarim sharlar o'rtasida taqsimlanadi. Chap yarim shar zimmasiga nutq, o'qish, yozish, hisoblash, tahliliy faoliyatning mantiqiy, matematik va boshqa murakkab shakllari, o'ng yarim shar zimmasiga esa tashqi olamdagi narsalarning ko'rinishi, rangi va shu kabi yana ko'plab narsalarni aniqlash vazifasi yuklatiladi. Oyoq va qo'l harakatlari ikkala yarim shar o'rtasida taqsimlangan bo'lib, chap yarim shar ixtiyorida o'ng qo'l va oyoq, chap qo'l va oyoq o'ng yarim shar ixtiyorida bo'ladi.

Fliders universiteti professori Mayk Nikolsning aytishicha, inson faqat genetik jihatdan chapaqay yoki aksincha bo'lib tug'ilishi mumkin. Biroq buni nuqson deyish mutlaqo noto'g'ri. Jismoniy imkoniyatlar teng bo'lganidek har ikki toifadagi odamlarning aqliy qobiliyati ham teppa-teng. Butunjahon chapaqaylar kunini nishonlash g'oyasi ilk marotaba 1990 yilda Britaniya Chapaqaylar klubi tomonidan berilgan. 1992- yilning 13- avgustida u ilk marta nishonlangan. Klub bu bayramda chapaqay bolalarni maktablarda majburlab o'ng qo'lda yozishga o'rgatishga qarshi ekanliklarini namoyish qilib jamoatchilik e'tiborini tortishga harakat qilishadi. Ma'lumotlarga qaraganda, chapaqay bolalarning ko'pchiligi o'zining chap qo'lda yozishidan uyalishar ekan. Bir muddat o'ng qo'lda yozishga harakat qilib, uddalay olmagach yana chap qo'lda yozishni boshlashar ekan. Ma'lumki, shu paytga qadar chapaqay insonlarning aksariyat noyob iste'dodga ega

bo'lishadi, degan aqida mavjud. Ba'zi olimlarning xulosalariga ko'ra, chap qo'lda ishlaydiganlar boshqalardan deyarli farqi yo'q ekan. Chapaqay bolalar yozishga biroz qiynalishadi. Chunki biror bir matnni yozayotganda chap qo'l yozilayotgan yozuvni berkitib turadi, ular qayta-qayta yozganlariga qarayverishadi.

O'ng qo'lda yozadiganlar esa yozganlarini ko'rib turib davom ettiraverishadi va vaqtdan yutishadi. Aslini olganda, bu vaqtinchalik holat. Doimiy ravishda chap qo'l bilan yozish natijasida ba'zi chapaqay bolalar o'ng qo'lda yozadiganlardan ham o'zib ketishadi. Agar ming dona sariq tennis sharlari orasiga bir dona qizil sharni aralashtirib har ikki toifaga mansub insonlarga uni topishni iltimos qilsangiz, "o'ng qo'l" kishi har bir sharni birma-bir ko'zdan kechirgach, qizil sharni topadi, chap qo'l esa ularga umumiy razm solib qizil sharni ancha avval topar ekan. Buning sababi "o'ngqo'llar" biror bir ishni tugatmasdan turib ikkinchi ishni boshlamas ekanlar, chapqo'llar esa birvarakayiga bir nechta vazifani bajara olar ekanlar.

Jahonning ko'plab mamlakatlarida o'tkaziladigan tadqiqotlar o'ng qo'llarga nisbatan chapqo'l kishilar kamchilikni tashkil qilishini ko'rsatadi. Biroq, chapqo'llarning o'z-o'zini ta'minlash, yaxshi yashashga bo'lgan intilishlari o'ngqo'llarnikiga nisbatan yuqori degan fikr ham bor. Tajribalardan ma'lum bo'lishicha, katta yoshdagi insonlar orasida chapqo'llar kamchilikni tashkil etar ekan. Olimlar buni inson yoshining o'sishi bilan izohlashadi. AQSHda 20 yoshlilarning 12%, 50 yoshlilar orasida 5%, 80 yoshlilar orasida esa bor-yo'g'i 1%ni tashkil etar ekan. Buning sabablari hozirga qadar sir bo'lib qolmoqda. Dunyoda chapaqaylarga xizmat ko'rsatadigan muassasa va tashkilotlar, firmalar juda ham ko'p. Fiskars kompaniyasi faqat chapaqaylar uchun mahsulot ishlab chiqaradigan tashkilotlardan biridir. Kompaniya chapaqaylarga qulay kanstelyariya mahsulotlarini ishlab chiqaradi. Ruchka, o'lchovlar qarama-qarshi tomonga tushirilgan chizg'ich, teskari tig'li qaychi va boshqalar.

✓ Qadimda ruslarda chapaqaylarga ishonchsizlik bilan qarashgan, hatto sudda ko'rsatma berishlari ta'qiqlangan

✓ 1991- yilda AQSHda o'tkazilgan tadqiqotga asosan chapqo'llar avtohalokatlar oqibatida hayotdan ko'z yumishar ekan

✓ 1970- yilda Buyuk Britaniya yoshlar orasida chapqo'llarning umumiy sonini aniqlash uchun tadqiqot o'tkazadi. Aniqlanishicha 11-24 yoshdagi erkak va ayollarning taxminan 11%i chapqo'llar ekanini ma'lum qilgan

✓ Chap qo'lda yozuvchilar arab, urdu, fors yozuvlarini yozishga biroz qiynalishadi, chunki ular o'ngdan chapga qarab yoziladi

✓ Olimlarning aniqlashlaricha chapqo'llar o'ngqo'llarga qaraganda to'kinroq hayot kechirishar ekan

✓ Hayvonlar orasida ham o'ng va chap qo'llar bo'lar ekan. Bunday deb atalishining sasabi ular chap yoki o'ng old oyoqlarini ko'p ishga solishlaridir. Chapqo'llar asosan xonanda, aktyor, kompozitor, boksyor, yozuvchi, rassom kabi kasblarga qiziqishar ekan. Haqiqiatdan ham ushbu kasb egalarining ko'pchiliklari chapqo'l ekanliklari aniqlangan. Chapqo'l boksyorlar raqibining jigariga zarba berish ehtimoli ko'proq bo'ladi. Mashhur chapqo'llar: Malika Yelizaveta, Napoleon, Uinston Cherkhill, Yuliy Stezar, Janna d'Ark, Lenardo da Vinchi, Aristotel, Nyuton, Mark Tven, Buonaroti Mikelanjelo, Volfgang Amadey Mostart, Nikolo Paganini, Robert Shuman, Lyudvig Van Betxoven, Pyotr I, Charli Chaplin, Merlin Monro, Djim Kerri, Pol Makkartni, Tom Kruz, Bill Geyts, Robert De Niro, Bred Pitt, Lady Gaga, Mila Yovovich, Kianu Rivz, Silvestr Stallone, Bryus Uillis, Dryu Berrimor, Anjelina Djoli, Nikol Kidman, Demi Mur, Sara Djessika Parker, Djuliya Roberts, Franst kafka, Djeyms Kemeron, Selin Dion, Rikki Martin, Diego Maradonna, Bill Klinton, malika Viktoriya, shahzoda Uilyam, Barak Obama va boshqalar.

Dunyodagi 85% odamlar o'ngqaylardir. Shu bois asosiy predmet va turli xildagi narsalar ular uchun yaratilgan. Agar oilada chapag'ay farzand dunyoga kelsa, unga ozgina boshqacha munosabatda bo'lishga to'g'ri keladi. Eng asosiysi – chapaqaylik organizmning kamchiligi emas, balki o'ziga xos xususiyati deb tushunish kerak. Shu bois kichkina chapaqayni qayta o'rgatishga, faqat rost qo'ldan foydalanishga majburlamaslik kerak.

Agar farzandingiz biron bir ish qilayotganda ko'proq chap qo'lini ishlatga bu faqatgina bola miya tuzilishining tashqi belgisidir. Mutaxassislar chapaqaylarni o'ng qo'l bilan ishlashga majbur etishni ta'qiqlaydi. Chunki miya genetik tuzilgan bo'lib, uni majburiy o'zgartirish salbiy oqibatga olib kelish mumkin. Bosh miyaning chap yarim pallasi nutqiy doira shakllanishi, o'n qo'lda yozish va chapaqaylikka javob beradi. Shuning uchun chapaqaylarni qayta o'qitmoq miya mexanizmlarining jiddiy jarayoniga, ayniqsa nutq faoliyatiga aralashish hisoblanadi. Bu bola nevroziga olib kelishi mumkin. Chapaqaylarni qayta o'qitmoq natijalari duduqlik, disleksiya belgilarining paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin.

10.2. Chapaqaylarini yozishga o'rgatish

Ilmiy tadqiqot institutining ma'lumotlariga ko'ra chapaqay bolalarning 71 foizini o'ng qo'lda yozishga o'rgatish maqsadida o'qituvchi va ota-ona tomonidan tazyiq o'tkaziladi. Bu o'rgatish o'g'il bolalarning 26, qiz bolalarning esa 33 foizidagina natija bermoqda. Ammo qayta o'qitishning salbiy oqibatlari esa 100 foizni tashkil etadi. Maktabda aksariyat bolalar o'ngqo'lli ekanligiga bolangizni asta-sekin tayyorlab boring. Bu borada sabr qilishga o'rganing. Yozishni o'rganishga chapag'ay bolaga o'ngqo'l bolaga nisbatan ko'proq vaqt kerak bo'ladi.

Bolangiz uchun chapag'aylarga moslashtirilgan yozuv qurollari (qalam, ruchka) olishni unutmang. Bunday ashyolarni ishlab chiqaruvchilar chapag'aylarni xususiyatlarini hisobga olgan holda ashyolarni tayyorlaydilar. Masalan, chapag'aylarning ruchkalari tez quriydigan rang bilan to'ldiriladi. Agar chapag'aylar oddiy rang bilan yozsalar u tez bulg'anadi. Chunki chapag'aylar sekin yozadilar.

Chapag'aylar qalam va ruchkani uchidan 4 santimetr yuqoridan ushlashlari lozim. Buni hech qachon unutmaslik kerak. Bu talabni ko'pgina ustozlar eng asosiy talablar sirasiga kiritadilar. Tajribali ustozlar chapag'aylarni qanday yozishga o'rgatish borasida maslahatlar beradilar. Bu uchun bola oldida toza qog'oz varag'ini qo'ying va o'ng tomonga qiya qiling. Bola qo'lini

o'ngqo'llilarday qo'ying. Bu holatda chap qo'l "xat ustida" holatida bo'ladi va yozish yengil qo'chadi. Ko'pchilik ota-onalar chapag'ay bolalarini chiroyli yozishga o'rgata olmayotganliklaridan qiynaladilar, chunki farzandlari oddiy bolalarday ruchkani ushlay olmaydi. Bu hol ularni asabiylashtiradi.

Chapaqay bolani ongqo'lli bolalarday ruchka ushlash va o'tirishga o'rgatishga o'rinish katta xato hisoblanadi. Chapaqay bolani yozuv stolida o'tirishi o'ngqo'llilardan farq qilmaydi. To'g'ri o'tirish ko'pgina muammolardan qochishga yordam beradi. Buning uchun gavda tik holda partaga suyangen tarzda bo'lishi kerak. Juda diqqat bilan bolani kuzatib borish, toki u partaga suyanib, xususan ko'kragi bilan partaga tegib o'tirmasligi lozim. Oyog'lar polda suyangen holda turishi, dastlabki vaqtda oyoq ostida taxta qo'yish darkor. Agar oyoqlar polga yetmasa osilib qolib, og'riy boshlaydi. Bu ham muayyan muammolarni keltirib chiqaradi. Chapaqaylar uchun daftarni parta ustida to'g'ri qo'yish ham katta ahamiyat kasb etadi. Daftarni bola oldiga qo'yish kerak va o'ng tomonini salgina chapga burish lozim. Shundagina chapaqay unchalik qiynalmasdan yozadi. Chapaqay bolaga yana bir narsani o'rgatish kerak. Yozish jarayonida daftarni qoli bilan avval pasdga, ikkinchi betga o'tish jarayonida yuqoriga itarib borishi kerak. Chapaqay bolaning stoli ustidagi narsalarning joylashuvi o'ngqo'llilardan ozgina farq qiladi:

1. Yorug'lik manbai albatta o'ng tomonda bo'lishi kerak;
2. Daftar oyina aksiday – to'g'ri yoki o'ng tomonga qiya holatda bo'lishi kerak;
3. Qatorlarini yozuv bilan to'ldirib borish jarayonida daftar yuqori tomon siljiriladi.

Sinxonalarda yorug'lik asosan chap tomondan tushadi. Bu yozuv jarayonida bolalarga qulaylik tug'dirib, yozuv jarayonini osonlashtiradi. Chapaqaylar uchun esa bu holat noqulaylik tug'diradi. Yorug'lik chapdan tushishi sababli ularning qo'llari yorug'likni to'sib qo'yadi. Mazkur muammoni hal qilish uchun chapaqay bolani partaning chap tomonida – deraza tarafida o'tirg'izish kerak, xolos.

Chapaqay bolani yozuvga o'rgatishda ruchka ushlash ham katta ahamiyat kasb etadi:

- Chapaqay ruchkaning uchidan uch-to'rt santimetr yuqoridan ushlab yozishi kerak;

- Ruchkani ikkita barmoq bilan – ko'rsatgich va katta barmoq bilan ushlab, o'rta barmoq yostiqchasiga qo'yish lozim. O'ng qo'llilardan farqli ravishda chapaqay bolaning ko'rsatgich barmog'i rost turishi lozim. Daftar qatorini to'smaslik uchun.

Nafaqat ota-onalar, balki pedagoglarning ham eng ko'p va ommalashgan xatolari shundaki, ular chapaqaylarni ham o'ngqo'llilar kabi harflarni o'ng tomonga qiya qilib yozishga majbur qiladilar. Bu ishni qilish qat'iyan man etiladi, chunki chapaqay bola uchun harflarni to'g'ri yozish osonroqdir. Bundan tashqari chapaqay bola harflarni bir biriga tutashib yozolmaydi, uni bunga majburlash shart emas.

Chapaqay bolani qanday qilib to'g'ri va ortiqcha asabiylashmasdan yozishga o'rgatish mumkin? Chapaqaylar asosan disgragiyaga moyil bo'lishadi. Shu bois pedagoglar va metodistlarning barcha metod va harakatlari quyidagilarga qaratilishi lozim:

- Oyina aksi ko'rinishida yozish;
- Qayerdan to'g'ri yozishni bilmaslik;
- Xatdan pastda va yuqorida qarab chiqib ketishga moyillik;
- Harflarni ketma-ket yozish talabining tez-tez buzilishi;
- Harflarni tashlab ketish yo ortiqcha harf yozish.

Chap qo'l bilan yozadigan bolaga alohida e'tibor berish lozim.

1. Chap qo'l bilan yozadishan bola yozuvga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida maxsus yordamga muhtoj bo'ladi:

- yozuv yo'nalishiga maxsus diqqat berish kerak: chapdan o'ngga;
- har bir harf unsurini yozishda nihoyatda ehtiyotkor bo'lish lozim;
- harakatni bir necha marotiba sekinlashtirib yozish lozim;

- bolaga har bir qoidani bir necha marotiba aytirish lozim, to ki u har bir harakatni yaxshilab anglab olsin;

- hamma mashqlarni sekinlashtirilgan sur'atda bajarish kerak.

2. Chap qo'l bilan yozadigan bolaning gavdasi yozuv uchun juda qulay bo'lishi lozim:

- ruchka bilan qo'l bir chiziqda bo'lishi lozim;

- bu holatda qo'l va yozuv bir chiziqda joylashishi kerak;

- chap qo'l bilan yozadigan bola uchun yozuv jarayonida ruchkaning holati katta ahamiyatga ega. Chap qo'l bilan yozadigan bola o'ng qo'l bilan yozadigan bolaga nisbatan ruchkani balandroq ushlashi lozim, pero (pasta)ning uchidan taxminan 4 sm masofada.

- o'ng qo'l bilan daftar ushlab turiladi va kerak bo'lganda yuqori yo pastga harakatlantiriladi;

- yorug'lik rostdan tushishi lozim.

Dunyo amaliyotida chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatish, o'quvchilar chapaqayligining fiziologik, psixologik va pedagogik xususiyatlari, boshlang'ich sinf chapaqay o'quvchilarini yozuvga o'rgatish texnologiyalarini tizimli tarzda tashkil etish, chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatish samaradorligini oshirishning pedagogik strategiyasi va taktikasini takomillashtirishga doir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa, o'qitishni integratsiyalash va modellashtirishning istiqbolli yo'nalishlari asosida boshlang'ich sinflarda ta'lim xizmatlarini diversifikatsiyalash, uzluksizlikni ta'minlovchi mexanizmlarni rivojlantirish, ko'p komponentli yondashuvlarni rag'batlantirishga doir tadqiqotlar muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, boshlang'ich ta'limda chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatish orqali didaktik tizimni va individual faoliyatni modellashtirish orqali o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarini insonparvarlashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar zaruriyatini yuzaga keltirmokda. Bu borada boshlang'ich sinflarda chapaqay o'quvchilarni o'qitish jarayonini modernizatsiyalashning amaliyotdagi holatini tahlil qilish, chapaqay o'quvchilarni faollashtirish orqali boshlang'ich sinf o'qituvchisi va o'quvchilari

o'rtasidagi munosabatlarni insonparvarlashtirish mexanizmlarini takomillashtirish mazmuni, usullari, metodlari va vositalarini aniqlashtirish hamda ilmiy asoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatishdan asosiy maqsad kichik yoshdagi o'quvchilarga yozishdek murakkab jarayonni o'rgatish orqali, ularning chiroyli yozuv ko'nikma va malakalarini rivojlantirishdan iborat. Yozuvga o'rgatishning oldiga bir qator vazifalar qo'yiladi. Bu vazifalar ko'p qirrali bo'lib o'quvchilarni aqliy rivojlantirishga, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirishga, axloqiy va estetik didini tarbiyalash, ongli o'qish va yozish malakalarini hamda yozuv daftarlari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Yozuvga o'rgatishning oldiga bir qator vazifalar qo'yiladi. Bu vazifalar ko'p qirrali bo'lib o'quvchilarni aqliy rivojlantirishga, ularning atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytirishga, axloqiy va estetik didini tarbiyalash, ongli o'qish va yozish malakalarini hamda yozuv daftarlari bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Mazkur vazifalarning barchasi o'zaro bog'liq holda amalga oshiriladi. Ularni ijobiy hal qilish esa zaruriy yozuv malakalarini egallashga darslikda o'quvchilar saviyasiga mos tarzda berilgan nazariy va amaliy materiallarning uyg'unlashtirilishi, o'zlashtirish ustida ishlashni maqsadga mos holda uyushtirish, shuningdek, matn sifati, topshiriqlar xususiyati va bolalar aqliy faoliyatining o'ziga xos tomonlarini belgilaydigan qator shart-sharoitlarga bog'liq. So'nggi paytda dunyoda chapaqaylar soni ortib bormoqda. Masalan, XX asr boshida ular aholining 4 %ini tashkil etgan bo'lsa, endilikda bu ko'rsatkich 15 %ni tashkil etmoqda. Statistik ma'lumotga ko'ra, hozirda er yuzida 600 million chapaqay odam bor. Bu har 10-15 nafar kishining bittasi demakdir. Yozuvga o'rgatish jarayonida harakatlarni bajarishda deyarli barcha holatlarda chap qo'ldan foydalanuvchilar chapaqaylardir.

10. 3. Chapaqaylar va o'ng qo'llarining farqli jihatlari

Odam bosh miyasining rivojlanish jarayonida amallar chap va o'ng yarim sharlar o'rtasida taqsimlanadi. Chap yarim shar zimmasiga nutq, o'qish, yozish,

hisoblash, tahliliy faoliyatning mantiqiy, matematik va boshqa murakkab operasialari, o'ng yarim shar zimmasiga esa tashqi olamdagi narsalarning ko'rinishi, rangi va shu kabi yana ko'plab narsalarni aniqlash vazifasi yuklatiladi. Oyoq va qo'l harakatlari ikkala yarim shar o'rtasida taqsimlangan bo'lib, chap yarim shar ixtiyorida o'ng qo'l va oyoq, chap qo'l va oyoq o'ng yarim shar ixtiyorida bo'ladi. Chapaqay o'quvchi yozishga biroz qiynaladi. Chapaqay bola biror bir matnni yozayotganda chap qo'l yozilayotgan yozuvni berkitib turadi va qayta-qayta yozganlariga qarayveradi. O'ng qo'lda yozadiganlar esa yozganlarini ko'rib turib, davom ettiraveradi va vaqtdan yutadi. Aslida, bu vaqtinchalik holat. Doimiy ravishda chap qo'l bilan yozish natijasida ba'zi chapaqay o'quvchilar o'ng qo'lda yozadiganlardan ham o'zib ketadi. Ko'pchilik ota-onalar chapaqay bolalarini chiroyli yozishga o'rgata olmayotganliklaridan qiynaladilar. Chunki farzandlari oddiy bolalarday ruchkani ushlay olmaydi. Bu hol ularni asabiylashtiradi. Chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatish muammosi bugungi kunda turgan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda yozuvga o'rgatishda chapaqaylikni o'rganish mazmunining pedagogik trening, pinboard, pragmatizm, ergonomika usullari (pedagogik) hamda praksiologiya, perseptiv (psixologik) yo'nalishlarini tasniflash va tajriba aloqadorligi empirik baholash orqali takomillashtirilgan.

Bosh miya chap va o'ng yarim shardan iborat. Bosh miyaning chap yarim sharida nutq markazlari joylashgan. Shuning uchun bosh miyaning chap yarim sharida so'z bilan bog'liq barcha tafakkur g'oyalari amalga oshiriladi. Bosh miyaning o'ng yarim shari ob'ektlarning fazoviy joylashuvini tahlil qilish uchun javob beradi. Masalan, atrof-muhitdagi uylar, daraxtlar, mashinalar, haykallar va har qanday shaklga ega bo'lgan ob'ektlarning shakl-shamoyilini tahlil qiladi. Demak, bosh miyaning o'ng yarim shari dunyoni so'z ishtirokisiz qabul qiladi va bu erda, asosan, ko'rish analizatorining ahamiyati muhim hisoblanadi.

Chap yarim shar esa so'z bilan ifodalangan ma'lumotlarni qabul qiladi va tahlil qiladi. Obrazli qilib aytganda, chap yarim shar, asosan, so'z bilan, o'ng yarim shar esa ko'z bilan dunyoni idrok etadi. Bu uyg'unlik saqlangan bo'lsa, insonning

xotirasi mustahkam bo‘ladi. Chapaqaylarda nutq markazlari bosh miyaning o‘ng yarim sharida joylashgan bo‘ladi. Chapaqaylarda chap yarim shar bajaradigan aksariyat funksiyalar o‘ng yarim shar zimmasiga yuklatilgan. Bundan tashqari, ambidekstrlar, ya’ni oliy ruhiy funksiyalarni bajarishda miyaning ikkala yarim shari bir xilda ishtirok etadiganlar ham bor. Bundaylar ikkala qo‘li bilan ham bir xil ishlay oladiganlar. Biroq bu degani ikkala qo‘li bilan ham yoza oladi, degani emas. Masalan, ambidekstr yozganda, qalamni o‘ng qo‘liga oladi, nonni kesish uchun chap qo‘li bilan pichoqni ushlaydi. “Toza” chapaqaylar 15%dan oshmaydi. Bizning oramizda ambidekstrlar va o‘naqaylar ko‘p. Ambidekstrlarda nutq funksiyasini bajarishda bosh miyaning ikkala yarim shari ham ishtirok etadi. Shu bois ambidekstrlarda insult sababli nutq buzilsa, u tez tiklanadi. Chapaqaylardan kompozitor, rassom, futbolchi, bokschilar va tabiatshunos olimlar ko‘proq etishib chiqadi. Nima uchun chapaqaylardan buyuk futbolchilar chiqadi, ular golni aniq urishadi? Bu holat geometrik figuralar uchun javob beradigan o‘ng yarim sharning ustunligi bilan bog‘liq. Ular darvozaning har qanday burchagini to‘g‘ri nishonga olishadi. Chapaqaylar o‘naqaylarga qaraganda hissiyotga ko‘proq beriladi. Shu sabab ularni xafa qilish oson. Balkim shuning uchundir, ularda birovlardan ustunlik qilishga intilish yuqori.

Chapaqaylar ko‘proq amaliyotchi, o‘naqaylar esa nazariyotchi bo‘lishadi. Chunki miyaning chap yarim shari (ya’ni so‘z markazlari joylashgan yarim shar) ustunlik qiladigan o‘naqaylar narsa va voqealarni tahlil qilib o‘tirguncha, miyaning o‘ng yarim shari ustunlik qiladigan chapaqaylar (amaliyotni yaxshi ko‘radigan o‘ng yarim shar) ishni darrov amalga oshiradi-qo‘yadi. Butunjahon chapaqaylar kunini nishonlash g‘oyasi ilk marotaba 1990 yilda Britaniya Chapaqaylar klubi tomonidan berilgan. Statistika ko‘ra, chapaqay bolaning tug‘ilish ehtimoli, agar ikkala ota-ona o‘naqay bo‘lsa, faqat 2%. Agar ota-onalardan biri chapaqay bo‘lsa, ehtimollik 17% ga oshadi va agar ota-onalarning har ikkalalari chapaqay bo‘lishsa, 46% hollarda chapaqay bolalar dunyoga keladi.

Mutaxassislar chapaqay bolalarning quyidagi o‘ziga xos psixologik xususiyatlarini alohida e’tiborga molik deb biladilar: – ular o‘z tanalarini yaxshi

biladilar, harakatlarni yaxshi muvofiqlashtirishga ega, umuman, ular ko'proq harakatchandirlar, o'z-o'zini nazorat qilishni talab qiladigan bir xillik faoliyatni yoqtirmaydilar; – maktabda osongina geometriyani o'zlashtira oladilar, atrof muhitni tez va to'g'ri anglash qobiliyatlari bor. Lekin matematika bilan bog'liq muammolar bo'lishi mumkin. Chunki bu erda mantiqiy fikrlash talab etiladi va bu imtiyoz - chap yarim shar ixtiyoriga berilgan; – ularda umumlashtirish qobiliyati yaxshi rivojlangan, ammo tahlil qilishga urinish, aksincha, qiyinchiliklarga olib keladi; – ular boy tasavvurga ega. Yana bir maxsus guruh odamlar borki ularni ambidekstr deyiladi. Ular har ikkala qo'llari bilan ham bir xil - yaxshi ishlay olishadi. Ular miyasining har ikkala yarim shari teng ravishda rivojlangan. Ambidekstr ko'pincha tug'ma mahorat emas, balki ko'p yillik doimiy mashqlar natijasida yuzaga keladigan iste'dod. Bunga faqatgina tinimsiz mehnat orqali erishiladi. Er yuzidagi odamlarning faqat 1%, albatta, ikkala qo'l bilan ham teng va to'laqonli faoliyat olib borib biladilar, xolos.

Eng mashhur ambidekstr Leonardo da Vinchi, Jimi Hendriks, Keanu Reeves, Tom Kruz, Garri Truman va Mariya Sharapovalar. Ma'lumotlarga qaraganda, chapaqay bolalarning qo'pchiligi o'zining chap qo'lda yozishidan uyalar ekan. Bir muddat o'ng qo'lda yozishga harakat qilib, uddalay olmagach, yana chap qo'lda yozishni boshlar ekan. Ma'lumki, shu paytga qadar chapaqay insonlarning aksariyati noyob iste'dodga ega bo'lishadi, degan aqida mavjud. Chapaqay bolalar yozishga biroz qiynaladi. Chunki biror - bir matnni yozayotganda chap qo'l yozilayotgan yozuvni berkitib turadi. Ular qayta-qayta yozganlariga qarayveradi. O'ng qo'lda yozadiganlar esa yozganlarini ko'rib turib davom ettiraveradi va vaqtdan yutadi. Aslini olganda, bu vaqtinchalik holat. Doimiy ravishda chap qo'l bilan yozish natijasida ba'zi chapaqay o'quvchilarnilar o'ng qo'lda yozadiganlardan ham o'zib ketadi. Olimlarning ta'kidlashicha, chapaqay insonlar uch turga bo'linadi:

1. Majburiy chapaqaylar. Odatda, qo'li singan yoki shikastlangan bolalarga otaonalari yoki maktabdagi o'qituvchilari tomonidan chap qo'lda yozish o'rgatiladi. Ammo qanchalik harakat qilinmasin, uning husnixati chiroyli

bo'lmaydi. Chunki ular tabiatan o'ng qo'lda yozishga o'rganganlar. Bunday bolalarda miyaning faol qismi chapligicha qolaveradi. Bu degani uning o'ng tomon miyasi uchun javobgar qism chap tomon hisoblanadi. Chunki o'ng qo'l bilan yozadigan insonlarda ham xuddi shunday. Majburiy chapaqaylar er sharining atigi 3% odamlarini o'z ichiga oladi.

2. Taqlidiy chapaqaylar. Bunday insonlar bolalik chog'idan oila a'zolari yoki maktabdagi o'rtoqlariga qarab chapaqay bo'lganlar. Chapaqay bo'lishlariga albatta kimdir sababchi bo'ladi. Shuning uchun bo'lsa kerak bunday chapaqay bolalarning yozuvi xunuk va tartibsiz bo'ladi. Ularda ham aslida miyaning chap yarim shari faollik qiladi. Bunday insonlar oramizda faqatgina 0,5% ni tashkil etadi, xolos.

3. Tug'ma chapaqay insonlar. Ba'zi insonlarda qo'lga nisbatan faol yarim shar uncha yaxshi rivojlanmaydi. Shuning uchun bunday odamlar qaysi qo'lda yozishni o'zlari hal qilishadi. Yoki, odatda, ular ikki qo'lida ham bir xil yoza olish qobiliyatiga ega. Ular taxminan 7-8%ni tashkil etadi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Chapaqaylarini yozishga o'rgatish haqida nimalarni bilasiz?
2. Dunyoda chapaqaylarga xizmat ko'rsatadigan muassasa va tashkilotlarni sanab bering.
3. Chapaqaylar va o'ng qo'llarining farqli jihatlari qaysilar?

XI BOB. MILLIY O‘QUV DASTURI VA UNDA ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIGA QO‘YILGAN TALABLAR. SINFDA O‘QISH DARSLARINING TA‘LIMIY-TARBIYAVIY AHAMIYATI VA VAZIFALARI

11. 1. O‘qish darslarining tarbiyalovchi imkoniyatlari

Boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta‘lim tizimida alohida o‘rin tutadi. Negaki uning zaminida savodxonlik va axloqiy-ta‘limiy tarbiya asoslari turadi. Shuning uchun ham boshqa predmetlar ta‘limini o‘qish ta‘limisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. O‘quvchi matnni to‘g‘ri, tez, tushunib o‘qish, mazmunini o‘zlashtirish bilan ilk bor o‘qish darslarida yuzlashadi. O‘qish darslari orqali o‘quvchilarning Davlat ta‘lim standartlari (DTS) talablari bo‘yicha o‘zlashtirishlari ko‘zda tutilgan o‘quv-biluv ko‘nikma malakalari hamda bilimlarni egallashlariga yo‘l ochiladi. Aynan o‘qish ta‘limida insonning, avvalo, o‘zligini, qolaversa olamni anglashga bo‘lgan intilishlariga turtki beriladi. Shu maqsadda «O‘qish kitobi» darsliklariga ona tabiat, atrofimizni o‘rab turgan olam,

Vatanimiz tarixi va bugungi qiyofasi, kattalar va bolalar hayoti, mehnatsevarlik, istiqlool va milliy-ma‘naviy qadriyatlar, xalqlar do‘stligi va tinchlik kabi turli mavzular bo‘yicha atroflicha tushunchalar berishga mo‘ljallangan badiiy, axloqiy ta‘limiy, ilmiy-ommabop asarlar kiritiladi. O‘qish darslari savod o‘rgatish davrida o‘quvchilarni bo‘g‘in, so‘z va gaplar bilan tanishtirish va ularni o‘qish, rasmlar asosida hikoya qilish tarzida uyushtirilsa, o‘qish texnikasi egallangandan so‘ng o‘qish muayyan mavzular bo‘yicha tanlangan badiiy, ilmiy ommabop matnlar yuzasidan olib boriladi. Boshlang‘ich sinf “O‘qish kitobi” darsliklariga kiritilgan muayyan mavzular o‘quvchilarni badiiy adabiyotning sehrli olamiga olib kirishi, dunyoqarashini milliy istiqlool mafkurasi asosida to‘g‘ri shakllantirishga qaratilishi bilan belgilanadi. Shunga ko‘ra, o‘qish darslarining yetakchi xususiyati o‘quvchilarning savodxonligini ta‘minlash bilan birga o‘quvchilarni milliy mafkura asosida yuksak axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalashga qaratiladi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'rganiladigan asarlarning mavzu doirasi ancha keng bo'lib, ular ona tabiat, yil fasllari, xalq og'zaki ijodi, mehnatga muhabbat, asosiy bayram sanalari, milliy istiqlol va ma'naviyat kabi umumiy mavzular doirasida birlashtirilgan. O'qish darslari uchun tanlangan mavzular o'quvchilarga kundalik hayot, mustaqillikni mustahkamlash va insoniy munosabatlar bo'yicha ham bilim va tarbiya berishni ko'zda tutadi. Bular ichida istiqlol, vatan, ma'naviyat va tabiat haqidagi mavzular alohida ajralib turadi. Ulardan ko'zlangan maqsad o'zlikni anglash, istiqlol, vatan va tabiat bilan bog'liq tuyg'ularni uyg'otishdir. Vatanparvarlik, atrofimizdagi olam, mehnatsevarlik kabi mavzular o'qish darsliklaridagi keng qamrovli mavzulardan bo'lib, 2-sinf "O'qish kitobi"dagi «Ona yurtim—oltin beshigim» bo'limiga kiritilgan «O'zbekistonim» (H. Imonberdiyev), «Istiqlol» (J. Jabborov), «O'lka» (E. Vohidov), «Yur tog'larga» (U. Nosir), 3-sinfda «Ona bitta, Vatan yagona» bo'limidagi «Vatan haqida she'r» (A. Avloniy), «O'zbekim» (E. Vohidov), «Vatan mo'tabardir» (X. Davron), «Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi» (Tohir Malik), 4-sinfda «O'zbekiston – Vatanim manim» bo'limidagi «Serquyosh o'lka» (Z. Diyor), «Iqbolli buyuksan» (A. Oripov), «Toshkentnoma» (M. Shayxzoda), «Xarita» (N. Norqobil) kabi asarlar misolida atroflicha tahlilga tortiladi.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi mavzular Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar tomonidan amalga oshirilgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida muayyan tasavvur beradi. Beruniy, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi asarlar o'quvchilarni faqat o'tmishimiz bilan tanishtirib qolmasdan, vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. Ularda vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan asarlar bilan tanishish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan 171 bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladi, jamiyat taraqqiyoti xususida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladi. Bu borada ayniqsa milliy istiqlol bilan bog'liq H. Imonberdiyevning «O'zbekistonim», J. Jabborovning «Istiqlol» (2-sinf), A. Rustamovning «Bayroq nima?», A.

Obidjonning «O'ktam avlod» (3 sinf), S. Barnoyevning «Mangulikka tatigulik kun», E. Malikovning «Assalom, Neksiya!» (4-sinf) mavzusidagi asarlari yaqindan yordam beradi. Tabiatga oid mavzular yordamida o'quvchilar tabiatdagi o'zgarishlar, yil fasllarining almashinuvi, hayvonot olamiga doir bilimlarni egallaydi. Bunday mavzudagi asarlar o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, tabiatni sevishtirishga, munosabatda bo'lishga o'rgatadi. unga nisbatan to'g'ri Tabiat tasviriga oid matnlar ustida ishlashda tabiat bag'riga sayohat uyushtirilib, bolalar kuzatuvchanlikka o'rgatilsa, vatanparvarlikka oid asarlar tahlili vatanning dongdor kishilari bilan uchrashuvlar yoki mavzuga daxldor kinofilmlar namoyishi vositasida amalga oshirilsa, dars samaradorligi yanada ortadi.

Umuman, «O'qish kitobi» darsliklaridagi barcha mavzular o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish bilan birga, ularning lug'atini boyitishga, og'zaki va yozma nutqini to'g'ri shakllantirish va nutq madaniyatini o'stirishga ham qaratiladi. Amaldagi «O'qish kitobi» darsliklarida materiallarning sinfdan sinfga o'tgan sari mavzu jihatidan ham, mazmun jihatidan ham kengaya borishi hisobga olingan. Masalan, 1-sinfda o'rgatiladigan «Ajdodlarimiz—faxrimiz», «Ilm-aql chirog'i», «Zumrad bahor», «Kumush qish» kabi mavzular 2—4-sinflarda ham davom ettirilgan. Bu esa o'quvchilarning oldingi bilimlarini to'ldiradi va boyitadi.

Uzluksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish, asar matni ustida ishlash ta'limning didaktik maqsadi hisoblanadi. U turli mavzudagi matnlar ustida ishlash orqali ma'naviy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya bilan chambarchas bog'lab olib boriladi.

Darsliklardagi har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligiga, poetik mukammalligiga, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishiga alohida e'tibor qaratiladi. O'quvchilar darsliklar yordamida o'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma va malakalarining kelajak hayotda zarur bo'lishini tushunib yetishishlariga erishish o'qituvchilar oldidagi muhim vazifalardandir. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha DTS va «Ona tili» o'quv dasturida o'qish ta'limi oldiga qo'yilgan talablarni amalga oshirish sinfdan o'qishni to'g'ri

tashkil qilish, o'qitish bosqichlari, tamoyillari va metodlari, birinchi navbatda, ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli foydalanishga ko'p jihatdan bog'liqdir.

Umuman olganda, o'qish darslari oldiga qo'yiladigan didaktik vazifalar quyidagilardan iborat:

1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish.
2. O'quvchilarni kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimlarni olishga o'rgatish, kitobga muhabbat uyg'otish; ularni oddiy kitobxondan chuqur mulohaza yurituvchi, ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish.
3. O'quvchilarning atrof muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va boyitish hamda ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirish.
4. O'quvchilarni axloqiy, estetik jihatdan yetuk va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.
5. O'quvchilarning bog'lanishli nutqini va adabiy-estetik tafakkurini o'stirish.
6. O'quvchilarning xayolot olamini boyitish.
7. Elementar adabiy tasavvurlarni shakllantirish.

Shuni unutmaslik kerakki, har bir ta'limiy vazifani bajarishning aniq ilmiy-metodik usullari mavjud bo'lib, ular zamonaviy o'qitish usullari bilan boyitib borilmoqda. Bu vazifalar boshqalari bilan o'zaro bog'liq holda va sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari jarayonida hal qilinadi. O'qish darslarida qo'llaniladigan metod va usullar. Ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish o'qituvchi va o'quvchi faoliyati doirasini aniq belgilab beradi. Inson hayotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan o'qish faoliyati barcha predmet darslarida amalga oshiriladi. Lekin o'qishga o'rgatish yo'l-yo'riqlarini o'qish metodikasi ishlab chiqadi. O'qish metodikasi kichik yoshdagi o'quvchilarning umumiy rivojlanishi, psixologiya, xususiyl metodika sohasidagi yutuqlar asosida takomillashtirilib boriladi. O'qish darslarining samaradorligi ko'p jihatdan ta'lim metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Masalan, eski maktablarda o'qish quruq yod olish metodi asosida o'rgatilgan bo'lsa, hozir izohli o'qish asosida olib boriladi. Yod olish metodida matndagi so'zlarga izoh berishga, ma'nosini tushuntirishga,

o'qilganni qayta hikoyalashga, umuman olganda, o'qishning ongli bo'lishiga mutlaqo e'tibor berilmagan. Ularda ko'proq to'g'ri talaffuz, qiroat bilan o'qish, ifodali o'qish nazarda tutilgan.

Hozir maktablarda o'qish izohli o'qish metodi asosida olib borilayotgan ekan, quyidagicha savol tug'iladi: Izohli o'qish nima? Izohli o'qishga XIX asrning 60—70-yillarida rus pedagogi K. D. Ushinskiy asos solgan, u o'qishda o'quvchilarni «ongli, tushunib, o'ylab o'qishga» o'rgatishni alohida ta'kidlaydi va uni «Izohli o'qish» deb nomlaydi. Izohli o'qish metodiga K. D. Ushinskiy ishining davomchilari yangiliklar kiritdi. Korf va Vaxterev izohli o'qish o'quvchilarga real bilim berish vositasi desa, Vodovozov va Bunakov o'quvchilarga o'qish jarayonida bilim badiiy asar tahlili va asarning tarbiyaviy xarakteri bilan bog'liq holda beriladi, degan fikrni ilgari suradi. Professor Asqar Zunnunov o'qitishning mazmuni va usullari haqida fikr yuritib, o'quvchilarning oldin bilimlarni o'zlashtirishiga, so'ng yod olishlariga e'tibor berilishi ta'lim jarayonida izohli o'qish deb nomlanganini ta'kidlaydi. Demak, izohli o'qish deb o'ylashga, his qilishga, asarni to'liq idrok qilishga, o'qilganning mazmunini o'zlashtirishga olib keladigan o'qishga aytiladi. Izohli o'qish asar mazmunini tushunishni, asardagi muhim fikrni, yozuvchi ilgari surayotgan g'oyani anglashni ta'minlaydi.

Izohli o'qish quyidagi tamoyillarga to'liq amal qilingandagina muvaffaqiyatli bo'ladi:

1. O'qishni hayot bilan bog'liq holda tashkil etish.
2. O'qishning ongli va ta'sirchan bo'lishi uchun o'quvchilarning hayotiy tajribalariga, taassurotlariga asoslanish.
3. O'qishni ko'rgazmali tashkil qilish, tabiatga, tarixiy joylarga ekskursiyalar uyushtirish, hayvonot olami va o'simliklar dunyosini kuzatish, rasmlar, jadvallar, predmetlar bilan tanishtirish hamda matnni o'quvchining ifodali o'qishi tarzida olib borish.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida asosan she'r, masal, ertak, hikoya, afsona, maqol va topishmoqlar, ilmiy-ommabop asarlar o'qib o'rganiladi. Tabiiyki, ularning har biri o'ziga xos shakl, uslub va mazmunda yaratiladi. Shuning uchun

ham har bir janrga mansub asarlarni o'ziga xos usulda o'qib o'rganish taqozo qilinadi. Badiiy asarni izohli o'qishga yaqin bo'lgan metodlardan biri ijodiy o'qishdir.

Atoqli metodist olim N. I. Kudryashov ijodiy o'qish metodi tarkibiga quyidagi ish usullarini kiritadi:

a) o'qituvchilarning badiiy matnni sharhlab o'qishi hamda o'quvchilarning asarni to'g'ri va imkon qadar yanada chuqurroq, emostional idrok etishlarini ta'minlash maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi;

b) o'qilgan asardan o'quvchilarning bevosita olgan taassurotlarini chuqurlashtirish maqsadiga ega bo'lgan va ularning diqqatini matnning muhim g'oyaviy va badiiy xususiyatlari sari yo'naltiradigan suhbat uyushtirish yoki o'qilgan asardan kelib chiqadigan badiiy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy muammoning qo'yilishi;

v) o'qituvchining asar o'qilganidan keyin o'quvchilarning asarni tadqiq etish jarayonida to'yingan badiiy kechinmalarini faollashtirish maqsadini ko'zda tutuvchi so'zi¹. Ko'rinadiki, ijodiy o'qish izohli o'qishdan farqli o'laroq, to'g'ridan - to'g'ri matn mohiyatini ochishga ijodiy yondashishni taqozo etadi. Masalan, 4-sinfda A. Oripovning «Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi» asarini ijodiy o'qish metodi asosida o'rganish jarayonida matn mazmuni va shoir g'oyaviy niyatidan kelib chiqib Vatanimiz hududlaridagi aholining yashash tarzi bilan bog'liq milliy xususiyatlar haqida ham atroflicha tushuncha beriladi.

2-sinfda «O'tinchi yigit», 3-sinfda O'tkir Hoshimovning «Xazonchinak», 4-sinfda S. Anorboyevning «Qo'rqqoq» asarlarini ham ijodiy o'qish metodi asosida o'qitish ijobiy samaralar beradi. Ifodali o'qish. Boshlang'ich ta'lim tizimida mantiqiy o'qish (matnni to'g'ri, tushunib, tez (me'yorida) o'qish) va adabiy o'qish mukammal o'zlashtirilganidan so'ng ifodali o'qishga o'tiladi. U yod olingan she'riy asarlarni ifodali o'qishni ham o'z ichiga oladi. Ifodali o'qishning muvaffaqiyati o'quvchilarning asar mazmuni, g'oyaviy badiiy xususiyatlari haqida

muayyan tushunchaga ega bo'lishi bilan bog'liq⁵. Ohang va intonasiya she'riy asarlarni ifodali o'qishda qay darajada muhim bo'lsa, nasriy asarlarni o'qishda ham muhim talablardan biridir.

Nasriy asarlarni ifodali o'qishdan oldin unda qanday g'oya ilgari surilayotganini aniqlash zarur. Masalan, 4-sinfda X. To'xtaboyevning «Xatosini tushungan bola» hikoyasini ifodali o'qishdan oldin o'quvchilarga xatosini tushungan bola kim ekanligi, uning xatosi nimalardan iborat bo'lganligi, maqtanchoqlikning illat ekanligi to'g'risida tushuncha beriladi. Ifodali o'qish oldiga qo'yilgan bu talab M. Abdurashidxonovning «Har kim ekanin o'rar», Sh. Sa'dullaning «Laqma it», A. Oripovning «Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi» kabi she'riy hikoyalarini o'qishga ham xosdir. Badiiy o'qish. Badiiy o'qish ifodali o'qishning yuksak bosqichi hisoblanadi. Unda so'z san'atining barcha komponentlari ishtirok etadi. U o'quvchidan asar ruhiga batamom kirishni, san'atkorona o'qishni talab etadi. Badiiy o'qishda asar qahramonlarining ruhiy holati, kechinmalari to'la anglab yetilgandagina ta'sirchanlikka erishish mumkin. Badiiy o'qishga tayyorgarlik ko'rishda aktyorlarning audio-video tasmlarga yozilgan ijrolaridan foydalanish yaxshi samara beradi. Sinfda o'qishning muvaffaqiyatini ta'minlaydigan omillardan biri tanlab o'qishdir. Masalan, 3-sinfda X. To'xtaboevning «Hassa» hikoyasi bilan tanishish jarayonida Qobil boboning savollariga Shavkatning javoblari yoki S. Anorboyevning «Bahs» hikoyasidagi bolalarning bahslashish epizodi yuzasidan o'qituvchi topshirig'iga ko'ra mazkur o'rinlarni tanlab qayta o'qilishi natijasida ushbu asarlarning badiiy-estetik qimmatini chuqurroq o'zlashtirishga erishiladi. Izlanish metodi. Bu metod asardagi voqea va tafsilotlar asosida o'quvchilarga savol-topshiriqlar tuzishda, qahramonlarga baho berishda keng qo'llaniladigan usuldir. O'qish darslarida reproduktiv metod keng qo'llaniladi. Masalan, o'qituvchi dastlabki darslarda o'zi asar matnini qismlarga bo'ladi, yozuvchi yoki shoirning aytmoqchi bo'lgan muhim fikriga o'quvchilar diqqatini jalb qiladi, uni aniqlab ko'rsatadi, o'quvchilar bilan birga tasvir

⁵ Кудряшов Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. - Москва: Просвещение, 1981.- Стр. 60. 175

vositalariga yuklatilgan ma'noni ochib, o'quvchilarga ko'maklashadi. Bularning bari o'quvchilar uchun bir ko'rsatma vazifasini o'taydi. Shundan so'ng o'quvchilar o'qituvchining ko'rsatmalari yordamida yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni o'zlari mustaqil ravishda bajaradi. Yuqorida ta'kidlangan metodlardan tashqari, boshlang'ich sinf o'qish darslarida ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan «Aqliy hujum», «Tarmoqlar», «Guruhlar bilan ishlash», «Blits texnologiyasi» kabilardan ham foydalanish yaxshi samara beradi. Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, har bir darsda qanday metoddan foydalanish, darsda qanday usullarni qo'llash o'qituvchi tomonidan oldindan belgilab olinishi va puxta ishlab chiqilishi kerak.

11. 2. O'qish malakasi haqida tushuncha

Dastur talablarini to'liq bajarish va amalga oshirish uchun birinchi navbatda o'qish ko'nikmalarini to'g'ri va puxta egallash va takomillashtirib borish zarur. O'qish ko'nikmalari savod o'rgatishg jarayonida shakllanadi, o'qitishning keyingi bosqichlarida takomillashadi. O'qish malakalarining sifatlariga badiiy asar matnini to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qish kiradi. O'qish darslarida o'quvchilarning o'qish malakalari shakllantiriladi va takomillashtiriladi. O'qish malakasining sifatlari o'zaro bog'liq bo'lib, ularning asosiysi ongli o'qish hisoblanadi: o'quvchi matnni tez va to'g'ri o'qisa-yu, anglab o'qimasa yoki uning tez o'qishi natijasida boshqalar matn mazmunini tushunmasa, to'g'ri o'qisa-yu, o'ta sekin o'qisa, nutq birliklari orasida pauzalarga e'tibor bermasa, matnda ifoda etilayotgan fikr tushunilmaydi. Muayyan tezlikda va to'g'ri o'qish ongli o'qishga xizmat qiladi; to'g'ri, tez va ongli o'qish esa ifodali o'qishning asosi hisoblanadi. O'qish malakalarini egallash maktabda o'qitiladigan barcha predmetlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti hisoblanadi. O'qish faoliyatning asosiy turi bo'lib, o'quvchilarni g'oyaviy-siyosiy, aqliy, estetik va nutqiy tomondan rivojlantirish uchun juda katta imkoniyat yaratadi. Bu jarayon esa o'qish malakalarini o'stirish va takomillashtirish ustida sistematik va maqsadga muvofiq ishlashni talab qiladi.

O'qish malakasini egallash ancha murakkab bo'lib, uni shakllantirish uzoq vaqtni talab etadi. Psixolog T. G. Yegorov o'zining «Ocherki psixologii

obucheniya detey chteniyu» nomli asarida o'qish malakalarini shakllantirish jarayonini uch bosqichga ajratadi: analitik bosqich, sintetik bosqich va avtomatlashgan bosqich. Analitik bosqich savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi, bunda so'zni bo'g'in-harf tomonidan tahlil qilish va bo'g'inlab o'qish malakasi shakllantiriladi. Sintetik bosqich uchun so'zni sidirg'a o'qish xarakterlidir; bunda so'zni ko'rish orqali idrok qilish va uning talaffuzi so'z ma'nosini anglash bilan asosan mos keladi. O'qish so'z ma'nosini idrok qilish bilan birga amalga oshadi.

O'quvchilar sintetik bosqichga 3-sinfda o'tadi. Bundan keyingi yillarda o'qish avtomatlasha boradi. asar O'qish darslarida asar ustida ishlashni shunday tashkil etish kerakki, mazmunini tahlil qilish o'qish malakalarini takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lsin. To'g'ri o'qish deganda xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish tushuniladi, ya'ni to'g'ri o'qish so'zning tovush-harf tarkibini, grammatik shakllarni buzmasdan, so'zdagi tovush yoki bo'g'inni tushirib qoldirmay, oshiqchasini qo'shmay, harflar o'rnini almashtirmay, aniq talaffuz qilib, so'zga urg'uni to'g'ri qo'yib o'qish hisoblanadi. M. Odilova va T. Ashrapova «Adabiy talaffuz normalariga qo'yilgan barcha talablar to'g'ri o'qish ko'nikmasiga ham taalluqlidir», —deb ta'kidlaydi. Rus metodisti Yakovleva to'g'ri o'qishga quyidagicha ta'rif bergan: «To'g'ri o'qish—bu materialni tovush tomondan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirishdir». Demak, to'g'ri o'qish so'zning tovush tarkibini, grammatik shaklini buzmasdan adabiy-orfoepik me'yorlar asosida o'qishdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida idrok etish, talaffuz qilish va matn mazmunini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun ular o'qishda xatoga yo'l qo'yadi. Bu esa matn mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi. To'g'ri o'qish so'zning uzun-qisqaligiga, o'quvchining so'z boyligiga, ya'ni so'zning leksik ma'nosini qanchalik bilishiga hamda so'zning bo'g'in va morfemik tarkibiga bog'liq.

O'quvchilar ko'pincha quyidagi sabablarga ko'ra xatoga yo'l qo'yadi:

1. So'zni talaffuz qilish bilan uning ma'nosini tushunish o'rtasida puxta sintez bo'lmagani uchun, ya'ni bola so'zning oldin tovush tomonini ko'radi, uni talaffuz qilishga oshiqadi. So'zning ma'nosini esa e'tibordan chetda qoldiradi.

2. Soʻzning boʻgʻin tuzilishi murakkabligi tufayli soʻz koʻp boʻgʻinli boʻlsa, bola uni oldin eshitmagan boʻlsa xatoga yoʻl qoʻyadi.

3 Soʻzning maʼnosini bitlmaslik tufayli xatoga yoʻl qoʻyadi.

4. Tez oʻqiyman deb xatoga yoʻl qoʻyadi.

5. Toʻgʻri oʻqish yorugʻlikning tushishiga ham bogʻliq.

6. Undosh tovush soʻzning oʻrtasida va oxirida kelgan yopiq boʻgʻinli soʻzlarni oʻqishda qiynaladilar.

Xato oʻqishning oldini olish uchun quyidagilar eʼtiborga olinadi:

- Matnni oʻqitishdan oldin undagi oʻqilishi qiyin soʻz, birikma va gaplarni aniqlash va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish. Tuzilishi murakkab soʻzlarni boʻgʻinlab oʻqilishini mashq qildirish.

- Matnni oʻqishdan oldin uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradigan soʻzlarning lugʻaviy maʼnosini tushuntirish. Soʻz maʼnosini izohlash usullarini aniqlash.

- Vazifalarni aniq va tushunarli qilib berish

- Matnni diqqat-eʼtibor bilan oʻqishlari uchun sharoit yaratish.

- Oldin ichda oʻqitish, soʻng ovoz chiqarib oʻqitish.

- Oʻqitishda oʻquvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, yaʼni matnni oson, oʻrtacha qiyinlikda va qiyin oʻqiladigan oʻrinlarini belgilab olib unga kuchi yetadigan oʻquvchilarga oldindan taqsimlab olish.

- Oʻquvchilarning oʻqishini muntazam tekshirib turish.

- Xatoning xarakteriga qarab, uni metodik tomondan toʻgʻri tuzatish yoʻlini aniqlash.

- Oʻquvchilarni ogohlantirib turish. xato qilish mumkin boʻlgan oʻrindan

- Xatchoʻpdan foydalanish.

- Xato oʻqish oʻquvchining shaxsiy koʻruv sezgisiga ham bogʻliq boʻladi.

Oʻqituvchi tuzilishi murakkab soʻzlarni oldindan doskaga yoki kartonga boʻgʻinlarga boʻlib yozib qoʻyib, oʻquvchilarga xor boʻlib oʻqitishi yaxshi natija beradi. Oʻquvchilar yoʻl qoʻygan xato ikki xil yoʻl bilan tuzatiladi:

✓ o'quvchi so'z oxiridagi qo'shimchani noto'g'ri o'qisa, o'quvchini o'qishdan to'xtatmasdan xatoni to'g'rilash mumkin;

✓ xato o'qish bilan gaplarning mazmuni buzilsa, qayta o'qitish usulidan 179 foydalaniladi. Bunda o'quvchiga o'qigan matni yuzasidan savol berilsa, o'quvchi e'tiborli bo'lib qayta o'qiydi.

11. 3. O'qish malakalarining sifatleri: tez, ongli, ifodali o'qish

Tez o'qish. Tez o'qish normal tezlikda bo'lib, o'qish sur'ati matnning mazmunini tushunishdan ajralib qolmasligi kerak. O'qish tezligi matnni tushunish tezligi bilan muvofiq ravishda o'sishi kerak. O'qilayotgan asar mazmunini o'zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta'minlaydigan o'qish tez o'qish deyiladi. O'qish sifatlarini yaxshi o'zlashtirgan holda o'quvchilarning o'qish sur'ati bir-biridan farq qiladi. Bu dastur talablarini bajarmadi degan gap emas. Og'zaki nutq tempiga to'g'ri keladigan o'qish sur'ati normal tezlik hisoblanadi. Chunki o'ta tez o'qish ham, o'ta sekin o'qish ham matn mazmunini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi. O'qish tezligi bir daqiqada o'qiladigan so'zlar soni bilan belgilanadi. 2005- yilda e'lon qilingan o'qish dasturida 1- sinfning 2- yarim yilligida o'qish sur'ati 20—25 so'z (notanish matnni o'qish tezligi ham 20—25 so'z); o'quv yili oxirida 25—30 so'z; 2-sinfning 1- yarim yilligida matnni o'qish tezligi 30—35 so'z; 2-yarim yilligida 40—50 so'z; 3- sinfning 1- yarim yilligida 60—70 so'z; 2- yarim yilligida 70—80 so'z; 4- sinfning 1- yarim yilligida ichda ovozsiz 110—130 so'z, ovozli o'qishda 90—100 so'z.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bola bir daqiqada 250 so'zli matnni o'qisa, undagi 200 ta so'zni eslab qolar ekan. Agar harflab, bo'g'inlab o'qisa, uning diqqat markazida so'z emas, bo'g'in bo'ladi. Natijada u so'zlarni eslab qola olmaydi. (J. G'. Yo'ldoshev.1992-yil. O'qituvchilar uyidagi ijodkor o'qituvchilarning 1-anjumanidagi nutqidan). Bu 4- sinf o'quvchilarining o'qish tezligiga tatbiq etilsa, 125 so'zdan 100 so'zni eslab qoladi. Bu esa yuqori ko'rsatkichlarga erishish imkonini beradi. 4- sinfda hatto bir daqiqada 170-180 ta so'z o'qiydigan o'quvchilar ham bor. O'qish tezligi to'rt yil davomida to'g'ri va ongli o'qish bilan

bog‘liq holda asta ortib boradi. O‘qish tezligini tekshirganda o‘qituvchi o‘qiladigan materialning xarakterini, ya’ni g‘oyaviy mavzuviy murakkabligini, so‘z va gaplarning tuzilishini, ularning bolalar nutqida qay darajada ishlatilishini, o‘qishning to‘g‘ri va ongli 180 bo‘lishini hisobga oladi.

O‘quvchilarning o‘qish tezligi har xil bo‘ladi, albatta. O‘qituvchining vazifasi barcha o‘quvchilarning o‘qish tezligini, iloji boricha bir xillikka keltirishdan iborat. Bunga asosan matnni ovoz chiqarib o‘qishni mashq qildirish bilan erishiladi. Ongli o‘qish. Ongli o‘qish yaxshi o‘qishning asosiy sifati hisoblanadi. Ongli o‘qilgan matnning aniq mazmunini, asarning g‘oyaviy yo‘nalishini, obrazlarini va badiiy vositalarining rolini tushunib o‘qish, shuningdek, asarda tasvirlangan voqea-hodisalarga o‘z munosabatini ifodalay olishdir. Ongli o‘qish o‘z navbatida, o‘quvchilarning zarur hayotiy tajribasiga, so‘zning leksik ma’nosini, gapda so‘zlarning bog‘lanishini tushunishga va bir qator metodik shartlarga bog‘liq. Hozirda ongli o‘qish atamasi adabiyotlarda va maktab tajribasida ikki ma’noda: birinchidan, o‘qish jarayonini egallashga nisbatan o‘qish texnikasi ma’nosida, ikkinchidan, keng ma’nodagi o‘qishga nisbatan o‘qish sifatlaridan biri ma’nosida qo‘llanadi.

Matnni ongli o‘qish uchun o‘quvchilar o‘qish sifatlaridan to‘g‘ri, me’yorida o‘qishni egallagan bo‘lishi va o‘qish jarayonida qiynalmasligi talab etiladi. O‘quvchilar matnni ongli o‘qishi uchun matn mazmuni va badiiy vositalari jihatidan tahlil qilinadi. Ongli o‘qishning muhim sharti asar qurilishi va mazmunini tushunish hisoblanadi. O‘qituvchi ongli o‘qishni matnni ifodali o‘qishga (agar ovoz chiqarib o‘qilsa) va asar mazmuni yuzasidan berilgan savollarga javobning to‘g‘riligiga qarab baholaydi. Ongli o‘qish va ifodali o‘qish bir-birini taqozo qiladi, ammo bir-biriga aynan o‘xshamaydi. Ifodali o‘qish intonatsiya – ohang yordamida asarning g‘oyasi va jozibasini to‘g‘ri, aniq, yozuvchi niyatiga mos ravishda ifodalay bilishdir. ”Ifodali o‘qish adabiyotni konkret va ko‘rgazmali o‘qitishning dastlabki va asosiy formasidir”, deb ta’kidlaydi metodist olim M. A. Ribnikova. Demak, ”Ifodali o‘qishning asarning mazmunini va emostionalligini intonatsiya orqali o‘quvchilarga ko‘rgazmali qilib ko‘rsatishdir.

Ifodali o'qishning asosiy tamoyili o'qiladigan asar g'oyasi va badiiy qimmatini chuqur tushuntirishdir. Ohang og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligining yig'indisidir. Bu elementlar bir-biriga ta'sir etadi va hammasi birgalikda asarning mazmunini, g'oyasini, qahramonlarning turli kayfiyatini, ichki kechinmalarini ifodalaydi. O'quvchilar ifodali nutq asoslarini egallashi uchun muhim shartlar quyidagilardan iborat:

1. Nutq jarayonidan nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay bilish.
2. Har bir tovushning to'g'ri artikulyastiyasi va aniq diksiya (burro gapirish) malakasini egallash.
3. Adabiy talaffuz me'yorlarini egallash. Bu shartlar faqat ifodali o'qishgagina emas, balki ifodali nutqqa, ya'ni hikoya qilishga ham taalluqlidir.

O'quvchining har qanday og'zaki hikoyasi ifodali bo'lishi zarur. Ifodali o'qishning asosiy vositalaridan biri ovozdur. Ovoz nafas bilan uzviy bog'lanadi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning ifodali nutqi ustida ishlashni talaffuz qilayotganda o'z nafasini boshqara olish va ovozdan to'g'ri foydalanishga o'rgatishdan boshlaydi. Ovoz kuchi baland-pastlik, uzun-qisqalik, tezlik (temp), yoqimli-yoqimsizlik xususiyatlari bilan xarakterlanadi.

Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda uch bosqichga bo'linadi:

- Asarning aniq mazmunini tushunish, unda qatnashgan shaxslarning xatti-harakatini tahlil qilish, asarning g'oyasini belgilash, ya'ni asarning g'oyaviy mavzuviy asosini, uning obrazlarini badiiy vositalari bilan yaxlit holda tushunish.
- Matnning qayerida pauza qilishni, mantiqiy urg'uning o'rnini, o'qish tempini belgilab olish.
- O'qishni mashq qilish. Muallif fikrini, uning tasvirlangan voqea-hodisalarga va qatnashuvchi shaxslarga munosabatini ovoz bilan bera olish uchun matnni qayta o'qish. Asarning mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini tahlil qilish ifodali o'qishga o'rgatish bilan bog'lab olib boriladi. Ifodali o'qishga o'rgatishda matn mazmunini tushunish, muallif hikoya qilgan voqealarga o'z munosabatini bildirish asosiy

vazifa hisoblanadi. O'quvchilarda ifodali o'qish malakasini shakllantirish uchun asarni o'qituvchining ifodali o'qishi muhim ahamiyatga ega.

Boshlang'ich ta'limda o'qishning uch turidan foydalaniladi:

✚ Ovozli o'qish.

✚ Ichda o'qish.

✚ SHivirlab o'qish

Ovozli o'qish ovozga asoslangan o'qish bo'lib, undan ta'lim jarayonida keng foydalaniladi. Ovozli o'qishning yakka, jo'r va rollarga bo'lib o'qish usullari mavjud. Yod aytish ham ovozli o'qishning bir shaklidir. Ichda o'qish ham tovushga asoslangan, lekin unda ovozsiz o'qiladi. Shivirlab o'qish yarim ovoz bilan o'qishdir. Malakali kitobxon o'qishning har uch turini bilishi zarur. Ovozli o'qishning ham, ovozsiz ichda o'qishning ham, shivirlab o'qishning ham o'z qo'llanish o'рни va afzalliklari hamda kamchiliklari bor. Masalan, 2-sinf o'quvchilarni ichda o'qiganda kam so'z o'qiydi, so'zning ma'nolarini tushunmay qoladi, o'qiganlarining mazmunini to'liq o'zlashtira olmaydi. Psixologik izlanishlar o'qishni endi o'rganayotgan o'quvchilar o'qilayotgan matnni tushunib borishlari uchun eshitish sezgisiga ham bog'liqligini ko'rsatgan. Ikkinchidan, ikkinchi sinf o'quvchilarida o'qish ko'nikmalari yaxshi shakllanmagani uchun ichda o'qish jarayonida ayrim so'zlarni noto'g'ri o'qish natijasida uning ma'nosini tushunmaydi. Shularni nazarda tutgan holda 1- 2- sinflarda ovozli va shivirlab o'qishdan foydalaniladi. 3-4- sinflarda ovozli o'qish bilan birga ichda o'qishdan ham foydalaniladi. 3-4- sinflarda ichda o'qish ancha samarali bo'ladi.

Lekin bu sinflarda ichda o'qish mexanik o'qishga aylanmasligi kerak. Ichda o'qish biror maqsadga yo'naltirilishi kerak, ya'ni turli topshiriqlar asosida ichda o'qitilishi lozim. Ichda o'qish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.
2. O'quvchilarda asar matni ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi.
3. O'qituvchi har bir o'quvchining mustaqil ishlash jarayonida o'zlashtirish darajasini aniqlaydi.

4. Ichda o‘qishda ongli o‘qishga talab, e‘tibor kuchayadi. Ichda o‘qishda o‘qituvchi o‘quvchilar o‘qishdagi kamchiliklarni aniqlay olmaydi. Bu undan foydalanishdagi kamchilikdir.

Ovozli o‘qishning afzalliklari quyidagilar:

❖ O‘qituvchi o‘quvchilarning xato va kamchiliklarini, o‘qish ko‘nikmalarini aniqlay oladi.

❖ Kichik yoshdagi o‘quvchilar ovoz chiqarib o‘qisa, matn mazmunini tez tushunib oladi.

❖ Ovozli o‘qishdan kitobxon estetik zavq oladi.

❖ Ovozli o‘qishda ifodalilikka katta e‘tibor beriladi.

Ovozli o‘qish o‘quvchilar lug‘atini boyitish va nutqini o‘stirishda katta ahamiyatga ega. Maktabda o‘qishning bu uch turi navbatma-navbat almashtirib turiladi. 1-2- sinflarda ovozli va pichirlab o‘qishdan ichga o‘qishga o‘tilsa, 3-4- sinflarda ichdan o‘qishdan ovozli o‘qishga o‘tiladi. 3-4- sinflarda o‘qishning turlaridan foydalanishda chegara qo‘yilmaydi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Sinfdan o‘qish darslarida o‘quvchilarga qanday bilimlar beriladi?
2. O‘qish darslarining tarbiyaviy ahamiyatini ayting.
3. O‘qish darslarining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Yaxshi o‘qish malakasining sifatlari deganda nimani tushunasiz? Ular o‘zaro qanday aloqada?
5. To‘g‘ri o‘qish nima? Xato o‘qishni keltirib chiqaradigan sabablarni ayting.
6. To‘g‘ri o‘qishni ta‘minlovchi shartlarni sanang.
7. Tez o‘qish nima? Unga erishishning metodik usulini ayting.
8. O‘quvchilarning o‘qish sur‘atiga qo‘yiladigan dastur talablarini ayting.
9. Ongli o‘qish haqida gapirib bering.
10. Ifodali o‘qish, uning ahamiyatini ayting.

XII BOB. BOSHLANG'ICH SINFLARDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISH

12. 1. Badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng boshlang'ich sinflar uchun yangi dastur va darsliklar yaratildi. O'qish dasturlarida badiiy asarni tahlil qilishga ko'proq ahamiyat berilib, matn ustida ishlash yuzasidan xilma-xil topshiriq turlaridan, texnika vositalaridan foydalanishga ko'proq e'tibor berildi.

Badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakasini shakllantirish bir jarayonda boradi.

2. Asarning g'oyaviy-tematik asoslarini uning obrazlari, sujet chizig'i, qurilishi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishini, bog'lanishli nutqning o'sishini ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qish o'quvchilarning bilish faoliyatini aktivlashtirish va atrof muhit haqidagi bilimlarni kengaytirish vositasi hisoblanadi. Asarni tahlil qilishda uning hissiy ta'sirini ham hisobga olish zarur. O'quvchi matnni o'qibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan hayajonlansin. Matnni tahlil qilishda o'quvchilarda fikr uyg'onsin, asar ularda estetik didni tarbiyalasin. Boshlang'ich sinflar "O'qish kitobi" da turli janrdagi badiiy va ilmiy-ommabop maqolalar berilgan. Bizga ma'lumki, badiiy asarda hayot obrazlar orqali aks ettiriladi. Uning markazida inson, uning tabiat va jamiyatga munosabati turadi. Badiiy asarda borliqni, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlash, obyektiv mazmun va subyektiv bahoni aniq materialda berish haqidagi qoidalar metodika uchun katta nazariy-amaliy ahamiyatga ega. Birinchidan, badiiy asar ustida ishlashni muallifning asarida tasvirlangan voqealarga munosabati o'qituvchining diqqat markazida turadi. O'quvchilar voqelikni obrazlar orqali tasvirlashning o'ziga xos xususiyatlarini asta tushuna boshlaydi. Ikkinchidan, har qanday badiiy asarda aniq

tarixiy voqealar tasvirlanadi. Asardagi voqealarga tarixiy yondashilgandagina asarga haqqoniy baho berish mumkin. Uchinchidan, yozuvchining hayoti va qarashlari bilan o'quvchilarning yoshlariga mos ravishda tanishtirish maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, badiiy asarni tahlil qilishda o'quvchilarni asarning g'oyaviy yo'nalishini tushunishga o'rgatish muhimdir. Psixolog olimlarning ko'rsatishicha, badiiy asarni idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga, unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi.

Kichik yoshdagi o'quvchilar adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'ladi.

1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat.

2. Elementar tahlil qilish. Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy tushunchalaridan foydalanadi. Qahramonning boshqa fazilatlarini ifodalash uchun ularda so'z boyligi, tajriba yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar payqay olmagan sifatlarni ko'rsatish va o'quvchilar nutqiga kiritishdir. Yana shu narsaga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

1. O'quvchilar asar qahramoniga munosabatini ifodalashda u harakat qilgan sharoitni hisobga olmaydi. 2. Qahramonning nima uchun shunday qilishi kerakligini tushunolmaydi. Buning uchun maqsadga muvofiq ish olib borilishi zarur. Adabiy ta'lim oldida turgan vazifalardan biri badiiy asarni guruh bilan tahlil qilishdir. Maktab o'quvchilarida kitobga muhabbat o'qilgan kitobning sir-asrorini bilgandan keyingina shakllanadi. O'quvchi badiiy asardan lazzat tuysa, o'zining zavqini keltirgan tasviriy unsurlarni payqay bilsa, chinakam badiiyat namunasini soxta asarlardan ajrata olish malakasini egallagan bo'lsagina kitobxonga aylanadi. Chunki biror asarni o'qish jarayonida, uni tahlil qilish mobaynida tuyilgan lazzat o'quvchini boshqa asarlarni o'qishga, ulardan zavqlanishga undaydi.

Amaliyotda badiiy tahlil qanday maqsadga yo'naltirilganligiga qarab ikki turga: filologik va didaktik tahlilga bo'linadi. Filologik (ilmiy) tahlil badiiy asardan chiqarilgan xulosalarning adabiyotshunoslik ilmi erishgan darajaga muvofiq kelishini talab qiladi. Tahlil jarayonidagi har bir fikr mantiqiy tushunchalar, estetik qonuniyatlar bilan asoslangan bo'ladi. Filologik tahlil adabiy asarning badiiy

mantiqi va estetik o'ziga xosligini anglashga yo'naltirilgan ilmiy talqin bo'lib, kuchli hissiy-intellektual faoliyatdir. Ilmiy tahlilda badiiy asardan chiqarilgan xulosalarning adabiyotshunoslik ilmi erishgan darajalarga muvofiq kelishi talab etiladi. Tahlil jarayonida bildirilayotgan har bir fikr ham mantiqiy tushunchalar, ham estetik qonuniyatlar bilan asoslangan bo'lishi lozimdir. Shuningdek, ilmiy tahlilda o'rganilayotgan asarning umummilliy adabiyotdagi o'rnini va milliy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri darajasi ko'rsatilishi ko'zda tutilishi kerak.

Filologik tahlil ommaboplikdan yuqoriroq turishi va har qanday adabiy hodisa mutaxassis nazari bilan tahlil etilishini taqozo qiladi. Lekin filologik tahlildagi asosiy narsa badiiy asarning badiiyligini, ta'sirchanligini ta'minlagan jihatlari qaysilar, badiiy joziba, so'z sehri, san'atning sirli tomoni nimada ekanligini ko'rsata bilishdir. Muallif tasvirlagan badiiy manzara bilan o'quvchi tomonidan idrok etilgan badiiy manzara hamisha ham adib istaganiday bo'lavermay, ba'zan o'quvchi adib mutlaqo ko'zda tutmagan, xayolga keltirmagan, muallifning qarashlariga zid, ammo hayot haqiqati oldida to'g'ri bo'lgan badiiy xulosaga kelishi mumkin. Chunki hayotiy vaziyatning o'zgarishi, ijtimoiy voqelikdagi yangicha holat ba'zan ijodkorning oddiy intim izhori dilidan chuqur ijtimoiy ma'no topishga olib keladi. Badiiy tahlil adabiy asarning hayotiy va badiiy mantiqi hamda estetik jozibasini anglashga yo'naltirilgan ilmiy faoliyatdir.

Adabiy tahlilga shu tariqa ta'rif berilganda hodisaga xos deyarli barcha asosiy xususiyatlar qamrab olinadi deyish mumkin. Didaktik (o'quv) tahlili – ilmiy tahlil singari faqat ilmiy-estetik faoliyat bo'lib qolmay, balki pedagogik psixologik jarayon hamdir. Chunki pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik har qanday didaktik tahlilning asosiy belgisidir. Dars jarayonida to'g'ri amalga oshirilgan didaktik tahlil o'quvchining badiiy madaniyatini yuksaltiradi, estetik hodisalarni ko'rish, undan mantiqiy-hissiy ta'sirlanish va ular ta'sirida umumlashma xulosalarga kelish qobiliyatini shakllantiradi. Chunki badiiy asar tahlil qilinayotganda tarbiyalanuvchining tafakkuri va hissiyoti faol ishlashga majbur bo'ladi. O'quvchilar ma'naviyatini shakllantirishda maktabda o'rganilishi ko'zda tutilgan asarlarni ilmiy va estetik jihatdan to'g'ri tahlil etish hal qiluvchi o'rin tutar ekan,

o'quv tahlili va unga xos bo'lgan xususiyatlarni tadqiq etish adabiy ta'lim amaliyotida muhim ahamiyatga molik ekanligi tabiiydir. Har qanday didaktik tahlil ilmiy tahlil darajasiga ko'tarilishga intiladi va filologik tahlil darajasiga yetganda o'quv tahlilidan ko'zda tutilgan maqsadga to'liq erishilgan bo'ladi. Ayni vaqtda badiiy asarni didaktik tahlil qilish filologik tahlil etishdan jiddiy farq ham qiladi. O'quv tahlili ilmiy tahlil singari faqat ilmiy-estetik faoliyat bo'lib qolmay, balki pedagogik-psixologik jarayon hamdir. Chunki pedagogik maqsadga yo'naltirilganlik har qanday didaktik tahlilning asosiy belgisidir.

Agar filologik tahlil yolg'iz olimning aqliy faoliyati natijasi bo'lsa, o'quv tahlili odamlar bilan bevosita muloqot mobaynida amalga oshiriladigan jarayondir. O'quv tahlilini amalga oshirishdan maqsad badiiy asarni to'g'ri qabul etish orqali o'quvchilarda shaxslik sifatlarini shakllantirish bo'lsa, filologik tahlildan maqsad asarning hayotiy va badiiy mantiqi hamda estetik o'ziga xosligini imkon qadar to'liq ochib berishdan iboratdir. Didaktik tahlilning vazifasi badiiy asarning jozibasini, sirini, o'ziga xosligini, ta'sir ko'rsata olish sabablarini aniqlash orqali o'quvchilarda ta'sirchan qalb, sog'lom estetik did, ravon va ifodali nutq shakllantirish bo'lsa, ilmiy tahlilning vazifasi tekshirilayotgan asarning jamiyat ijtimoiy tafakkuriga ta'siri va milliy badiiyat xazinasida tutgan o'rnini aniqlashdan iboratdir.

Didaktik tahlil ilmiy tahlildan farq qilib, mantiqiy sillogizm (xulosa, qonuniyat)larning o'zigagina tayana olmaydi. Negaki o'quv tahlilida hamisha ma'lum yoshdagi, muayyan sinfdagi, o'ziga yarasha hayotiy tajribaga va o'z yoshi hamda taraqqiyoti darajasiga mos bilimga ega bo'lgan o'quvchilar bilan ish ko'rishga to'g'ri keladi. O'quv tahlili vaqt jihatidan ham cheklangan bo'ladi va tahlil doimo bir dars mobaynida amalga oshirilishi lozim bo'lgan estetik-mantiqiy harakatlardan iborat bo'ladi. Shu ma'noda o'quv tahlili maktab umumpedagogik jarayonining uzviy bir bo'lagi hisoblanadi. Filologik tahlilda tadqiqotchi vaqt jihatidan o'zini cheklamagan holda ish ko'radi. Tahlillovchi uchun badiiy asarning butun sirini to'liq namoyon etishdan bo'lak maqsad yo'q. Badiiy asarning cheklanmagan, adog'i yo'q go'zalligi bilan ish ko'rayotgan adabiyot o'qituvchisi

esa o'quvchilar aqliy va hissiy imkoniyatlarining cheklanganligi, muayyan asarni o'rganishga ajratilgan vaqtning chegaralanganligi bilan hamisha hisoblashishga majbur bo'ladi.

Didaktik tahlil har bir adabiyot o'qituvchisi uchun doim ikki bosqichli jarayon hisoblanadi. Birinchi bosqichda o'qituvchi darsga tayyogaranish jarayonida ertaga sinfda o'qitiladigan asarni tahlil etadi, bu o'qituvchining yakka tartibidagi tahlili. Ikkinchi bosqichda o'qituvchi bilan sinfdagi o'quvchilar hamkorligida darsda muayyan asar tahlil etiladi. Buni jamoa yordamidagi tahlil deymiz. Didaktik tahlil jarayonida o'quvchilarning ishtirok etishiga ko'ra tahlilni alohida, guruhli, yoppasiga tahlil turlariga ajratish mumkin.

O'quvchilar tomonidan berilgan har qanday javob qabul qilinishi kerak. Fikrni aytgan o'quvchi uni asoslaydi, sababini tushuntiradi. Asosiysi, o'quvchilar mavzuga kirishib ketadi. Ajratilgan vaqt tugagach, o'quvchilar birma- bir timsollarni tanishtirib o'tadi. O'qituvchi fikrlarni xulosalaydi qaysi guruh qanday bajarganligi izohlaydi. O'qituvchi guruhlariga savol tashlaydi. Har guruhdan o'quvchilar personajlar xususiyatlarini sanaydi. O'quvchilarni faolligini susaytirmaslik uchun o'qituvchi ularning fikrini noto'g'ri deb aytmasligi lozim. Aksincha, asar bo'yicha savollar berib javoblarni asoslab oladi. Fikrlarni o'qituvchi xulosalaydi, keyingi bosqichga o'tiladi. Bu bosqichda o'quvchilar asar qahramonlarining ijobiy, salbiy va o'xshash tomonlarini topadi. O'quvchilar timsollarining o'xshash va farqli jihatlarini aytgach, fikrlar xulosalanadi. O'quvchilardan kutilmagan qiziqarli javoblar chiqishi mumkin. Muhimi, ular mustaqil fikrlaydi. Yakuniy qismda o'qituvchi darsdan olgan xulosalarini aytib, asarning tahlilini pedagogik psixologik va ma'naviy-estetik jihatdan maqbulini asoslab berishi lozim. Badiiy asarni mazkur tarzda sinf bilan tahlil qilish, o'quvchi ma'naviyatini shakllantirishga va badiiy adabiyotni o'qishga qiziqishini oshirishda katta ahamiyatga ega.

12. 2. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishidagi psixologik xususiyatlari

Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilish metodikasida kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishidagi psixologik xususiyatlar hisobga olinadi. Ruhshunos olimlarning tekshirishlaridan ma'lum bo'lishicha, asarni idrok qilishga, bilim olishga xizmat qiladigan komponentlar bilan birga, uni emotsional estetik his etish ham kiradi. Badiiy asarni yaxshi idrok etish uchun uni tushunishning o'zigina yetarli emas. Asarni idrok etish murakkab jarayon bo'lib, asarga unda tasvirlangan voqelikka qandaydir munosabatning yuzaga kelishini o'z ichiga oladi. Psixologik tekshirishlar natijasida kichik yoshdagi o'quvchilarning adabiy qahramonlarni idrok etishi va baholashidagi psixologik xususiyatlari o'rganilgan va ular adabiy qahramonga ikki xil munosabatda bo'lishi aniqlangan: 1. Adabiy qahramonga emotsional munosabat. 2. Elementar tahlil qilish. Asarda qatnashuvchi shaxslarga baho berishda o'quvchilar o'z shaxsiy va axloqiy tushunchalaridan foydalanadi. Bunday axloqiy tushunchalar kichik yoshdagi o'quvchilarda chegaralangan bo'ladi, albatta. Ular axloqiy sifatlardan botirlik, to'g'rilik, mehnatsevarlik, yaxshilik tushunchalarini ko'p ishlatadi.

Qahramonlarning boshqa sifatlarini tasvirlash uchun ularning so'z boyligi yetishmaydi. O'qituvchining vazifasi o'quvchilar bilan asarni tahlil qilib, ular nutqiga personajlarning axloqiy, intellektual, emotsional sifatlarini tasvirlovchi so'zlarni kirita borishdan iborat. Bu adabiy qahramonlarning xarakterini yaxshi yoritish hisoblanadi. shartlaridan biri Asardagi qahramonlarning xarakteri ularning axloqiy sifatlarini anglash asosida tushuniladi. Bunda qahramonning nima qilishi emas, nima uchun shunday qilishi kerakligini bilish muhimdir. Ushbu jarayonda asar qahramonlarining axloqiy sifatlari ustida ko'proq ishlash lozim. 4-sinfda «Qodir bilan Sobir» hikoyasidagi Qodir va uning xislatlarini ochishda tanlab o'qish asosida tarmoqlash usulidan foydalanilishi mumkin.

O'qituvchi o'quvchilarga bergan savollariga javobni xattaxtada tarmoqlash usulida yoritib boradi. Masalan, «Qodir qanday bola?», «Qodirning maqtanchoqligi tasvirlangan o'rinni topib o'qing», «Qodirning qo'rqqoqligi

ifodalangan o'rinni topib o'qing», «Qodirning yolg'on gapini Sobir qanday to'g'riladi? Shu o'rinni topib o'qing», «Qodirning zo'ravonligi ifodalangan o'rinni topib o'qing. O'qigan qismlaringiz asosida Qodirning xususiyatlarini isbotlab bering» kabi savollar asosida quyidagicha jadval hosil bo'ladi. Zamonaviy maktab oldiga qo'yilgan vazifalar, kichik maktab yoshidagi o'quvchilar umumiy rivojlanishining o'sganligi, psixologiya va xususiy metodika sohasidagi yutuqlar sinfda o'qish mazmuni va o'qitish metodlariga o'zgartirish kiritishni talab etmoqda. Shularga bog'liq holda badiiy asarni tahlil qilish metodikasi takomillashtira borildi: takroriy bayon qilish mashqlari kamaytirildi, ijodiy va o'qilgan matn yuzasidan o'z fikrini bayon qilish ko'nikmasini o'stiradigan mashqlar ko'paytirildi, asar qismlari ustida emas, balki yaxlit asar ustida ishlanadigan bo'ldi, asar g'oyasi va obrazlarini tushuntirishda o'quvchilarning mustaqilligi ortdi, matn ustida ishlashda xilma-xil topshiriq turlaridan, ta'limda texnika vositalaridan va ilg'or pedagogik texnologiya usullaridan ko'proq foydalanila boshlandi va h. k.

XX asrning 60-yillarida yaratilgan maktab dasturida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda shakllantiriladigan matn ustida ishlash ko'nikmalari belgilab berildi, shuningdek, 1—4-sinflarda o'qish malakasiga qo'yilgan talablar ancha aniq ajratildi. XX asrning 70-yillari boshlarida mazmuni va metodik apparati jihatidan hayotga yaqinlashtirilgan o'qish kitoblari yaratildi. Mustaqillik tufayli ta'lim sohasida ham katta islohotlar amalga oshirildi. 1999- yil boshlang'ich ta'limning ham "Davlat ta'lim standarti" yaratildi, o'quv dasturlari yangilandi. 2005-yil tajriba-sinov natijalari hisobga olinib, davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari qayta ko'rib chiqildi, "O'qish kitobi" darsliklari ham yangilandi. O'zbek maktablarida taniqli rus metodist-olimlari T.G. Ramzaeva, M.S. Vasileva, V.G. Gorestkiy, K.T. Golenkina, L.A. Gorbushina, M.I. Omorokova, E.A. Nikitina, N.S. Rojdestvenskiylar, o'zbek olimlaridan A.Zunnunov, K.Qosimova, Q.Abdullaeva, S.Matchonov, M.Yusupov, M.Umarova, X.G'ulomovalar ishlab chiqqan takomillashgan sinfda o'qish metodikasidan ijodiy foydalanilmoqda.

Boshlang'ich sinflarda badiiy asar quyidagi muhim metodik qoidalar asosida tahlil qilinadi:

1. Asar mazmunini tahlil qilish va to'g'ri, tez, ongli, ifodali o'qish malakalarini shakllantirish bir jarayonda boradi (asarning mazmunini tushuntirishga oid topshiriq o'qish malakalarini takomillashtirish topshirig'i ham hisoblanadi).

2. Asarning g'oyaviy asoslari va mavzusini, uning obrazlari, sujet chizig'i, kompozistiyasi va tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning shaxs sifatida umumiy kamol topishiga yaxshi xizmat qiladi, shuningdek, bog'lanishli nutqining o'sishi (lug'atining boyishi va faollashishi)ni ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish asar mazmunini ongli idrok etishning asosi va uni tahlil qilishning zaruriy sharti hisoblanadi.

4. Sinfda o'qishga o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, atrof muhit haqidagi bilimlarini kengaytirish va ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida qaraladi. Asarni tahlil qilishda hisobga olish zarur bo'lgan muhim omillardan biri uning o'quvchilarga hissiy ta'siridir. O'quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunibgina qolmay, muallif hayajonlangan voqeadan ham hayajonlansin. Matnni tahlil qilish o'quvchida fikr qo'zg'atishi, hayotiy tajribasining muallif qayd etgan dalillarga to'g'ri kelish-kelmasligini aniqlashi zarur. Tahlil davomida asarning estetik qimmatini, badiiy go'zalligi ham alohida qayd qilib o'tiladi. O'qish darslari o'quvchilarda badiiy asarlarning bir-biridan farqini ajrata olish, yozuvchining hayotiy voqealarni qanday badiiy vositalar orqali aks ettirgani va qanday obrazlar yaratganini aniqlay olish, mustaqil o'qish va asarni tahlil qilish malakasini hosil qiladi. O'quvchilar adabiy ma'lumotlarni o'zlashtirish orqali badiiy asarning mazmuni, g'oyasi va ahamiyatini anglab ola boshlaydi. O'quvchilarning nutqini o'stirishda yuqoridagilar bilan birga adabiy tushunchalarni shakllantirish ham muhim o'rin tutadi.

O'quvchilar adabiy tushunchalarni o'rganish natijasida badiiy adabiyot san'atining bir turi ekanligi, uning hayot bilan aloqadorligini bilib oladi. Boshlang'ich sinflarda asar tahlilida badiiy til vositalari – sifatlash, o'xshatish,

jonlantirish, mubolag‘a va adabiy janr turlari – ertak, hikoya, masal, she‘r, doston, maqol, topishmoq kabilar bilan amaliy ravishda tanishtiriladi. Badiiy asar tilini tahlil qilish orqali o‘quvchilarda o‘z ona tiliga muhabbat hissi, badiiy asarni ongli o‘qish ko‘nikmasi o‘stiriladi, asar g‘oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi, o‘quvchilar nutqi rivojlantiriladi. Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o‘tkir sujetliligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertak o‘qib bo‘lingach, uning badiiy tili ustida ishlashga alohida ahamiyat berish zarur. 2-sinf «O‘qish kitobi»da keltirilgan «Karnaychi shoh» ertagida «yov qora bulutday yopirilib kelayotgan ekan», «Kuychi terak» ertagida «Terakning shoxlari xuddi surnay chalgandek ovoz chiqarib, yaproqlari esa shildirab raqsga tushar ekan», «To‘rg‘aylar qo‘shiq aytib, ularga jo‘r bo‘lar ekanlar», «Oh, deb nola qilibdi terak», «Ustun ularning nag‘malariga jo‘r bo‘lib, sho‘x-sho‘x kuy chalibdi» kabi badiiy vositalar yordamida tasvirlangan manzaralar juda ko‘p. Ular ustida ishlash o‘quvchi nutqini o‘stirish bilan birga ularni fikr yuritishga, mulohaza qilishga ham o‘rgatadi. Ertaklarda o‘xshatishlar, jonlantirish va mubolag‘alardan foydalanilgan. O‘quvchilarga ularni izohlab berish, keyinchalik matndan toptirish, qayta hikoyalashda ulardan nutqida foydalanishga o‘rgatish zarur.

Asar o‘qib bo‘lingach, badiiy til vositalari ustida ishlanadi. Chunki ularning ma’nosi matndan, asar mazmunidan anglashiladi. Ayniqsa, masallarda allegoriyani ochishda ko‘chma ma’noli so‘zlardan ko‘p foydalaniladi. Ular bolalarga masal mazmunini tushunishga xalal bergani uchun ayrim ko‘chma ma’noda ishlatilgan so‘zlar asarni o‘qishdan oldin tushuntiriladi. 3-sinf «O‘qish kitobi»dan o‘rin olgan «Ayamajiz» (Qudrat Hikmat) she‘rida «Bo‘ralar qor kapalak», «Bog‘lar sokin mizg‘ishar, Misoli oq kapalak», «Muz oynalar sovuq eb» misralarida o‘xshatish, jonlantirish; «Saxiy ona tabiat», «quchog‘ida havo sof» misralarida metafora; «Ayamajiz izg‘iydi, Ko‘chalarda tutoqib, Shox-shabbani tortqilar, Yalmog‘izdek yutoqib» kabi misralarda jonlantirish va o‘xshatishlar qo‘llangan. Bular ustida ishlaganda quyidagicha savol topshiriqlardan foydalanish mumkin: 1. Shoir qorni nimaga o‘xshatadi? (oq kapalakka). 2. Ayamajizni nimaga o‘xshatadi?

(Yalmog'izga). 3. «Muz oynalar sovuq yeb» misrasini qanday tushunasiz? Oyna sovuq qotadimi? Ushbu darslikning «Kumush qish» bo'limida «Qish» matni berilgan. Ushbu matnda ham ko'plab jonlantirishlar qo'llangan. Masalan, «hamma yoqda sovuq izg'irin kezadi», «Ingrar og'riq kabi qari tol, oynalarni bezar qish—gulkor», «Daraxt kurtaklari rohatlanib uxlamogda», «hozir urug'lar tinch uyquda» kabi. Matn tahlilida «Matnning birinchi qismini o'qing. Unda qaysi so'z o'z ma'nosidan boshqa ma'noda qo'llangan?» yoki «Matnning ikkinchi qismida jonsiz narsalar jonlidek tasvirlangan o'rinlarni topib o'qing. Boshqa ma'noda qo'llangan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab gap tuzing. Bu so'zlar qanday ma'noda qo'llanganda ta'sirchan bo'ladi?» kabi savol-topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Maqol janrida ham ko'chma ma'noli so'zlar ko'p qo'llanadi. Misol uchun «Yurt boshiga ish tushsa, Er yigit hozir» maqolida boshiga so'zi metafora yo'li bilan ma'nosi ko'chgan, o'quvchilarga uning ma'nosi qanday usul bilan ko'chganligi aytilmaydi, faqat boshqa ma'noda qo'llanganligi o'z ma'nosini bilan taqqoslangan holda o'quvchilarga o'rgatiladi. Tarixiy asarlarda ham ta'sirchan, tasviriy-bo'yqador so'zlar ko'p uchraydi. Jumladan, «Bobur va kabutar» asarida hazrat, a'yonlar, oliy hazrat so'zlari qo'llangan.

Asar matnida qadimiy davr bilan bog'liq qo'shimchalarning qo'llanilishi ham asarga joziba bag'ishlaydi. Masalan: «Kabutar ne deydu?» kabi. Mazkur asarda ikkinchi shaxs qo'shimchasi o'rnida hurmat ma'nosidagi uchinchi shaxs qo'shimchasi qo'llangan: «Xatda: Oliy hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar». Shu o'rindagi «qo'l urib bersalar» birikmasi ibora hisoblanadi. Iboralar doim ko'chma ma'no ifodalab, nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Matndan iboralar aniqlangach, ma'nosini izohlashdan tashqari, ularga ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'noli iboralarini topshirish ham yaxshi samara beradi.

Topishmoqlarda ham jonlantirish va o'xshatishlar juda ko'p. Masalan, «Ayoq bobo novvot sotdi, Olgan edim, qo'lim qotdi» topishmog'ida o'xshatish, «Chiq-chiq» ishlab tolmaydi, tunda uxlab qolmaydi» topishmog'ida jonlantirish qo'llangan. «Chumoli va Tipratikan», «O'jar toshbaqa» masallarida ham badiiy til vositalari mavjud. Xususan, ularda «O'g'irlik mol aylar jonsarak», «Bola ko'nglin

ko'tarar», «Kosang joningga huzur», «Senga qalqon usti-bosh», «Parcha go'sht bo'lib yurar», «Jish Toshbaqa» kabi ibora, birikma va gaplar uchraydiki, ular ustida ishlashda "Bunday mojarolar qachon va kimlar orasida bo'lib o'tishi mumkin?", "Ularga hayotdan misollar keltiring" kabi topshiriqlar berish, ulardagi ma'noni boshqacha yo'sinda bayon ettirish, o'zaro taqqoslash, ta'sirchanligidagi farqni aniqlatish katta ta'limiy ahamiyat kasb etadi. Masalan: «Bola ko'nglin ko'tarar»— Bolasiga yaxshi gaplar gapirar, «Kosang joningga huzur»—Kosang joningni, sog'lig'ingni asraydi» kabi. Boshlang'ich sinflarda adabiy tushunchalar va badiiy vositalar ustida ishlash o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishga, ularda jonlantirish, o'xshatish, mubolag'a kabi adabiy tushunchalar yuzasidan dastlabki tasavvur hosil qilishga yordam beradi. O'qish metodikasi adabiyotshunoslik, psixologiya, pedagogika ishlab bergan nazariy qoidalarga asoslanadi. Sinfda o'qishni to'g'ri uyushtirish uchun o'qituvchi badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlarini, ta'limning turli bosqichlarida o'qish jarayonining psixologik asoslarini, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning matnni idrok etish va o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olishi zarur. O'qish ta'limi bo'yicha o'quvchilarni faqat matn bilan tanishtirish yordamida dastur talablariga javob berib bo'lmaydi. Negaki, matn tagzaminidagi tarbiyaviy g'oya uni tushunish, idrok qilish natijasidagina ochiladi. Boshqacha aytganda, har qanday asardagi seyr-joziba matn zaminidagi yashirin mazmun-mohiyatni anglab yetilganda o'quvchi diqqatini o'ziga jalb etishi mumkin. Bunga adabiy-nazariy tushunchalarni o'zlashtirish, adabiy tahlil malakalarini shakllantirish orqali erishiladi.

Asar tahlili jarayonida o'qituvchi savollariga o'quvchilarning o'z so'zlari bilan javob berishi ham matnda tasvirlangan voqea-hodisalar yuzasidan mantiqiy fikrlashga, qahramonlarning xatti-harakatini to'g'ri baholashga yaqindan yordam beradi. Savollar uzuq-yuluq va 195 mantiqsiz bo'lmasdan, qat'iy maqsad asosida izchil berilishi o'quvchilarning o'qilgan matn mohiyatini chuqur anglab yetishlariga imkon yaratadi, chunki har qanday javob mustaqillikni taqozo etadi.

Ta'kidlash joizki, o'quvchilarning o'zlarini ham savol tuzishga o'rgatish lozim. K. D. Ushinskiy qayd etganidek, to'g'ri qo'yilgan masalaning o'zi yarim javobdir.

Matn yuzasidan savol tuzishda o'quvchining dars mavzusi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor berishi asarda tasvirlangan voqea-hodisalar o'rtasidagi sababiy bog'lanishlarni bilib olishga, hayotiy xulosalar chiqarishga yo'l ochadi. Shuning uchun ham matn yuzasidan savol tuzish o'quvchini ongli va tushunib o'qishga yo'llaydi.

12. 3. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash jarayoni

Badiiy asar ustida ishlash murakkab jarayon bo'lib, o'qituvchi o'qish darslarining ta'lim-tarbiyaviy vazifalari, badiiy asarning o'ziga xos xususiyatlari va o'quvchilarning tayyorgarligini hisobga olishni taqozo qiladi. Badiiy asarda barcha komponentlar o'zaro bog'langan bo'ladi. Asarda obrazlar rivojlanib boradi. Voqealar rivojlanib borgan sari qahramonlarning yangi-yangi tomonlari ochila boradi. Bu xususiyatlari asar ustida ishlashda uni yaxlit o'qishni, idrok etishni, ya'ni sintezni talab qiladi. Asar boshidan oxirigacha o'qilgandan so'ng analiz qilinadi, so'ng yana yuqori sifatli sintezga o'tiladi. Asarni o'qishga kirishishdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qishga tayyorlash lozim bo'ladi. Demak, tayyorgarlik davri — sintez-analiz sintez jarayoni yuz beradi. O'quvchilar asar mazmunini to'g'ri idrok etishi uchun hayot haqida ma'lum tasavvurga ega bo'lishi zarur. Buning uchun tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari:

1.O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli idrok qilishga ta'sir etadigan yangi ma'lumotlar berish, badiiy asarda tasvirlangan faktlarni o'quvchilar o'z hayotida kuzatganlari bilan bog'lay olishlariga sharoit yaratish.

2.Yozuvchining hayoti bilan tanishtirish, yozuvchiga, uning hayotiga ijodiga qiziqish uygotish.

3.O'quvchilarni asarni emotsional idrok etishga tayyorlash.

4.Agar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirishdan iborat. Tayyorgarlik ishlariniig shakllari xilma-xil o'qituvchi asar mazmunini va sharoitga qarab ish turini tanlaydi. Tayyorgarlik davri uchun 2—5

daqiqa ajratiladi. bo`lib. Ekskursiya. Bu ish turidan tabiat tasviriga bag`ishlangan yoki ishlab chiqarish, qurilish, shahar, qishloq hayotiga doir mavzular o`rganilganda foydalanish "Metropoliten", 1-sinfda mumkin. "Issiqxonada" Chunonchi, kabi 2-sinfda materiallarni o`rganishdan oldin ekskursiya qilish maqsadga muvofiq. Ekskursiya uchun reja beriladi va matn o`rganilishidan kamida bir hafta oldin o`quvchilarga e`lon qilinadi.

Film namoyish qilish. Inqilobdan oldingi hayot voqealari tasvirlangan matnlardan oldin film namoyish qilinsa, o`quvchilarning asarni idrok qilishlari faollashadi. Albatta, hozir o`quv filmlari yetarli emas. Ammo videofilmlardan foydalanish mumkin. O`qituvchi hikoyasi. Asar muallifi haqida ma`lumot berishda eng samarali metod hisoblanadi. Chunonchi 4-sinfda Q. Muhammadiyning she`ri o`rganilayotganda shoirning bolalar uchun yozgan asarlari namoyish etilib, ular haqida qisqacha ma`lumot so`zlab berilsa, o`quvchilarning asarni o`qishga qiziqishi ortadi. Tayyorgarlik davridan so`ng 1~bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish jarayonida asarning aniq mazmuni bilan, uning sujet chizig`i bilan tanishtirish, asarning emotsional ta`sirini aniqlashdir. Matn ifodali o`qib beriladi. (2-sinfda o`rganiladigan "Mehribon qiz" matni magnitafon orqali o`qib eshittiriladi). O`qituvchi o`quvchilarga umumiy taassurotlarini aytishni talab qiladigan savollar beradi. 1. Hikoyaning qaysi o`rni sizga yoqdi? 2. Qahramonlardan qaysi biri sizga ayniqsa yoqdi? 3. Hikoya o`qilganda siz qaysi o`rinda juda xursand bo`ldingiz? kabi savollar beriladi. Tekshirish uchun savol va topshiriqlar.

1. Boshlang`ich sinflar ona tili dasturi («O`qish» bo`limi) va o`qish kitoblaridan foydalanib, 1—3 sinflarda o`qish tematikasini belgilang.

2. Badiiy asar ustida ishlashning sxematik rejasini tuzing va uni asoslang, badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi vazifalarini ayting.

3. Matn ustida ishlash yuzasidan o`quvchilar ko`nikmasiga qo`yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. 1-3 sinflar «O‘qish kitobi»da berilgan topshiriqlarni guruhlang; o‘quvchilarda matn ustida ishlash, xususan, reja tuzish va qayta hikoyalash ko‘nikmasini shakllantirish qay darajada amalga oshirilganini aniqlang. yoki

5. «O‘qish darslarida bolalarni g‘oyaviy-siyosiy tomondan tarbiyalash»

«O‘qish darslarida o‘quvchilarni axloqiy tarbiyalash» mavzusidagi qisqacha og‘zaki axborotga tayyorlaning.

Tayanch so‘zlar: analiz bosqichi, sintez bosqichi, sifatli sintez bosqichi, tanlab o‘qish, reja tuzish, matnni tasvirlash, ichda o‘qish, ovoz chiqarib o‘qish.

Badiiy asar matni ustida ishlash. Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi tahlil qilishdir. Bu bosqichning vazifasi: sujet rivojining sabab natija bog‘lanishini belgilash, ishtirok etish shaxslarning xulq atvorini va asosiy xususiyatlarini aniqlash, asar kompozitsiyasini ochishdir. Tahlil jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi. Tanlab o‘qish. Bunda o‘quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o‘qiydi. Vazifa asarning faktik mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bog‘lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o‘qilgan matnga o‘z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo‘lishi mumkin. 4-sinfda "Tabiatdagi o‘zgarishlar berilgan qismlarni topib o‘qing (Oltin kuz)", "Taqachining nasihatini o‘qing (Baqa va taqa va hokazo)».

Tanlab o‘qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. U o‘quvchilarda yaxshi o‘qish sifatlarini o‘stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvurini, nutqi va zehni o‘stirishga yordam beradi. Berilgan savolga o‘z so‘zi bilan javob berish. Mashqning bu turi o‘quvchilarda o‘qilganlari yuzasidan muhokama yuritish ko‘nikmasini o‘stirishga, qatnashuvchi shaxslarni baholashga muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g‘oyasi markazidagi bog‘lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma‘lum maqsadga yo‘naltirilgan va muayyan izchillikda bo‘lishi kerak. Shu bilan bir qatorda o‘quvchilar mustaqil fikrlashga o‘rgatilishi lozim. Boshlanrich sinf darsliklarida savollar! a javob berish ish turiga katta o‘rin berilgan.

O‘qituvchining vazifasi ana shu savollardan unumli foydalanish va ijodiy xarakterdagi savollarni ko‘proq berishdan iborat. 4-sinfda "Qodir bilan Sobir"

matni yuzasidan o'quvchilarni o'z fikrini aytishga undovchi Sobir o'qishdan kechikish sababini ochiq aytib to'g'ri qildimi? Uning o'rnida siz bo'lganingizda nima qilardingiz? kabi savollar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini, og'zaki nutqini o'stiradi va matnni yaxshi o'zlashtirishlariga olib keladi. O'quvchilarni savol berishga o'rgatish. Metodistlarning fikricha, to'g'ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsagina u yuzasidan savol bera oladi. O'quvchilarni savol berishni o'rgatishni 2 sinfdan boshlash maqsadga muvofiq. O'quvchilar albatta avval savolni matn mazmuni bilan bogliq holda tuzish o'rganadi. Keyinchalik muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladi. Matnni tasvirlash.

Matnni 2 xil tasvirlash mumkin:

1) so'z bilan tasvirlash;

2) grafik tasvirlash. So'z bilan tasvirlash o'ziga xos murakkab ish turi bo'lib, unda manzarani so'z yordamida aniq qayta hikoyalash talab etiladi. Bunda so'zlarni aniq tanlashga e'tibor qaratiladi. Turli tabiat manzaralarini, qatnashuvchi kishilarning ko'rinishini, voqea sodir bo'lgan joylarni tasvirlash topshiriq qilib berilishi mumkin. Matnni tasvirlashga o'rgatishni darslikda berilgan rasmlar matndagi shu rasmga mos qismini taqqoslab tasvirlashdan boshlash kerak. Grafik tasvirlash ko'proq uyda bajariladi. Buning uchun o'quvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadi, uni diqqat bilan o'qib chiqadi, mazmunini o'zlashtiradi va unga mos rasm chizadi. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishga, asosiy fikrni ajratishga, voqealarning izchilligini belgilashga, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushunishga o'quvchilarga yordam beradi.

Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga o'rganadi. Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod o'rgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qo'yish hisoblanadi. Bunday mashqqa o'rgatishda o'qituvchi sarlavha asosiy fikrni ifodalashini ta'kidlaydi, bolalar topgan sarlavhani tahlil qilib, u yoki bu sarlavha nima uchun mos yoki mos emasligini tushuntiradi.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishining 2- turi o'qituvchi rahbarligida tanlab o'qish hisoblanadi, bolalar matndan o'qituvchi bergan savolga javob bo'ladigan o'rinni topib o'qiydi. Reja tuzish osondan qiyinga tamoyili asosida asta-sekin murakkablashtirilib muayyan izchillikda o'tqazib boriladi. 1-sinf o'quvchilari o'qilgan kichik matnga o'qituvchi rahbarligida so'roq gap tarzida sarlavha tanlash, 2- sinfda kichik maqolaning rejasini o'qituvchi rahbarligida so'roq yoki darak gap tarzida tuzish, 3-sinfda o'qilgan matn rejasini jamoa bo'lib tuzish, 4- sinfda mustaqil reja tuza olishi kerak. Rejaning eng oddiy shakli rasmlı reja hisoblanadi. Buning uchun avval bolalar kitobda berilgan rasmlardan matn qismiga mosini tanlashga va uni nomlashga o'rgatiladi; keyin matn qismiga tayyor rasm berilmaydi, uni bolalarning o'zi so'z bilan tasvirlaydi; hikoya o'qiladi va qismlari bo'yicha tahlil qilinadi, so'ng o'quvchilar matnning 1-qismini o'qiydilar, o'qituvchi ulardan qanday rasm chizishni so'raydi, ish mana shu tarzda davom etadi. O'quvchilar rasmlı reja tuzishdan mantiqiy reja tuzishga o'tadi, mantiqiy reja tuzish quyidagi izchillikda o'rgatiladi:

1.O'qituvchi qismlarga bo'lingan matn tanlab reja tuzadi va matn rejasini o'rnini almashtirib, sarlavha tarzida xattaxtaning chap tomoniga yozib qo'yadi. O'quvchilar matnning 1- qismini o'qiydi, shu qism mazmuniga mos sarlavhani topadi, uni o'qituvchi xattaxtaning o'ng tomoniga yozadi, shunday qilib, xattaxtada o'qilgan matnning rejasi hosil bo'ladi.

2. Matn qismlarini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida har bir qismdagi asosiy qismni aniqlaydi va unga sarlavha topadi, o'qituvchi sarlavhalarni reja tarzida xattaxtaga yozib boradi. Qismlarga bo'linmagan matn tanlanadi, sarlavhalar matn rejasi tartibida xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga berilgan sarlavhalardan foydalanib, matnni qismlarga bo'lish topshiriladi. Ular matnni o'qiydi, 1-sarlavhaga tegishli qismni ajratadi, keyingi qismni ham shunday belgilanadi.

Qismlarga bo'linmagan matn tanalanadi, sarlavhalar aralash tarzda xattaxtaga yoziladi. O'quvchilarga matnni sarlavhalarga qarab qismlarga bo'lish topshiriladi.

O'quvchilar matnni o'qib nisbiy tugallangan qismni ajratadilar va unga mos sarlavhani xattaxtdan tanlaydilar.

Ish shu tarzda davom ettirilib matn rejasi tuziladi. Reja tuzish uchun so'roq va darak gaplardan va ayrim hollarda atov gaplardan foydalanish mumkin, faqat har bir rejada bir turdagi gaplar ishlatilishi zarur. Shunday qilib o'quvchilarda matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirishda ular diqqati ishning mazmuni va bajarish yo'llariga qaratiladi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturi (o'qish bo'limi) va o'qish kitoblaridan foydalanib, 1—3-sinflarda o'qish mavzusini belgilang.

2. Badiiy asar ustida ishlashning sxematik rejasini tuzing va uni asoslang, badiiy asar ustida ishlashning har bir bosqichi vazifalarini ayting.

3. Matn ustida ishlash yuzasidan o'quvchilar ko'nikmasiga qo'yilgan dastur talablarini tahlil qiling.

4. 1—3 sinflar «O'qish kitobi»da berilgan topshiriqlarni guruhlang; o'quvchilarda matn ustida ishlash, xususan, reja tuzish va qayta hikoyalash ko'nikmasini shakllantirish qay darajada amalga oshirilganini aniqlang.

5. O'qish darslarida bolalarni g'oyaviy-siyosiy tomondan tarbiyalash yoki o'qish darslarida o'quvchilarni axloqiy tarbiyalash mavzusida qisqacha og'zaki axborotga tayyorlaning.

XIII BOB. O‘QUVCHILARNI PIRLS TOPSHIRIQLARI ASOSIDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISHGA O‘RGATISH

13. 1. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini PIRLS tizimi asosida baholashga o‘rgatish

“O‘qish savodxonligi” atamasi o‘qish tezligini tekshirishni emas, balki “savodli o‘qish”ni anglatadi. Unga ko‘ra, o‘quvchi matnlarni tushunishi, ularning mazmunini mushohada qilishi va baholay olishi, o‘z fikrini bayon eta olishi zarur. O‘quvchilarga turli matnlar taqdim etiladi: badiiy asarlardan parchalar, biografiyalar, shaxsiy xatlar, hujjatlar, gazeta va jurnallardagi maqolalar, yo‘riqnomalar, reklama e‘lonlari, geografik kartalar va b. Ularda axborot turli ko‘rinishlarda aks etadi: diagramma, rasm, xarita, jadval, chizma va h.k.

PIRLS — turli ta‘lim tizimiga ega bo‘lgan davlatlarda kitobxonlik sifati monitoringini tadqiq qilishdir. Turli davlatlardagi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘qish sifati va matnni tushunish darajasini, shuningdek, har xil davlatlar ta‘lim tizimidagi o‘zgarishlarni taqqoslash va namoyon qilish imkonini beruvchi tadqiqot metodlaridir. PIRLS tadqiqotlari 2001-yildan boshlab har besh yil oralig‘ida boshlang‘ich ta‘lim miqyosida o‘tkazib kelinmoqda. U xalqaro tadqiqotlar orasida yuqori o‘ringa ega. Bu dasturga kiruvchi davlatlarning soni yildan yilga ortib bormoqda. 2001-yildan boshlab 4 marta o‘tkazildi. Oxirgi PIRLS tadqiqotlari 2016-yilda o‘tkazildi. Shu davrgacha 35 dan 50 gacha bo‘lgan davlat ishtirok etdi. PIRLS tadqiqotlari doirasida turli ta‘lim tizimiga ega bo‘lgan davlatlarning 4-sinf bituvchilarining o‘qish sifati va o‘qilgan matnni tushunish darajasi o‘rganiladi. Bu tadqiqotlarga 4-sinf o‘quvchilarining tanlanishi shu bilan e‘tiborliki, aynan o‘qishning to‘rtinchi yilida o‘quvchilar o‘qishning yuqori darajasiga ega bo‘lishi, ularning keyingi ta‘limda bilimni egallash qobiliyatini shakllantirish va shu orqali hozirgi zamonga muvaffaqiyatli moslashuviga yordam beradi.

Tadqiqot jarayonida darsda o‘quvchilar tomonidan eng ko‘p qo‘llaniladigan o‘qishning quyidagi ikki turi o‘rganiladi: 1. Adabiy kitobxonlik malakasini

egallash maqsadidagi o'qish. 2. Mazmunni tushunish va amalda foydalanish maqsadidagi o'qish.

Badiiy va ilmiy-ommabop matnlarni o'qishda o'qish ko'nikmalarining quyidagi to'rt guruhi baholanadi:

- o Aniq ko'rinishda berilgan ma'lumotni topa olish.
- o Xulosalarni shakllantirish.
- o Ma'lumotlarni umumlashtira olish.
- o Matnning mazmuni, til xususiyati, tuzilishini tahlil qilish va baholay olish.

O'quvchilar matnni o'qishi va savollarga javob berishi lozim. Bunda ba'zi topshiriqlar tavsiya etilgan variantlardan birini tanlashni nazarda tutsa, boshqalari esa mustaqil javob berishni talab etadi. Tadqiqotda boshlang'ich sinf bitiruvchilari ishtirok etadi. Aynan shu davrda o'quvchilarning o'qish va matn ustida ishlash malakalari shu darajada rivojlanadiki, bu yuqori sinflardagi ta'limning samarali bo'lishiga zamin yaratadi.

Turli mamalakatlarning maktab dasturlari bir-biridan tubdan farq qilishi hammaga ayon. Shuning uchun turli davlatlardan olingan natijalar o'zaro taqqoslana oladigan darajada bo'lishini ta'minlash bunday tadqiqot o'tkazuvchi tashkilotchilarning muhim vazifalaridan biridir. Masalan, ko'pchilik davlatlarda bolalar 6 yoshdan maktabda o'qishni boshlaydi. Ammo Angliya va Yangi Zelandiyada ta'lim 5 yoshdan boshlanadi. Shuning uchun, loyihada 4-sinfdan emas, 5 sinfdan o'quvchilar ishtirok etadi. O'qish va matnni tushunish sifati tekshiriladigan o'quvchilarning yoshi 10,5 yoshni tashkil etadi. Sharq mamlakatlarida bolalar 7 yoshdan o'qishni boshlagani uchun ulardan 10,7-10,9 yoshdagi o'quvchilar tadqiqotda ishtirok etadi. 2001-o'tkazilgan PIRLS birinchi tadqiqotida Rossiya davlati 35 mamlakat ichida 16-o'rinni egallagan. 2017-yilning oxirida 2016 yilda o'tkazilgan oxirgi PIRLS-tadqiqotlari natijasi e'lon qilindi. Unda Rossiya davlati birinchi o'rinni egalladi.

12. 2. Matnni o‘qish va uni tushunish darajasini aniqlash bo‘yicha Xalqaro tadqiqot metodlari (PIRLS)

Matnni o‘qish va uni tushunish darajasini aniqlash bo‘yicha topshiriqlardan namunalar

4-sinf 1-topshiriq. O‘qish texnikasini tekshirish. Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, bir qizcha yashar ekan. Qizcha bir kuni o‘rmonga maymunjon olib kelish uchun boribdi. U yerda bir kampirni uchratib qolibdi va unga salom beribdi. – Vaalaykum assalom, – debdi kampir qizchaga. – Menga maymunjonningdan bersang-chi! – Marhamat, – debdi qizcha. Kampir maymunjonni yeb bo‘lib: – Sen menga maymunjon berding, men senga biron narsa sovg‘a qilaman. Mana senga xurmacha, sen faqat shuni aytishing kerak: Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish. Shunda u shirin, mazali shavla pishira boshlaydi. Shundan so‘ng : Bir, ikki, uch, pishirishdan kech deysan. Shundan so‘ng xurmacha shavla pishirishdan to‘xtaydi. – Rahmat, buvi, – debdi qizcha va xurmachani olib, uyiga – onasining oldiga ketibdi. Onasi bu xurmachani ko‘rib juda suyunibdi. Bir kuni qiz uydan qayoqqadir ketibdi. Onasi bo‘lsa xurmachani oldiga qo‘yib: Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish, – debdi. Xurmacha shavla pishira boshlabdi. Ko‘p shavla pishiribdi. Onasi to‘yib-to‘yib yebdi. Ammo u xurmachani shavla pishirishdan to‘xtatadigan sehrli so‘zni unutib qo‘yibdi. Xurmacha esa shavlani hadeb pishiraveribdi. Uy ham shavlaga to‘libdi, uyning tomi, hovli, hatto ko‘chalar ham shavlaga to‘lib ketibdi, u hamon to‘xtamay shavla pishiraveribdi. Onasi juda ham qo‘rqib ketib, qizchasi huzuriga yugurib ketibdi. Lekin yo‘lda issiq shavla daryo bo‘lib oqqani uchun o‘tish juda qiyin ekan. Yaxshiyam qizchasi uzoqda emas ekan. Qizcha ko‘chadagi voqeadan xabardor bo‘lib, darrov uyga yugurubdi. Juda qiyinchilik bilan kelib, eshikni ochibdi va : Bir, ikki, uch, pishirishdan kech, – deb qichqiribdi.

1-topshiriq. 1-vazifa. Ertak matnini sekin, yarim ovozda o‘qib chiqing. O‘qituvchining ishorasi bilan o‘qiyotgan joyingizni belgilab qo‘ying.

2-topshiriq. 1-vazifa. Matnning bu qismida sehrli xalq ertagining qanday xususiyatlarini uchratish mumkin: a) sehrgarlik ishlari *b) sehrli buyumning mavjudligi v) sehrarning harakatlari

2-vazifa. Matndan sizning oldingi javoblaringizni tasdiqlovchi gaplarni belgilab chiqing. (– Sen menga maymunjon berding, men senga biron narsa sovg‘a qilaman. Mana senga xurmacha, sen faqat shuni aytishing kerak: Bir, ikki, uch, xurmachada shavla pish.)

3-vazifa. Boshqa ertaklarda ham qahramoni sehrli buyumga ega bo‘lgan shunga o‘xshash voqealar uchraydimi? Qaysi ertaklarda? Javobingizni yozing. («Urto‘qmoq!», «Uch og‘ayni botirlar» ertaklari)

4-vazifa. She‘rni past ovozda o‘qing. She‘rni qanday ohangda o‘qigan ma‘qul deb o‘ylaysiz?. a) sekin, o‘ychan; b) g‘amgin va qayg‘uli; v) quvnoq, tantanali ohangda; *g) xotirjam, mayin;

5-vazifa. She‘rdagi qaysi misralarda suvning kayfiyati ifodalangan? To‘lqinli chiziqlar bilan belgilang. 3-vazifa. She‘rda shoir suvni nimalarga o‘xshatgan? Mana shu misralarni aniqlang. (– Hoy, sen, jiyron toychamdek;, Shamol kabi yelishim.)

6-vazifa. Qofiyadosh so‘zlarni qalam bilan birlashtiring. (Toychamdek-bayramdek, shoshasan—toshasan, kelishim—yelishim, tog‘lardan— bog‘lardan).

4-topshiriq. Badiiy matnning alohida xususiyatlarini bilish, tilning tasviriy vositalarini anglash. Yozning issiq kunlari, quyosh tikka ko‘tarilgan. Bepoyon, ko‘m ko‘k dala ko‘ksida yonayotgan quyosh shu‘lasi laxcha cho‘g‘ bo‘lib, g‘o‘zalar ustida tovlanib ko‘rinadi. Murod bilan ikkimiz mayda chuydani ko‘tarib, katta yo‘lning shimol tomonidagi yolg‘izoyoq yo‘ldan jo‘nadik. Ertalabki shirchoyni bobom bilan birga ichdik. O‘rtog‘imni hovli orqasidagi bog‘ga olib chiqdim. Bir tarafi gulzor, ikkinchi tomoni turli meva daraxtlari bilan to‘lgan so‘lim bog‘dan sira chiqib ketgimiz kelmas edi. Oq olma, ko‘ksulton rosa pishgan ekan, yeb turgan edik, birdan allaqanday hayvonning qichqirgani eshitildi. Murod taajjublanib atrofiga qaradi. Shu chog‘ bobomning bo‘rsig‘i esimga tushdi: – Nimaning ovozi? – dedi o‘rtog‘im. – Bobomning bo‘rsig‘i-ku! – Rostdanmi?

Qayerda – dedi hayron bo‘lib Murod. – Yur, ko‘rsataman, – dedim-da, do‘stimni boshlab, bog‘ etagidagi qafasda turgan bo‘rsiq oldiga olib bordim. Qafasda turgan bo‘rsiqni har tarafga sakratib, o‘ynatib maza qildik. Shu chog‘ tog‘am chaqirib qoldi. (G‘ayratiiy) 1- vazifa. Asardan parchani sekin, yarim ovozda o‘qib chiqing. Hikoyada qahramonni hayratga solgan qanday hodisa yuz berdi? a) g‘aroyib qush uchib keldi; *b) allaqanday hayvonning qichqirgani eshitildi; v) qish keldi va tabiat o‘zgacha tusga kirdi; 2- vazifa. Matndan tabiat tasvirini yorqin tasavvur etishga yordam beruvchi sifatlarni aniqlang? (Bepoyon, ko‘m-ko‘k , so‘lim) 3- vazifa. Matndan o‘xshatish va jonlantirishlar qo‘llangan gaplarni toping.(Bepoyon, ko‘m-ko‘k dala ko‘ksida yonayotgan quyosh shu‘lasi laxcha cho‘g‘ bo‘lib, g‘o‘zalar ustida tovlanib ko‘rinadi.) 4- vazifa. Mazkur matnning turini aniqlang. a) mualliflik ertagi *b) hikoya v) ilmiy-ommabop maqola Topshiriqlarni bajarish darajalari

1-topshiriq. O‘qish tezligi (1 daqiqada 90 so‘z hisobida) 1-daraja - 1 daqiqada 70 so‘zdan kam. 2-daraja - 1 daqiqada 70—80 so‘z 3- daraja - 1 daqiqada 80—90 so‘z 4- daraja - 1 daqiqada me‘yordan ko‘p

2- topshiriq. Sehrli xalq ertaklarining xususiyatlarini farqlay olish ko‘nikmasi. 1-daraja – topshiriq bajarilmagan yoki noto‘g‘ri bajarilgan. 2 daraja – topshiriqning yarmi bajarilgan. 3-daraja – umuman to‘liq bajarilgan, alohida kamchiliklari bor. 4 daraja – barcha savollarga to‘g‘ri javob berilgan.

3- topshiriq. She‘r tahlili: o‘qilganni tushunish, tasviriyy vositalarni anglash, ohang tanlay olish, qofiyani aniqlash ko‘nikmasi. 1-daraja – topshiriq bajarilmagan yoki noto‘g‘ri bajarilgan. 2 daraja – topshiriqning yarmi bajarilgan. 3- daraja – umuman to‘liq bajarilgan, alohida kamchiliklari bor. 4- daraja – barcha savollarga to‘g‘ri javob berilgan, qofiyalar aniqlangan. 5- Badiiy matnning alohida xususiyatlarini bilish, tilning tasviriyy vositalarini anglash ko‘nikmasi. 1-daraja – topshiriq bajarilmagan yoki noto‘g‘ri bajarilgan. 2 daraja – topshiriqning yarmi bajarilgan. 3- daraja – umuman to‘liq bajarilgan, alohida kamchiliklari bor. 4- Daraja – barcha savol-topshiriqlarga to‘liq javob berilgan.

5-topshiriq. “Doston” haqida savol. • Doston- bu . • Doston muallifi? va to‘g‘ri • Doston qanday aytiladi? • Dostonni kim aytgan? • Dostonda nima hikoya qilinadi?

6-topshiriq. Qanday asarlar lirik asar deyiladi? a) turli o‘y va his-tuyg‘ularni ifodalovchi; b) sahnalashtirish uchun tavsiya qilingan; v) to‘qima asosiga qurilgan.

7-topshiriq. Qaysi masaldan olingan: ... Men buni sizlarga o‘xshab o‘g‘irlab olib ketayotganim yo‘q. Kuchim Yetganicha sekin tortib ketyapman. O‘zlaringdan so‘rab, halollik bilan oldim. Halollik shunaqa, kuchga kuch qo‘shadi, — debdi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. PIRLS tadqiqoti nima?
2. PIRLS tadqiqoti bo‘yicha badiiy asarni tahlil qilish bosqichlari.
3. Matnni o‘qish, sifati, tushunish bo‘yicha matnni tahlil qilishda PIRLSning talabi.
4. PIRLS tadqiqotlarining taraqqiyoti,
5. O‘qish va matnni tushunish sifatini tekshirish bo‘yicha o‘quvchilarning minimal Yoshi.
6. Badiiy matn nima?
7. Axborotli matn nima?
8. Kitobxonlik malakalari bo‘yicha o‘quv darajalari. PIRLS talabi bo‘yicha nechta darajaga ajratiladi?

XIV BOB. UMUMTA'LIM MAKTABLARINING BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA KREATIV YONDOSHUVLAR ASOSIDA IJODIY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARNI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH

14. 1. “Kreativlik” tushunchasi

Bugungi kunda butun dunyoda kechayotgan glaballashuv jarayonida har bir soxada ilg'or ishlar amalga oshirilmoqda buni zamonning o'zi talab etmoqda. Yosh avlod har soxada ildam.Chunki jamiyatimiz axborot oqimiga boy. Jamiyatimiz talab etayotgandek har tomonlama yetuk, komil insonni tarbiyalab yetishtirishda o'qituvchining o'zni beqiyosdir. Kadrlar tayyorlash Milliy dasturini amalga oshirishda yosh avlodga chuqur bilim beradigan, fikrlash doirasi keng, kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lgan, huquqiy demokratik jamiyat a'zolarini ozod va erkin yashashga, mustaqil fikr yuritishga o'rgata oladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash asosiy vazifa qilib belgilangan.

Mamlakatimiz yetakchi pedagog va psixolog olimlaridan Sh.Abdullaeva, D.N.Arzikulov, E.G'oziyev, M.G.Davletshin kabi olimlar shaxs kreativ faoliyati va kreativ tafakkurini psixologik jihatlarini tadqiq etgan bo'lsalar, tabiiy fanlar va ekologik ta'limtarbiya va madaniyatni shakllantirish yuzasidan E.O.Turdiqulov, B.X.Xodjaev, Yu.G'.Mahmudov, X.J.Xudayqulov, N.J.Isakulova, X.B.Norbutaev, Sh.L.Maxmudova, V.N.Sattorov, Ye.B.Aydarov, U.G.Saidova, A.R.Malikova, M.K.Shirinov, N.A.Mirzaeva, G.A.Ismoilova, A.Yu.Kuchkinov, G.I.Qosimova, L.M.Abdunazarov, I.X.Ayubovalarning ilmiy-tadqiqot ishlarida o'rganilgan. Ma'lumki, kreativlik shaxs samarali faoliyatini ta'minlovchi asosiy kategoriyalardan biri bo'lib, ta'lim jarayoniga kreativ yondashuv o'quvchilar bilim o'zlashtirish sifatini ularning ijodiy faoliyati asosida rivojlantirishga xizmat qiladi. Spuningdek, kreativlik – shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma'naviyatining ajralmas qismi, shaxsni o'z-o'zini rivojlantirish omili, shaxsiy jonbozlikning asosidir. U shaxs ega bo'lgan bilimlarning ko'p qirrali ekanligida emas, balki yangi g'oyalarga intilishda va o'rnatilgan stereotiplarni yangilik

yaratish jarayonini isloh qilish va o'zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo'ladi.

“Kreativlik” tushunchasi o'zida madaniy xilmaxillikni aks ettiradi. G'arb kishilari uchun kreativlik, umuman olganda, yangilik yaratish hisoblanadi. Ular kreativlik negizida noan'anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazilmutoyiba tuyg'usi va erkinlik mavjud bo'lishiga e'tiborni qaratadilar. Sharq olimlari esa, aksincha, kreativlikni ezgulikning qayta tug'ilish jarayoni, deb tushunadilar. Garchi g'arblik va sharqliklarning kreativlik borasidagi qarashlari turlicha bo'lsa-da, biroq har ikki madaniyat vakillari ham mazkur sifat va unga egalikni yuqori baholaydilar. Kreativlik- shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma'naviyatining ajralmas qismi bo'lib, shaxsni o'z-o'zini rivojlantirish omili, shaxsiy jonbozlikning asosi, shaxs ega bo'lgan bilimlarning ko'p qirrali ekanligida emas, balki yangi g'oyalarga intilishda va o'rnatilgan stereotiplarni yangilik yaratish jarayonini isloh qilish va o'zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo'ladi.

Kreativlik bevosita innovatsiyalar bilan bog'liq jarayondir. Negaki o'qituvchining kreativlik faoliyat yuritishi uchun, u albatta o'zining sohasidagi eng so'nggi yangiliklardan, shu bilan bir qatorda butun jamiyatdagi voqea va hodisalardan boxabar bo'lishi, innovatsion yangiliklarni o'z faoliyatida o'rinli foydalana olishi lozim. Demak, boshlang'ich sinf o'qituvchisi har qanday vaziyat, har qanday jarayon va har qanday paytda eng samarali yo'lni izlab topishi va uni amaliyotga joriy qilish orqali dars jarayonini samarali tashkil etishi, boshlang'ich sinf o'quvchilari ongiga tez, tushunarli, qulay, oson va samarali tarzda yetkazib berishi ham kreativlikning bir ko'rinishi deyish mumkin. O'qituvchining kreativligi, ushbu kreativlikning mohiyatini beruvchi ijodkorlik ustuvor xarakterga egadir. Bu esa o'qituvchining kreativlik faoliyatining naqadar muhimligidan dalolat beradi. Yuqoridagi pedagog olimlar, ayniqsa olim R.A.Mavlanova tomonidan olib borilgan tatqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, ularning barchasini umumlashtirgan holda biz quyidagi fikrlarni e'tirof etmoqchimiz: Kreativlik o'qituvchilarni innovatorlikka undovchi pedagogik kategoriya hisoblanadi;

Kreativlik o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatining integratsiyasidir. Chunki tabiatan qiziquvchan, intiluvchan bo'lmas ekan, o'qituvchi hech qachon ijodkorlikni namoyon eta olmaydi; kreativlik o'qituvchilarda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan sifat emas, u o'qituvchining yangiliklarga intilishi, yangiliklarni o'zlashtirish va o'zining pedagogik faoliyatida qo'llay olish jarayonlarida duch keladigan qiyinchiliklarni yenga olishi, innovatsion yangiliklarni o'z faoliyatida faol, ijodkorona foydalana olish va o'z mualliflik g'oyalariga, echimlarni (evristik) topa olishi bilan bog'liqdir; o'qituvchining kreativligining shakllanishi «ehtiyotlar, yo'nalishlar va «Men» kontseptsiya»laridan kelib chiqadi.

14. 2. O'qituvchining kreativlik faoliyati

O'qituvchining kreativlik faoliyati pedagogik faoliyatning barcha turlarida namoyon bo'lishi davr talabidir. O'qituvchining kreativlik faoliyati, avvalo, pedagogik mahorat bilan bog'liq degan xulosaga kelishimiz mumkin. Qoliplardan voz kechamiz. Inson miyasi o'z ishini "yengillashtirish", "qulaylashtirish" uchun shablon va stereotiplardan foydalanadi. Stereotiplar shu paytgacha ma'lum bo'lgan va umumqabul qilingan fikrlardir. Ular asosida fikrlash bizga hech qanday yangi g'oya bermaydi. Qoliplarning yuzaga kelishida jamiyatda ustuvor bo'lgan ijtimoiy fikr, mediamahsulotlarda taqdim etilayotgan shakl va ko'rinishlar ham yetakchi o'rin tutadi.

Inson ommadan ajrab qolmaslik nuqtayi nazaridan hammaning fikriga qo'shiladi. Qolaversa, "oqim bo'ylab suzish" mustaqil fikrlashdan ko'ra oson tuyuladi. Stereotiplar orqali fikrlaganda muayyan mavzu bo'yicha inson ongiga "so'rov" berilganida odatiy ma'lumot va mulohazalar yuzaga keladi. Masalan, "yangi yil" deganda to'kin dasturxon, reklamadan tushmaydigan gazli ichimliklar, archa va hokazolarni tasavvur qilish, bobo obrazida qo'lida hasa tutgan, ko'zoynakli cholni ko'rish qolip asosida fikrlashning ko'rinishi. Kreativ fikrlovchi insonlar odatiy manzaralardan o'zgacharoq tasvirlarni ham tasavvur qilib, hech kim ilg'amagan jihatlarni payqaydi, yangilik yaratoladi. Eng ajablanarli jihati, ta'lim-tarbiya jarayoni ham o'quvchilarni bir xil fikrlashga o'rgatib qo'yarkan.

Mashhur ixtirochi va kashfiyotchilarning aynan maktabdagi ta'lim jarayonidagi bir xillikka ko'nikolmagani, qoliplarga sig'maganini ko'rish mumkin. Masalan, Albert Eynshteynning maktabdan haydalishi yoki Dmitriy Mendeleyevning kimyo fanidan "uch" olgani bunga misol bo'ladi. Ijodkorlikni yuzaga keltirish uchun stereotiplarning ongosti darajasida ijoddan cheklovchi funksiya, shablonlardagi to'siqni anglash, qoliplardan voz kechish zarur. Kumir, brend va modaga ergashish mustaqil fikr kushandasi hisoblanadi. Kiyinish, o'zini tutish, kasb tanlash, hatto fikrlashdagi taqlid bunyodkorlik faoliyatidan cheklashi mumkin. Shuning uchun nega aynan shu kiyimni tanladim, nima uchun shu ichimlikni xarid qilyapman, deb OAV, reklama orqali inson ongiga majburan singdirilayotgan ta'sirlardan voz kechish mustaqil qaror qabul qilishga, media qurshovidan chiqishga sabab bo'ladi.

Tomas Edison "Kreativlik - g'ayriixtiyoriy jarayon", deydi. Lekin har kuni ko'plab mutaxassislar muammolarga noodatiy yechim topishga zaruriyat sezadi. Ular mana shu g'ayriixtiyoriy jarayonni ixtiyoriylashtirishi mumkinmi? Tabiatda yangi fikrlarni yuzaga keltiruvchi "sehrli tayoqcha" yo'q, biroq har qanday mutaxassisning kreativ o'ylashiga ko'maklashadigan ko'plab usullar mavjud. Buning uchun ijodiy fikrlashga vaqt ajratish, ijodiy salohiyatni anglash lozim. Jorj Bernard Shou hazillashib shunday deydi: "Ko'pchilik yiliga ikki-uch marta o'ylaydi. Mening butun dunyoga mashhurligim sababi - haftada bir yoki ikki marta o'ylaganim". Demak, xayolga kelgan yangi fikrlarni e'tiborsiz qoldirmaslik, o'ylash uchun imkon yaratish muhim. Ijodkorlik chegarasini belgilang.

Muammoli masalaga duch kelgan paytingizda ijodkorlik chegaralarini belgilang. O'zingizdan "Eng oddiy yechim nimada?" deb so'rang. Keyin "muammoni hal qilishning aql bovar qilmas varianti"ni tasavvur qiling. Oddiy va hayratlanarli yechim o'rtasida sizga ijodiy maydon paydo bo'ldi. Endi yangi g'oya mavhum emas, uning chegaralari mavjud. Bu ijod jarayonidagi psixologik bosimni yengillashtiradi. Kreativlik shaxsni rivojlantruvchi kategoriya sifatida inson ma'naviyatining ajralmas qismi bo'lib, shaxsni o'z-o'zini rivojlantrish omili, inson ega bo'lgan bilimlarning va pedagogik kreativlik esa pedagogik jarayonni tashkil etish davomida noodatiy, ijodiy va mahsuldor g'oyalarni yaratish hamda ulardan

samarali foydalanishdan iboratdir. An'anaviy yondashuvdan farqli ravishda pedagogik jarayonga kreativ yondashuv yuzaga keladigan pedagogik muammolarni ijobiy yechimini topishga hamda ta'lim jarayoni ishtirokchilari faoliyati samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bolalarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur: ular tomonidan ko'p savollar berilishini rag'batlantirish va bu odatni qo'llab-quvvatlash; bolalarning mustaqilligini rag'batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish; bolalar tomonidan mustaqil faoliyatni tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish; bolalarning qiziqishlariga e'tibor qaratish. Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi: o'zini tavakkaldan olib qochish; fikrlash va xatti-harakatlarda qo'pollikka yo'l qo'yish; shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi; boshqalarga tobe bo'lish; har qanday holatda ham faqat yutuqni o'ylash. Yillar mobaynida insonning bir necha sohalaridagi ijodiy barkamolligining ahamiyati va uning tahlili borasida ko'plab adabiyotlar vujudga kelgan. Ushbu yozilgan ta'riflarga ko'ra, kreativ barkamollik ma'lum ijtimoiy sohaga nisbatan yangi va foydali, deb qaralgan. Ta'lim jaryonida esa kreativ yondashuv o'zining "kundalik" shakliga egadir. Masalan, u yozish, chizish, musiqa yoki "san'at"ning boshqa sohalarining ifodaviy faoliyati, yangi bilim va tushunchalar hosil qilish, yoki turli ochiq turdagi savollarga kreativ yechimlar topish orqali namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonida bu kabi ijodiy mashg'ulotlar ko'p fan sohaları bilan bog'langan bo'lib, san'at va tabiiy fan singari an'anaviy fanlar bilangina chegaralanib qolmaydi. PISA, PIRLS va TIMSS 2022 tadqiqotlari o'quvchilardan kutiladigan kreativ fikrlash jarayonlariga qaratiladi. Mazkur xalqaro loyiha faqat ijodkor shaxslarni ajratib olishni maqsad qilmaydi, aksincha o'quvchilar g'oyalarni qidirish hamda ifodalashda ijodiy fikrlash qobiliyatini va bu qobiliyatning o'qitish yondashuvi, maktab faoliyati yoki ta'lim tizimining boshqa xususiyatlari bilan qanday bog'liqligini tavsiflaydi. PISA, PIRLS va TIMSS xalqaro tadqiqotlarining oldiga qo'ygan asosiy maqsadi o'quvchilarning ta'lim siyosati va pedagogikada yaqqol natija beradigan kreativ fikrlash ko'nikmasiga oid xalqaro miqyosdagi qiyosiy ma'lumotlar bilan ta'minlashdan iborat. Shuning uchun, nazarda

tutilayotgan kreativ fikrlash ko'nikmasi ta'lim olish orqali shakllantirilishi, ta'lim jarayonida kreativ fikrlash ko'nikmasining turli imkoniyatlari aniq ko'rsatib berilishi va baholovchi topshiriqlarda o'quvchilarning o'zlashtirishlari bilan bog'langan bo'lishi, baholashda qamrab olingan mazmun sohalari umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitiladigan fanlar bilan chambarchas bog'langan bo'lishi, test topshiriqlari o'quvchilar tomonidan, ham sinfda ham sinfdan tashqarida bajariladigan mashg'ulotlarga yaqin bo'lishi bilan birga, ijodiy yutuq va muvaffaqiyatni ta'minlaydigan darajada ishonchli bo'lishi kerak. Kreativ fikrlash mavjud muammoga nafaqat texnik nuqtai nazardan, balki ijtimoiy nuqtai nazardan qarashni, asosiy muammolarga ya'ni shaxsiy muammolar, ta'lim jarayonidagi muammolar, kengroq miqyosdagi yoki global muammolar bo'lishidan qat'iy nazar yechim topishda boshqalarning ehtiyojlarini tushunish va inobatga olishni o'z ichiga oladi. Mazkur sohada kreativ fikrlash o'quvchilarning innovatsion, shu bilan birgalikda amaliy yechimlar taklif etadigan, emotsional mazmunga ega g'oyalarni ilgari surish, namunalarni ajratish va ma'lum guruh ehtiyojlarini baholash hamda boshqalar fikriga xayrixohlik bildirish qobiliyatiga bog'liq.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. "Kreativlik" tushunchasiga ta'rif bering
2. O'qituvchining kreativlik faoliyati haqida nimlarni bilasiz?

XV BOB. HAR XIL JANRDAGI ASARLARNI O‘QITISH METODIKASINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

15.1. Ertak o‘qish metodikasi

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish darslarida o‘quvchilarning nutqini ostirish vositalaridan biri to‘g‘ri uyushtirilgan hikoyalashdir. Maktab tajribasida to‘liq, qisqartirib, tanlab va qayta ijodiy hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ertak matnini qayta hikoyalash ancha oson, boshqa janrdagi asarlarni hikoyalash esa nisbatan qiyinroqdir. Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o‘tkirliги, ma’nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko‘pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlari bilan qo‘shilib ketadi. Ertakning o‘tkir, maroqli sujeti, voqea rivojidadagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g‘oyaviy yo‘nalishi, unda ezgulik kuchining yaxshilikning doimo g‘alaba qilishi bolalarni o‘ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so‘z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta’sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir.

Ertakda qahramonlari ko‘pincha rahmdil, saxiy, adolatli bo‘ladi, ularning aksi bo‘lgan qahramonlar yovuz, baxil, ochko‘z kishilar timsoli bo‘ladi. Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o‘quvchilar unda to‘g‘rilik, g‘alaba qilganidan, kambag‘al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan, ya’ni yaxshilik, ezgulik ro‘yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik yengilganidan quvonadi. Ular hayotda ham doimo shunday bo‘lishini istaydi. Masalan, „Halollik“ ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag‘allarga yordam ko‘rsatish, o‘z mehnati bilan hayot kechirish bo‘lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g‘oyasi ilgari surilgan bo‘lsa, „Hiylagarning jazosi“ ertagida esa (4-sinf) soddadilning to‘g‘riligi hiylagarning makri ustidan g‘olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g‘oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to‘g‘riso‘zlilikning g‘alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g‘alaba

maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan. Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko'nikmasini o'stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g'alaba qozonishiga ishonch uyg'otadi.

O'quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida „Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?)", „Nima uchun?", „... nima uchun jazolandi? (yoki rag'batlantirildi?)", „Nima uchun ertakdagi ba'zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba'zilaridan yuz o'giradi?)" kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladi. Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. „Bo'ring tabib bo'lgani haqida ertak" (Anvar Obidjon), „Ko'zacha bilan tulki" kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi. Ertak matni ustida ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladi, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladi. Ertakni o'qib tahlil qilganda, barcha ishlar matnning mazmunini yaxshi idrok etishga, sujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning hatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Bunda tanlab o'qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta. Masalan, „Odobli bo'lish osonmi?" (A. Obidjon) ertagining mazmunini o'zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin: 1. Sichqonchaning onasi bilan qilgan suhbatini o'qing. Sichqonchaning „Odobli bo'lish uchun nimalar qilish kerak?" degan savoliga onasi qanday javob qaytarganligini so'zlab bering. 2. Sichqonchaning mushuk bilan uchrashgan holati aks ettirilgan o'rinni topib o'qing. Nima uchun „Shum Baroq" ko'zidagi yovuzlik birdaniga so'nadi? 3. Echki nima uchun Sichqonchani „Kam bo'lma" deb duo qiladi? Shu o'rinni topib o'qing. Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida

„Ertakning sizga juda yoqqan joyini topib o‘qing”, „Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting”, „Hayotingizda ertakdagi voqealarga o‘xshash voqealar bo‘lganmi?” kabi savol-topshiriqlar yordamida o‘quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, „Davlat”, „Ilm afzal”, „Hiylagarning jazosi”, „Hunarsiz kishi o‘limga yaqin” kabi maishiy ertaklarni ham o‘qiydi. Bunday ertaklarda xalq o‘z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o‘quvchilar ertakni o‘qigach, o‘tmishdagi xalq hayotini, o‘y-fikrlari va orzu istaklarini bilib oladi. Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi.

Bolalar o‘qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydi, ularning bir-birlariga bo‘lgan munosabatlarini aytadi va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradi, ertak rejasini tuzadi, ertakni rollarga bo‘lib o‘qiydi. „Davlat” ertagi (4-sinf) oddiy turmushga tegishli hodisalarni tasvirlovchi ertakdir. Ertakni o‘qishga tayyorlash uchun ota bobolarimiz atrofimizdagi tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishi haqida suhbat o‘tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagi badiiy obrazlarni, ularning o‘zaro munosabatini, xulq-atvori, xarakterini to‘g‘ri tushunishga yordam beradi. „Davlat” ertagi matni ustida ishlash jarayonida o‘quvchilar „Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?”, „Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan ketishni istamaydi?” kabi savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo‘lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar. Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o‘qishgagina etnas, balki uni aytib berishga o‘rgatish ham muhimdir.

Ertak aytish og‘zaki nutqni o‘stiradi, bolalar nutqini yangi so‘z va iboralar bilan boyitadi. O‘quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o‘rnatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o‘qituvchi aytib berishi mumkin. O‘quvchi ertak mazmunini o‘zlashtirib olgandan so‘ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o‘quvchilarning o‘z nutqida til vositalaridan o‘rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat,

ehtiyoj yaratish zarur. Ertak tilida shunday soʻz va iboralar borki, ular bolaga oʻzgacha taʼsir koʻrsatadi. Masalan, „Yoʻlbars, Tulki va Boʻri” ertagida „Togʻ echkisi siz ulugʻimizniki boʻlsin”, „Quyon siz podshohimizning ertalabki nonushtangiz boʻlsin”, „Kiyik kechqurungi taomingiz, qoʻy kunduzgi xoʻragingiz boʻlsin” kabi gaplar tarkibidagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga oʻquvchilar diqqati qaratilib, ertakni soʻzlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur. Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan gʻoyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yoʻli bilan bogʻlanishli nutqni oʻstirish, nutqning taʼsirchanligini oshirish lozim.

15. 2. „Rostgoʻy bola” (1-sinf) ertagini yangi pedagogik texnologiya asosida oʻtish

„Rostgoʻy bola” (1-sinf) ertagida bola oʻz rostgoʻyligi bilan podshoga maʼqul boʻlganligi hikoya qilingan. Bu ertakning yangi pedagogik texnologiya asosida oʻtish namunasini quyida keltiramiz:

Mavzu: «Rostgoʻy bola» Oʻzbek xalq ertagi

Maqsad: Toʻgʻri, tez va ifodali oʻqish malakalarini takomillashtirish. Matn ustida ishlash, tahlil qilish koʻnikmasini mustahkamlash, oʻquvchilarning lugʻat boyligini oshirish. Oʻquvchilar shaxsida toʻgʻrisoʻzlik, rostgoʻylik kabi ijobiy sifatlarni tarbiyalash.

Darsning shiori: Biz nimaiki qilmaylik, Barchasi zarur, kerak. Bilim egallash uchun Tinimsiz oʻqish kerak.

Darsning borishi: 1 - modul. Uyga vazifani tekshirish. „Maymun va duradgor” haqidagi ertak. Xattaxta oldiga lkki oʻquvchi chaqiriladi va ular galma-galdan ertakni oʻqib, mazmunini soʻzlaydi. Duradgor kim? U nima ish qiladi? degan savol beriladi va oʻquvchilarning javoblari toʻldiriladi.

2 - modul. Quvnoq daqiqa. Oʻqituvchi: Yaxshi oʻqish uchun yaxshi nafas olish kerak. 1) Nafas olishga oid mashqlar: «Choyni sovit» «Gulni hidla» «Sharni shishir» «Changni hayda». 2) Ovoz mashqi; tovush mashqi: a, o, u, e, i, oʻ. —Quyidagi sheʼrni eshitib bugun qanday mavzu bilan tanishishimizni bilib olarsiz.

Yaxshilab e'tibor qiling: To'g'riso'z bola. H. H. Niyoziy. (Qisqartirilgani) Kelmog'ida maktabidan bir o'g'il, To'xta debon ikki kishi to'sdi yo'l. Dedi biri: „Tanga berurman sanga So'zla bir og'izgina yolg'on manga” Berdi o'g'il fikr ila shirin javob: „so'zlang ako, qomatingizga qarab. Bu so'zingiz aslida yolg'on erur Tangaga yolg'onni kim olg'on erur”. Quyidagi skanerga qarab bugungi o'rganadigan mavzumiz nomini va unga doir so'zlarni toping. b r O s t G o' y b r o o B o l A y a o' o o l s Y o l g' O n r l s a t A n g A k k a t r g K i s h I a k o g o o' M a k T a b y u o' s y S o' z I n g i z y t o g' i z G i n a a 212 g l A r o S t g o' y o' y S a n G a k i m O'quvchilar bu jadvalda rostgo'y (5 ta), bola (3 ta), yolg'on, tanga, kishi, ako, maktab, so'zingiz, og'izgina, sanga, kim so'zlari borligini topadi.

3 - modul. Skanerdagi so'zlarni qatnashtirib gaplar tuzing: Bir og'izgina yolg'on, rostgo'y bola, yolg'onchi kishi sanga tanga berurman, dedi va b. Kimlar shu so'zlar vositasida ertak tuzib beradi? Bolalar o'zlari tuzgan ertaklarini so'zlab beradi. Bugungi o'tadigan ertagimiz nomini topdingizmi? Bolalar aytadi (Bo'lmasa o'qituvchi ertak nomini aytadi: „Rostgo'y bola”). Kelinglar, endi ertakni eshitib ko'ramiz. Unda ba'zi notanish so'zlarga duch kelasizlar. Ularning mazmunini sizlarga tushuntiraman: (xattaxtaga oldindan yozib qo'yilgan bo'lishi ham mumkin). Podshoh—yurtni boshqaruvchi kishi. Vazir—podshohning yordamchisi. Tadbir—o'ylab qilingan ish. Xomush—xafa.

4-modul. Ertakni o'qituvchi tomonidan o'qish, ma'lum bir qismini o'quvchilar davom ettirishi mumkin. - Siz yolg'on gapirgan bolalarni hayotda uchratganmisiz? (O'quvchilar javoblari eshitiлади). Rost gapirishning ahamiyatini bilasizmi? O'qituvchi rost gapirishning ahamiyati haqida o'quvchilarning yoshiga mos tushuncha beradi va xalq maqollaridan aytadi (Masalan, „Boshingga qilich kelsa-da, rost gapir”... qolganini o'quvchilar davom ettiradi).

5 -modul. Mustaqil o'qish. Usul: o'qituvchi o'quvchilar bilan birga ovoz chiqarib o'qiy boshlaydi (o'quvchilar faqat ko'z bilan o'qiydi), o'qituvchi jim bo'lib, o'qishni ichida davom ettiradi, o'quvchilar esa ovoz chiqarib o'qiydi, keyin yana o'qituvchi ovoz chiqarib o'qiydi, o'quvchilar ko'z bilan o'qiydi va shunday o'qish ertak oxirigacha davom etadi O'qish oldidan topshiriq: xattaxtada yozilgan

soʻzlarni ertakda berilganday izchillikda, soʻzlar qoʻshib yozing: • Qadimda. • podshoh boʻlgan. • Xomush boʻlib yurgan. • Vazirning maslahati. • gul urugʻi, • farzand qilib olmoqchi. • vaqt oʻtibdi. • shahar aylanibdi. • gullarni koʻrib oʻtaveribdi. • koʻzi tushibdi. • gullar qani? • qaynattirgan.

6 - modul. Matnni tahlil qilish uchun savollar. —Ertak qahramonlari kimlar? —Quyidagi soʻzlar kim haqida yozilgan: xomush, farzandi yoʻq, gul urugʻi tarqattiribdi (podshoh). —Yaxshi farzand topish yoʻlini ertak qahramonlaridan kim maslahat beribdi? (vazir) —Qanday yoʻl bilan rostgoʻy, aqlli bola tanlandi? —Keyin nima boʻldi? —podshoh gul urugʻini nima qilgan ekan? —Quyidagi hikmatli soʻzlardan qaysi biri ertak mazmunini toʻldiradi? 1.Boshingga qilich kelsada rost gapir. 2.Yolgʻonning umri qisqa. 3.Boshingga nima kelsa tilingdan kelur. 4.Toʻgʻrilik baxt keltirar. (Toʻgʻri gapirgani uchun bola podshohga farzand boʻldi.). *Markazlarda ishlash.* Sinf jamoasi 5—7 kishidan tahlilchilar, oʻquvchilar, tilshunoslar, tadqiqotchilar (boshqalar ham boʻlishi mumkin) kabi guruhlariga boʻlinib markazlarda ishlaydi. Oʻqish markazi: «kitoblar olami». I guruh—oʻquvchilar.

Topshiriq: Ertakdagi koʻrsatilgan qismni oʻqib, uni tiklash (Ertak kserokopiya qilinib, 7 qismga boʻlinadi. Har bir qismi kamalakning bir rangiga mos keladigan rangdagi qogʻozlarga yopishtiriladi. Oʻquvchilar boʻlingan matnni tiklab, toʻliq javobni va kamalak rangini hosil qiladi). 2 guruh—tahlilchilar. *Topshiriq:* ijodiy daftarda ishlash (matnga savollar qoʻyish) Yozuv markazi: «ijodiy ish». Har bir oʻquvchining daftarida qahramonlar xislatlariga tegishli soʻzlar yozilgan: farzandi yoʻq, xomush, koʻp bolalarni koʻrdi, gulsiz tuvak ushlab oʻtirgan bolakay. *Topshiriq:* Qahramonlarga taalluqli xislatlarni oʻqib, kimga tegishlilikini ayting. Ertak qahramonlaridan kimga tegishli gap yoʻqligini aniqlang (vazirga tegishli gap yoʻq). Oʻzingiz tanlang. Ilmiy-tadqiqot markazi. *Topshiriq:* Ertakdagi qahramonlarga doir sifatlarni qahramon nomi bilan birga yozing. Natijada quyidagi jadval hosil boʻladi: xomush podshoh. Aqlli vazir. Rostgoʻy bola. Yolgʻonchi bolalar. Gulsiz tuvak.

Prezentatsiya: Har bir markazdan bir bola chiqib, o'z ishlarining yakuni haqida so'zlaydi.

O'qituvchi: Qarang xattaxtamizda Hosil bo'ldi kamalak. Quvonchimiz cheksizdir Chunki baxtlimiz beshak! Uyga vazifa. Har bir guruhga tegishli vazifalar alohida-alohida aytiladi (bular ijodiy daftarda ishlash, diafilmlar tuzish, matndan bosh g'oyalarni ajratib yozish, ertakdan olgan taassurotlari asosida rasm chizish va h.k). Darsni xulosalash. • Bu darsdan qanday yangilik o'rgandingiz? • Sizga nima yoqdi? • Nima sizga yoqmadi, siz qanday bo'lishini xohlar edingiz? Demak, dars yakunida ertak g'oyasiga mos shunday xulosaga kelinadi: „Boshingga qilich kelsa ham to'g'ri gapir”. O'quvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olsa, o'zlari ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishi mumkin.

So'z ma'nolari ustida ishlashda boshlang'ich sinf o'quvchilariga mos bo'lgan usullardan yana biri rasmdan foydalanishdir. Masalan, 2-sinfda „Ko'ngilchan o'tinchi” ertagida qayin, eman, shumtol, zarang, zirk, tog'terak, qarag'ay, qayrag'och, chinor kabi daraxtlar nomi keltirilgan. Ularni bola ko'z oldiga keltira olmaydi. Ertakni o'qishdan oldin shu daraxt rasmlarini ko'rsatib, uning o'ziga xos xususiyatlarini izohlash va nomlarini aytish lozim. Shundan so'ng didaktik o'yin o'tkaziladi. Bunda daraxt rasmlari bolalarga bo'lib beriladi.

Har bir o'quvchi o'ziga berilgan rasmdagi daraxtning nomini aytishi va ertakdagi shu daraxtning so'zini o'z so'zlari bilan aytib berishi kerak bo'ladi. Shu ertakni o'qib, mazmuni bilan tanishtirilgach, o'quvchilardan shaylanib, ro'parasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, muhayyo so'zlarining ma'nosi so'raladi. Javoblar to'ldiriladi, umumlashtiriladi. Ertak matni bilan ishlash jarayonida unda qo'llangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolag'alar ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, ertakni o'rganish darslarining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin: • Ertak bilan tanishtirish: • O'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash; • O'qituvchining ertakni ifodali o'qishi, yod aytib berishi va hokazo. • Ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganligini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish; • Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma'nodosh

soʻzlarni topish, lugʻat ishi (ayrim soʻzlar maʼnosini tushuntirish); • Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda oʻqish); • Ertakni soʻzlab berish; • Umumlashtiruvchi suhbat (ertak gʻoyasini ochish); • Maʼlum topshiriq asosida ertakni qayta oʻqish (ijodiy va mustaqil ishlar); • Vazifani tekshirish va yakunlash; • Uyda ertakni oʻqib (yoki aytib) berishga tayyorlanish.

15. 3. Hikoya janridagi asarni oʻqitish metodikasi

Hikoya kichik hajmli badiiy asar boʻlib, unda kishi hayotidagi maʼlum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi. «Hikoya koʻpincha kishi hayotida boʻlgan bir epizodni tasvir etadi. Uning mazmunini ertakdagidan ortiqroq hayotiydir». Hikoya mazmunan boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi oʻquvchilarni qahramonlarning xatti harakati, tashqi koʻrinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar koʻproq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi boʻlgan hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bogʻlab olib boriladi. Boshlangʻich sinflarda hikoyani oʻqishga bagʻishlangan izohli oʻqish darslarida oʻqilgan hikoya mazmunini ochish, lugʻat ustida ishlash, oʻqilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi.

Soʻroqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti harakat oʻrtasidagi bogʻlanishlarni aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi. Hikoyani oʻqish darsida oʻquvchilar tushunmaydigan soʻz va iboralar maʼnosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular hikoya mazmunini tushuna olmaydi. Hikoyani oʻqishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda oʻquvchilar nutqini oʻstirish markaziy oʻrin egallaydi. Hikoya oʻqib boʻlingach, oʻquvchilar oʻylashi, oʻz mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. Oʻqilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad, hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga taʼsir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yoʻnalishini ochishga, personajlar

xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi. Badiiy asarni tahlil qilishda sujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadi. Lekin, hikoya janri ham hayotiyliги bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. o'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadi. Masalan, 3-sinf «O'qish kitobi»da «Dadam qurgan dengiz» (Hakim Nazir), «Olma» (Malik Murodov), «Ilmli ming yashar» (Nurmat Maqsudiy), «Xazonchinak» (O'. Hoshimov), «Qo'shterak» (A. Irisov), «Va'da berdi» (K. Ersarin), «Mehnatkash qiz» (Oybek) va boshqa qiziqarli hikoyalar berilgan. Ular mavzu jihatdan xilma-xil bo'lib, qahramonlarining xarakter - xususiyatlari bilan ham farq qiladi. Hikoya biror bir davr bilan bog'liq bo'ladi.

O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishi tufayli hayotning nurli va qorong'i tomonlari xususida muayyan tushunchaga ega bo'la boshlaydi. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi. Masalan, 3-sinfda «Jaloliddin Manguberdi» hikoyasida Chingizxon va uning qo'shinlariga nisbatan nafrat uyg'otilsa, Jaloliddin Manguberdining xatti-harakati orqali ona Vatanga mehr-muhabbat uyg'otiladi, uning taqdiri orqali o'z ajdodlaridan faxrlanish tuyg'usi paydo bo'ladi. Hikoya tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifasidan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi.

Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi lozim. Boshlang'ich sinflarda hikoya sujeti, kompozitsiyasi, qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar matn ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi. «Jaloliddin Manguberdi» hikoyasi qahramonlarini,

ularning xatti harakatlarini o'rganish va tahlil qilishni matnga tayangan holda quyidagi reja asosida amalga oshirish mumkin:

1. Chingizxonning hiyla ishlatgan o'rnini matndan toping. U sizda qanday taassurot qoldirdi?

2. Jaloliddin Manguberdining Eron va Afg'onistonda mo'g'ullarga qarshi kurashib, erishgan g'alabasi tasvirlangan o'rinni topib o'qing.

3. Lashkarboshilarning o'lja taqsimlashi oqibatida nima yuz beradi? Bu o'rinni matndan toping.

4. Jaloliddin Manguberdining jasorati yana qaysi o'rinda ko'rinadi?

5. Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga nima uchun tan beradi? Shundan so'ng o'quvchilar Jaloliddin Manguberdi haqida ongli fikr yuritadilar. Chingizxon bilan Jaloliddin Manguberdining xatti harakatlarini taqqoslab, farqlaydilar.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagicha ishlar amalga oshiriladi:

- ✓ Matn mazmuni yuzasidan o'qituvchi savollariga javob berish.
- ✓ Hikoya matniga berilgan savol-topshiriqlarni bajarish.
- ✓ Hikoya mazmuni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
- ✓ Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
- ✓ Hikoya matnini qismlarga bo'lish.
- ✓ Har bir qismga sarlavha topish.
- ✓ Hikoyaga reja tuzish.
- ✓ Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).
- ✓ Reja asosida bayon yozish.

Tahlilda o'qilayotgan hikoya matnining tushunarligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tushunarlik deganda yozuvchi yaratgan badiiy olamning o'ziga xosligi, obrazli tasvirning o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligi nazarda tutiladi. Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, o'qituvchi beradi, ammo asar mazmuni, qatnashuvchi shaxslarning xulq-atvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga ham savol tuzdirish juda foydali. Bu usul bolalarga juda yoqadi va ishni jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon qilish

malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog‘lanishni to‘liq esda saqlab qolishda o‘quvchilarga yordam beradi.

Hikoyani izohli o‘qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

- Hikoyani o‘qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa).
- Hikoyani o‘qish (bunda to‘liq va ma’no jihatdan tugal qismni o‘qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o‘quvchi ifodali o‘qishi mumkin).
- Lug‘at ustida ishlash.
- Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o‘rtasidagi munosabatlar yuzasidan qisqacha suhbat).
- Hikoyani qayta o‘qish (qismlarga bo‘lib, rollarga bo‘lib o‘quvchilarga o‘qitish).
- Hikoyaning har bir bo‘limi (qismi) yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.
- Reja asosida qayta hikoyalash.
- Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

15. 4. She’r janridagi asarni o‘qitish metodikasi

She’r—ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq. She’riy nutqni ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir me’yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar) hisoblanadi¹. She’rni o‘qiganda kichik yoshdagi o‘quvchilar tabiat va jamiyat voqea-hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishi muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinflarda she’r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, ya’ni she’riy asarlar va lirik she’rlar o‘qitiladi. She’riy hikoyada sujet, ya’ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she’r “biror hayotiy voqea-hodisa ta’sirida insonda tug‘ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg‘ular orqali turmushni aks ettiradi”. Lirik she’rning xususiyati “kishining his-tuyg‘uga to‘la hayajonli nutqini ta’sirliroq

ifodalashda qo‘l keladi”. She’rni o‘qish darslarida asosiy ish turi ifodali o‘qish hisoblanadi. O‘quvchi she’rning asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o‘qiy oladi. She’riy hikoyani tahlil qilishda, asosan, hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo‘llangan ish turlaridan foydalanish mumkin⁶.

Lirik she’rni o‘qish va tahlil qilish o‘qituvchidan katta mahorat talab qiladi. Holbuki, ko‘p hollarda she’rga oddiy matn nuqtayi nazaridan yondashiladi. Bunday holda she’riy san’at hissiyot bilan bog‘liq ekanligi unutiladi, she’r ma’nosining satrlar, so‘zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmaydi. Buning oqibatida o‘quvchilar she’rdagi obrazlilikning mag‘zini chaqa olmaydi. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma’noni uqish mehnattalab ishdir. Busiz hatto adabiy ta’limning maqsadi ham amalga oshmaydi. She’riy ohangni his qilmaslik, matn so‘zlarini to‘la tushunib yetmaslik she’r yodlashni zerikarli mashg‘ulotga aylantiradi. Ma’nosi anglanmagan matnni yodlash oson kechmaydi. Buni deyarli barcha sinflarda o‘rganiladigan „O‘zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasi” misolida ko‘rish mumkin. Ma’lumki, madhiya kichik yoshdagi bolalarga mo‘ljallab maxsus yaratilmaydi. Binobarin, uning matnidagi „hur o‘lka”, „to abad”, „ilmu fan”, „shuhrating”, „ajdodlar mardona ruhi senga yor”, „o‘chmas iymoni”, „istiqlol mash’ali”, „tinchlik posboni”, „haqsevar ona yurt”, „mangu bo‘l obod”, „jo‘sh urgan” kabi ko‘pdan-ko‘p so‘zlar, iboralar o‘quvchilarga izohlab tushuntirilmasa, ta’limdan ko‘zlangan maqsadga erishib bo‘lmaydi.

4-sinfda Q. Hikmatning „Qish to‘zg‘itar momiq par” she’rini o‘rganishda albatta tabiat manzaralarini izohlash talab etiladi. She’rni o‘qishdan oldin unda tasvirlangan yil fasllari haqida suhbat o‘tkaziladi yoki she’r mazmunini tushunish uchun o‘quvchilar bilishi lozim bo‘lgan voqealarni o‘qituvchi qisqa qilib aytib beradi. Ma’lumki, qish fasli go‘zal ko‘rinishi bilan odamda yoqimli tuyg‘ular uyg‘otadi. Qishda bolalar chana uchish, qorbobo yasash, qorbo‘ron o‘ynashdan olam-olam zavq oladilar. Qishdagi sof va toza havogina emas, oppoq qorga burkalib turgan daraxtlar, dala-bog‘lar kishida ajib bir kayfiyat uyg‘otadi. „Qish to‘zg‘itar momiq par” (Qudrat Hikmat) she’rini o‘rganish jarayonida agar qor

⁶ Хомидий . ва бошқ. «Адабиётшунослик терминлари луғати» - Т.: ўқитувчи, 1967, 92 - бет.

yog‘magan bo‘lsa, ayni manzara tasvirlangan rasmlardan foydalanish ham mumkin. Qish fasli haqida gapirilar ekan, albatta, „kumush“ sifati qo‘shib aytiladi. Bu shu fasl hukmronligi davridagi manzaraga, qorning oppoq bo‘lib tovlanishiga, ko‘zlarni qamashtirishiga ishoradir. Ushbu she‘rni o‘rganish darsi dastlab o‘quvchilarning qish fasli haqidagi tushunchalarini aniqlashdan boshlanadi. Qishning o‘ziga xos belgilari, qishda o‘ynaladigan o‘yinlar, qish manzarasi yuzasidan savol-javob o‘tkaziladi. O‘quvchilarning qish faslida sovuq bo‘lishi tufayli ayrim qushlarning o‘lkamizni tark etib janubga uchib ketishi, qishda sovuqqa mos issiq kiyimlarning kiyilishi haqidagi tushunchalari aniqlashtirilib, to‘ldiriladi. Shundan so‘ng o‘qituvchi she‘rni ifodali o‘qiydi. Boshlang‘ich sinflarda ko‘rgazmali ta‘limning asosiy shakli she‘rni ifodali o‘qish hisoblanadi. Lirik she‘rni ham o‘quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim. Shuning uchun she‘r birinchi marta o‘qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She‘r o‘quvchilarga qanday ta‘sir qilganini hisobga olish, bilish zarur. O‘qituvchi she‘rni shunday ifodali o‘qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasin, ularga jonli so‘z kuchliroq ta‘sir etsin. So‘ngra she‘rni mustaqil o‘qish topshiriladi. O‘qish oddiy bo‘lishi kerak. O‘qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahr g‘azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo‘l qo‘ymaslik zarur. Bolalar she‘rni o‘qiganda, she‘riy satrga rioya qilishi kerak, bu jarayonda ularning she‘r ritmini buzmasligiga erishish kerak.

O‘quvchilar she‘r matnini mustaqil o‘qiyotganlarida doskaga ma‘nosi izohlanadigan so‘zlar yozib qo‘yiladi. Masalan, „Qish to‘zg‘itar momiq par“ she‘ri o‘rganilganda „to‘zg‘itar“, „momiq par“, „oq namat“, „nazdimda“, „zarra“ so‘zlari izohlanadi. Shundan so‘ng, she‘r o‘quvchilarga navbat bilan o‘qitiriladi, uning mazmuni yuzasidan savollar asosida suhbat o‘tkaziladi. Unda quyidagicha savollar berilishi mumkin: „She‘rda qaysi fasl tasvirlangan ekan?“, „Shoir qor yoqqan joylarni nimaga o‘xshatadi?“, „She‘rda qor yog‘ishi nimaga qiyoslangan?“, „Shoir qorga qanday murojaat qiladi?“.

O‘qituvchi berilgan javoblarni to‘ldirib, o‘quvchilarning qish fasliga doir tushunchalarini boyitadi. „Qish“ (Tursunboy Adashboyev) she‘rining hajmi

unchalik katta emas. Lekin u qishda hayvonlar hayotida ro'y beradigan o'zgarishlarni bilib olishga yaqindan yordam beradi. Bu she'rni o'qishdan oldin ham o'quvchilar bilan savol-javob o'tkaziladi. O'quvchilar diqqati hayvonlarning qishdagi hayotiga qaratiladi. Masalan, qishda yovvoyi quyonlarning rangi o'zgarib, qorda o'zini dushmandan himoya qiladigan oq rangga kirishi, ayiqning o'siq yunglari sovuqda yashashga qo'l kelishi to'g'risida tushuncha beriladi. She'r matni bilan tanishishdan oldin doskaga „ayoz“, „quyruq“, „so'qmoq“, „piyma“, „po'stin“ „pahmoq“ so'zlari yozilib, ma'nosi izohlanadi. She'rni navbat bilan o'quvchilarga to'rt-besh marta o'qitilganidan keyin uning mazmuni yuzasidan savol-javob o'tkaziladi.

She'rning to'la mazmuni uch-to'rt o'quvchiga gapirtiriladi, ularning fikr-mulohazalari to'ldiriladi. Mazkur mavzuni o'rganish jarayonida maktab atrofiga sayohat uyushtirish ham mumkin. Qishda qor bosgan dalalarni, tomlarni, daraxtlarni, odamlarning va qushlarning qishdagi hayotini kuzatish o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va nutqining ifodali, sermazmun bo'lishi uchun boy material beradi. O'quvchilar barglari to'kilib, sovuqda qor bosib turgan daraxtlarni ko'rar ekan, shu holatni ifodalagan „qor ko'rpasiga o'rangan yalang'och daraxt“ yoki „sovuqda mudrayotgan daraxt“ kabi iboralarni topishga harakat qiladi, bu esa o'quvchilarning lug'at boyligining oshishiga xizmat qiladi. She'r matni ham savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo, she'r mazmuni haqida o'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya etilmaydi.

O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganligiga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, o'zbek xalqi, vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi. She'riy nutq

yengil yodlab olinadi, bolada estetik his-tuyg‘u uyg‘otadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilar saviyasiga mos bolalarbop ravshan til bilan yozilgan sodda ritmli jarangdor she‘rlarni bolalar tez va oson yodlab oladi. Kichik yoshdagi o‘quvchilarga she‘rni qanday yodlash kerakligi o‘rgatiladi. Buning uchun o‘qituvchi o‘quvchilar bilan she‘rni teng satrli bir necha qismga bo‘ladi. O‘quvchilarga har bir satr oxirida pauza (to‘xtam) qilish, buning uchun satr oxirida tinish belgisi bo‘lishi shart emasligi, ritmik to‘xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirmaslik lozimligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo‘lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Epik (voqeiy) she‘rlar yoki she‘riy usuldagi adabiy ertaklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo‘lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalash bilan hikoyalarga o‘xshaydi. Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo‘laklarning izchil va bir me‘yorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so‘zlarning qo‘llanishi bilan she‘riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o‘rganishda she‘r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalaniladi. Epik she‘rlarni o‘qishga o‘quvchilar alohida tayyorlanadi, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi. Bunday she‘rlarning mazmuni qay darajada o‘zlashtirilganligiga ham alohida e‘tibor qaratilishi lozim. Bunda ta‘limiy vositalar, rasmlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga bo‘lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi. Epik she‘rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminastion nuqtasi, yechimi mavjud bo‘ladi. Shu sababli asar mazmuni savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o‘quvchilar tomonida ham tuzilishi mumkin. Bunday she‘rlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini o‘quvchi ko‘z oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga rasmlar ham chizdirish mumkin. Epik she‘rlarning badiiy til vositalari ma’nolarini ochish, ohangdosh so‘zlarni aniqlash, band va misralar, bo‘g‘inlar sonini belgilash, ifodali o‘qish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qo‘llansa, maqsadga muvofiq

bo'ladi. 4-sinf «O'qish kitobi» da «Mardlik va aql yorug'ligi» (M. A'zam), «Dehqonbobo va o'n uch bolakay qissasi», «Sharq hikoyasi» (A. Oripov), «Har kim ekanin o'rar» (M. Abdurashidxonov), «Sodda qishloqi va uning eshagi qissasi» (A. Jomiy), «Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak» (A. S. Pushkin), «Bo'rining tabib bo'lgani haqida ertak» (A. Obidjon) kabi epik she'rlar berilgan. Bu asarlar ustida ishlashda ham yuqorida ta'kidlab o'tilgan ish turlaridan foydalanish kerak.

She'rni izohli o'qish darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- 1) she'r mazmunini yaxlit idrok etish uchun uni ifodali o'qib berish (birinchi sintez);
- 2) she'rda tasvirlangan payt, hodisa haqida suhbat (analiz);
- 3) she'rni ifodali o'qishni mashq qilish (ikkinchi sintez);
- 4) she'rni yod aytib berishga tayyorlanish.
- 5) epik (voqeyiy) she'rlar ustida ishlash.

15. 5. Masal janridagi asarlarni o'qitish metodikasi

Masal axloqiy, satirik va kesatiq mazmunini kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar-hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Timsollarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida qissadan hissa-ibratli xulosa chiqariladi. Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa sujetli asar deb ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asarning qahramonlari sifatida tasvirlanadi. Masal kichik hajmli, ammo boy mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pyesani eslatadi. U biror voqea hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bola oladi.

„Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan „yashirincha“

tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbatan berilib, „Ezop tili” deyilgan va shu ta’bir joriy qilingan”. Mashhur masalnavis Gulxaniyning „Toshbaqa bilan Chayon”, „Maymun bilan Najjor” masallari boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do‘stlik, rostgo‘ylik, qo‘lidan kelmaydigan ishga urinmaslik kabi g‘oyalar ilgari suriladi. Ma’lumki, tarbiya ko‘proq ta’lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kunidan boshlab, bilim olishga havas tuyg‘usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo‘ladi va bu orqali o‘quvchilar ma’naviy ozuqa ola boshlaydi. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, xayru ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g‘urur, matonat, mehr-oqibat, do‘stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo‘ladi. Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo‘pollik, qo‘rslik, yolg‘onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang‘ich sinf „O‘qish kitobi” darsliklarida masal janriga kam o‘rin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning o‘rni beqiyosdir.

Masaldagi qissadan hissa o‘quvchi matndagi e’tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o‘qib o‘tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o‘rinni, bo‘shliqni to‘ldiradi. 3-sinf „O‘qish kitobi”dan o‘rin olgan „Qaysar buzoqcha” (O. Qo‘chqorbekov) masali oilasi, o‘rtoqlari, do‘stlaridan ajralib, yomon yo‘llarga kirib qolgan, oqibatda ko‘ngilsiz holatlarga tushib qolgan bolalarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega.

Yaylovda bir buzoqcha

Arazlabdi to‘dadan

Ketib qolib uzoqqa,

Adashibdi podadan.

Yakka o‘zi o‘tlarkan,

Borib yaylov to‘riga.

Buzoq shunda to‘satdan,

Duch kelibdi bo‘riga.

Ma’rasa ham qancha u,

Bilishmabdi do'stlari.

Maza qilib och bo'ri,

O'yib yebdi ko'zlarin.

Bobolar bu haqda der:

“Bo‘linganni bo‘ri yer”. Ushbu masaldagi asosiy xulosa masal oxirida berilgan qissadan hissada, ya’ni ota-bobolarimiz yaratib, bizga nasihat sifatida qoldirgan „Bo‘linganni bo‘ri yer” hikmatida o‘z ifodasini topgan. Bu hozirgi kunda maqol tusini olgan. Shoir esa bundan juda ustalik bilan foydalangan. „Chumoli va Tipratikan” masali esa nasriy turga mansub bo‘lib, unda Chumoli timsoli orqali bolalar halollikka o‘rgatiladi, har bir narsani, u katta yoki kichik bo‘lishidan qat’i nazar, so‘rab olishga, egasining ruxsati bilan foydalanishga da’vat etiladi. Masalni o‘qishda bolalar Tipratikan timsoliga tanqidiy nazar bilan yondashadi, agar o‘zining hayotida biron-bir shunday holat-voqea yuz bersa, uni boshqa takrorlamaslikka o‘rganadi. Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo‘ndaligi, soddaligi, o‘tkirliги va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta’sir qiladi. Bular o‘quvchilar nutqini o‘stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti-harakai, fe’l-atvori, nutqiy o‘ziga xosligi o‘quvchining diqqatini o‘ziga jalb qiladi. O‘quvchi masalni o‘rganish orqali quyidagi xulosaga keladi:

Halol boylik qilar sheryurak,

O‘g‘irlik mol qilar jonsarak.

Masalni o‘rganish jarayonida o‘quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilish mumkin:

- Masal nima haqida boradi?
- Badnafs so‘zini qanday tushundingiz? Uning o‘rnida yana qanday so‘z ishlatish mumkin?
- Masaldagi maqolning ma’nosini ayting?

O‘quvchilar bu savollarga javob berish orqali matn mazmunini to‘liq o‘zlashtiradi, xulosa chiqarishga o‘rganadi. „O‘jar Toshbaqa” masalida Toshbaqaning injiqligi gapga kirmasligi, onasini ranjitishlari ifoda etilgan. Masalni

o'qishda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilish mumkin: Masalda nima haqida gap boradi? Yosh toshbaqa nima deb janjal qildi? Nima uchun yosh toshbaqa onasidan uzr so'radi? Masal mazmuniga mos qanday maqol va topishmoqlarni bilasiz? Shuningdek, matndan ona nasihati berilgan o'rinlarni topib o'qittirish ham o'quvchilarning matn mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga va masaldan to'g'ri xulosa chiqarishlarida yaxshi samara beradi. Uyga vazifa qilib masal mazmuniga mos rasm chizish topshiriladi. Bu masallarning qahramonlarining barchasi hayvonlar: buzoqcha, chumoli, tipratikan, toshbaqa, chayon. Majoziy qahramonlarni tanlashda ham yozuvchi har bir hayvonning xususiyatidan kelib chiqadi. Masalan, buzoqcha arqondan bo'shatib yuborilsa, shataloq otib, uzoq-uzoqlarga ketib qoladi. Qaysar buzoqcha ham to'dasidan ajralib, bo'riga duch keladi, ya'ni ko'ngilsiz voqea yuz beradi. Buzoqcha orqali onasidan uzoqlashib ketgan bolalar, vatanidan yiroqda turli kulfatlarga duch kelayotgan kishilar nazarda tutilgan.

„Chumoli va Tipratikan“ masalidagi majoziy qahramonlar ham aslida jamiyatimiz a'zolaridir. Chumoli hayotdagi halol, pok, to'g'riso'z insonlar bo'lsa, tipratikan o'g'ri, qallob bironing ustidan kuladigan kishilar timsolidir. „O'jar Toshbaqa“ masalidagi Toshbaqa hayotdagi o'jar, qaysar, bilganidan qolmaydigan, ko'ngli tusaganini qiladiganlar timsolidir. 2-sinf „O'qish kitobi“da berilgan „O'roq va Kombayn“ masalida o'roq va kombayn asar qahramonlari qilib olingan. Ularning munozarasi orqali texnikaning afzalligi: kam vaqt sarflab, samarali natijaga erishish mumkinligi hamda ularning ahil bo'lib, birgalikda mehnatga bel bog'lashlari kabi g'oyalar ilgari suriladi. Oddiy buyum tilga kiradi. Odamlar tomonidan aytiladigan texnika va ish qurollari haqidagi gap-so'zlar bevosita buyumlar tilidan beriladi. Masalan, Kombayn o'roqqa yaqinlashib: -Ha, O'roq buva, nima bo'ldi sizga?—dedi. -Hech narsa, shunchaki o'zim, seni ko'rib, avvalgi vaqtlar esimga tushdi. Mana shu yerdagi bug'doyni necha kunlar davomida zo'rg'a o'rardim. O'raverib-o'raverib qaddim yoydek bukilib ketgan,—deydi Ko'rinadiki, o'quvchi oddiy ish quroli o'rnini texnika egallaganini his qiladi va shunday xulosaga keladi: ahillik bor joyda qut-baraka bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda

masalni o'rganayotganda bolalarni masalni ifodali o'qishga va uning mazmunini qisqa, ba'zan bir necha so'z bilan aytib berishga, ayrim qatnashuvchilarning xarakterli xususiyatini aniqlab, o'zaro qiyoslashga o'rgatish muhim ahamiyatga ega.

Masalning allegorik mazmuniga to'xtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o'xshash kulguli asar kabi qabul qilsa, 2 sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlari ba'zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, ko'proq she'riy tarzda bo'lishini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib ola boshlaydi. Masalda yashiringan o'tkir kinoya, voqealarning tez-tez o'rin almashinib turishi uni bir maromda o'qishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan o'quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim. Masal tahlil qilinayotganda, voqea rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni tavsiya qilish maqsadga muvofiq.

Qahramonlarga tavsif berishda uning xatti-harakati bilan birga tilning o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning sujetini bilish bilan birga muallif tilini yaxshi tushunish zarur. 4-sinf „O'qish kitobi“da berilgan Sh. Sa'dullaning „Laqma it“ masalida it markaziy timsol sanaladi. Mushuk, sigir, xo'roz, tovuq va kurkalar timsolini it birlashtirib turadi. Shuning o'ziyoq it xarakterini ochish uchun uning atrofidagi timsollarning xarakter xususiyatini bilishni talab etadi. Mushukning it haqidagi so'zlarini matndan toptirib o'qitish itning xususiyatini ochib beradi: Ajab bo'ldi uy qurmading. O'z va'dangda sen turmading. Yozi bilan laqillading. Meni ko'rsang akillading. Sigirning it haqidagi quyidagi so'zlarini ham matndan topib o'qitish orqali itning boshqa xususiyati ochiladi:

— Menga bundoq hiyla qilma

Sigirlarni ahmoq bilma....

Uyda yotding oyoq cho‘zib,

Sog‘in sutni hadeb buzib.

So‘ng o‘quvchilarga itga xos xususiyatlarni ochuvchi so‘z va iboralarni toptirib aytiriladi. Shu tariqa o‘quvchilar o‘qituvchi yordamida itga tavsif beradi. So‘ng boshqa timsollar ustida ishlanadi. Bunda taqqoslash usulidan foydalaniladi. Mushukning yaxshi xislatlari sanaladi. Bu kabi tavsiflar sigir, xo‘roz, tovuq, kurkalarga ham beriladi. Qahramonlarga tavsif berish matn ustida ishlash orqali amalga oshiriladi. Yozuvchi foydalangan til vositasida o‘quvchilar qahramonlarga tavsif berishga o‘rganadi, ularning tili ham yangi so‘zlar bilan boyiydi. O‘quvchilarga tavsif berishni o‘rgatish uchun o‘qituvchining o‘zi qahramonni xarakterlovchi so‘z, iboralarni tavsiya qiladi. Ular ichiga masaldagi timsollarga xos bo‘lmagan xususiyatlarni ifodalovchi so‘z, iboralar kiritib qo‘yiladi. O‘quvchi ular ichidan mosini tanlab olish jarayonida mantiqan fikrlaydi. Bu so‘z va iboralar esa bolalar nutqiga ko‘chadi.

4-sinf „O‘qish kitobi“da berilgan “Baqa bilan Taqa” (Aziz Abdurazzoq) masalida baqa timsoli orqali yozuvchi o‘ziga mos bo‘lmagan, o‘ziga to‘g‘ri kelmaydigan narsalarni orzu qilish va bu orzuni amalga oshirishda boshqalarning maslahati, nasihatiga quloq solmay, o‘z aytganidan qaytmaydigan, o‘jar kishilarni tanqid ostiga oladi. Baqa ot kabi taqa bilan tovush chiqarib yurishni, yurganda yerni jaranglatib, odamlarga bu dunyoda o‘zining borligini bildirib yashashni istaydi. U taqachining „Taqani o‘ylama, uni otga chiqargan, senga taqa qoqsam, sakrashdan mahrum bo‘lasan... Sen taqa bilan yo‘rg‘alay olmaysan. Yo‘rg‘alashni ham otga chiqargan“, „Sen borligingni bildirib yurmoq-chi bo‘lsang, sayrab yuraver“ deyishlariga quloq solmaydi. Bu o‘jarlik uning boshiga kulfat keltiradi: suv tagiga cho‘kib ketadi. Yonidagi baqalar bo‘lmaganda halok bo‘lishi ham tayin edi. Kech bo‘lsa ham baqa xatosini anglab yetadi, taqachi oldida xijolat chekadi. Bu holatlar o‘quvchini o‘z hayotiga, xatti-harakatiga bir nazar tashlashga undaydi. Ular o‘z tengqurlari kabi yashash kerakligini anglaydi. Shunday qilib, masal ustida ishlash quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi: -masal mazmunini aniq idrok etish; -kompozitsiyasi, qatnashuvchilarning xarakteriga xususiyatlarini, xatti-

harakatlarining sabablarini ochish; -allegoriyani aniqlash; -masal xulosasini tahlil qilish. mos

Mana shu izchillik hisobga olinsa, masal o'qish darsining qurilishi quyidagicha ba'ladi:

1. Tayyorgarlik ishlari: a) masal muallifi haqida o'qituvchi hikoyasi; b) o'qilgan masal mazmuni bilan bog'liq suhbat; d) o'qilgan masalda qatnashuvchi timsollarga xos xususiyatlar ha qida suhbat.

2. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitafon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish ham mumkin).

3. Masal matni ustida ishlash: a) masalning tuzilishi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hokazo); b) qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik tasvirlash, savollarga javob berish); d) masalning aniq mazmunidan kelib chiqib, undagi asosiy fikrni belgilash; e) krossvord, ta'limiy o'yin, topishmoqlardan foydalanib, masal mazmuni va g'oyasini o'zlashtirish.

4. Allegoriyani ochish.

5. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

6. Hayotda uchragan shunga o'xshash hodisalarga taqqoslash

15. 6. Ilmiy-ommabop asarlarni o'qitish metodikasi

Boshlang'ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o'qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayoti haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o'rgatishdan iborat. Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi maqolalarni o'qish bilan bog'liq holda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi matnlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar

to'g'risida bilim beradi. O'qish darsliklaridan o'rin olgan Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatni teran anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-ommabop asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladi.

Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha bo'lsada, tushuncha hosil qiladi. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqloq bilan bog'liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e'tibor berish zarur. 1-sinf dasturida o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, sayohat darslari mo'ljallanadi. Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog', xiyobonlarga) sayohat uyushtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi. Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin. kishilarning

Tarixiy mavzudagi maqolalarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish baxtli hayot uchun intilishlari, ota bobolarimizning dushmanlardan vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotning asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladi. Dasturga ko'ra 2-sinf o'quvchilari «Toshkent», «Toshkent metrosi» mavzusidagi maqolalarni, 4-sinfda esa «Asrga tatigulik kun» (Chingiz Aytmatov) asarini o'qish orqali o'tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib oladi. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga bolalarni vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

❖ O‘qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o‘tkazis.

❖ Maqolani yoki uning ma’lum bir qismini o‘qish, o‘quvchiga notanish bo‘lgan so‘zlar ma’nosi ustida ishlash.

❖ Maqola rejasini tuzish.

❖ O‘qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.

❖ Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.

❖ Reja asosida maqolani qayta o‘qish.

❖ Maqolani yaxlit o‘qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o‘zlashtirishlariga erishish maqsadi ko‘zda tutiladi.

❖ Reja asosida qayta hikoyalash.

❖ Xulosalash va umumlashtirish. Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o‘rganish o‘quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o‘rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta’minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o‘qishga tayyorlaydi, ijtimoiy - siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o‘zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o‘stiradi.

15. 7. Doston, topishmoq, tez aytish, maqol janridagi asarlarni o‘qitish metodikasi

O‘zbek xalqi og‘zaki ijodi juda uzoq tarixga ega. Og‘zaki ijodning qadimdan shakllangan janrlaridan biri dostonidir. U eng murakkab, yirik va keng tarqalgan shakllardan hisoblanadi. «Doston» so‘zi «qissa», «hikoya», «ta’rif», «maqto‘v», «shon-shuhrat», «sarguzasht» ma’nolarida ishlatiladi. Adabiy atama sifatida yirik hajmli liro-epik asarlarni anglatadi. Dastlab xalq og‘zaki ijodida shakllangan bu janr keyinchalik yozma adabiyotda ham salmoqli o‘rin tutgan. Xalq dostonlari maxsus ijrochilar tomonidan kuylangan. Ular hozir ham baxshi, oqin, shoir nomlari bilan ataladi. Xalq dostonlarining matni nazmiy va nasriy parchalardan iborat bo‘lib, mavzusiga ko‘ra xilma-xildir.

Xalq dostonlari quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Qahramonlik dostonlari.
2. Jangnoma dostonlar.
3. Ishqiy-romantik dostonlar.
4. Tarixiy dostonlar.
5. Kitobiy dostonlar.

Xalqning qahramonona kurashlari qahramonlik dostonlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. «Alpomish», «Yodgor» kabi xalq qahramonlik dostonlarida fantaziya va romantik tasvirning kuchli bo'lishiga qaramay, ularning asosini xalq hayoti va kurashi, uning orzu-armonlari tashkil etadi. Xalqqa xos insonparvarlik, vatanparvarlik, qahramonlik, mardlik, mehnatsevarlik, do'stlik va sadoqat kabi olijanob fazilatlar xalq dostonlaridagi qahramonlar obrazida mujassamlashgan. Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida doston janriga kam o'rin berilgan. 3-sinf «O'qish kitobi»da «Alpomish», «Rustamxon» dostonlaridan parchalar berilgan bo'lsa, 4-sinfda M. Shayxzodaning «Toshkentnoma» dostoni keltirilgan. 3-sinfda o'quvchilarga doston haqida beriladigan ma'lumot «Rustamxon» dostoniga bog'liq holda bayon etiladi.

Darsda o'qituvchi doston haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: «Doston ham xalq og'zaki ijodining bir turidir. Dostonda xalq hayoti, kurashi va orzu-umidlari aks etadi. O'zbek xalq dostonlarida voqea-hodisalar she'riy va nasriy yo'l bilan ifoda qilinadi, qahramonlarning xususiyatlari, xulq-atvori, ichki kechinmalari va harakati ba'zan baxshi nutqida, ba'zan dostonda qatnashuvchilar nutqida aks etadi. Dostonlarda voqealar ma'lum tartibda beriladi: avval qahramonlarning yoshlik chog'lari, xulq-atvori, keyin voqealar hikoya qilinadi». Boshlang'ich sinflarda dostonlardan berilgan parchalarda, asosan, qahramonlarning bolalik davri aks etgan epizodlar keltiriladi. Bunda bolalarni qahramonlikka, vatanga sadoqatli bo'lishga chorlovchi voqealar tasvirlanadi. 3-sinf darsligidan o'rin olgan «Rustamxon», «Alpomish» dostonlari xalq og'zaki ijodi mahsuli bo'lganligi uchun muallif haqida ma'lumot berilmaydi. Faqat bu dostonlar o'rganiladigan darslarda dostonni qo'shiq qilib aytadigan baxshilar haqida ma'lumot berish mumkin.

Qahramonlik dostonlari tahlilida voqealar rivojiga, qahramonlar hayotiga alohida e'tibor qaratiladi. Dostondagi mubolag'a, favqulodda yuz beradigan vaziyatlar aniqlanadi, doston qahramonlariga tavsif berish va tarbiyaviy xulosa chiqarishda o'quvchilarning mustaqil mulohaza yuritishi uchun sharoit yaratiladi.

4-sinfda yozuvchi Maqsud Shayxzoda tomonidan yaratilgan «Toshkentnoma» nomli dostoni o'rganiladi. Bu dostonni quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

- 3-sinfda doston haqida olingan bilimlar esga olinadi va to'ldiriladi.
- Dostonni o'qishdan oldin uning muallifi - Maqsud Shayxzoda haqida ma'lumot beriladi.
- O'qituvchi dostonni ifodali o'qib beradi.
- Doston yuzasidan dastlabki suhbat o'tkaziladi. Suhbatda o'quvchilarga quyidagi savollar bilan murojaat qilinadi: «Doston qaysi shahar haqida ekan?», «Dostonni o'qish orqali Toshkent shahri haqida yana nimalarni bilib oldingiz?» va hok.
- Doston qismlarga bo'linib, o'quvchilarga o'qitiladi.
- Doston mazmuni to'liq qayta hikoya qildiriladi. Bunda bir o'quvchi mazmunni gapirib berishi yoki bir necha o'quvchi ketma-ket davom ettirishi mumkin.
- Doston matni ustida ishlashda dostonni badiiy vositalarga e'tibor qaratiladi, asar mazmuni yuzasidan savol-topshiriqlar tuzish, dostonning ba'zi epizodlariga rasmlar chizdirish, dostonga reja tuzish kabi ish turlaridan foydalaniladi.
- 8. Umumlashtiruvchi suhbat o'tkaziladi. Bunda «Toshkentda uch fasl yoz», «Osiyoning qo'ynida yashil shahar bor» kabi gaplarni o'quvchilar qanday tushunganligi so'raladi.

Yuqoridagilarni hisobga olib, dostonni o'rganish darsining qurilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Tayyorgarlik ishlari (bunda doston xususiyatlari va qaysi sinfda o'qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi).
- Dostonni o'quvchi ifodali o'qishi yoki baxshi aytganini eshittirish.

- Dostonni qismlarga bo‘lib o‘qish.
- Doston mazmunini tahlil qilish.
- Dostonda o‘quvchilar tushunishi qiyin bo‘lgan so‘z va so‘z birikmalarining ma’nosi ustida ishlash.

- Dostondagi badiiy san’atlar ustida ishlash.
- Dostonni qismlarga bo‘lish va reja tuzish.
- Dostonni to‘liq qayta hikoyalash.
- Umumlashtiruvchi suhbat.

Topishmoq narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she’riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqdir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog‘liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e’tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo‘lgan intilishlari yotadi. Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini e’tibor bilan o‘qish, nimaga ishora qilinayotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoq o‘quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o‘rgatadi. Shu sababli xalq og‘zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng foydalanilgan. 1-2-sinf „O‘qish kitobi” da topishmoqlar ko‘proq, har bir matn ostida keltirilgan. Bundan ko‘zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o‘zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf „O‘qish kitobi”da „Kitobga mehr” matni ostida „Qat qat qatlama, Aqling bo‘lsa tashlama” topishmog‘i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. 1—4-sinf o‘qish darsliklarida “Topishmoqlar” mavzusi ostida har xil topishmoqlar ham berilgan bo‘lib, ular o‘quvchilarning topqirligini yanada oshiradi, tafakkurini o‘stiradi. 2-sinf “O‘qish” darsligida topishmoq javoblari ularning ostiga yozib qo‘yilgan yoki rasmlar orqali berilgan.

- Osti tosh, usti tosh O'rtasida jonli bosh. (Toshbaqa)
- Zuv-zuv borar, zuv-zuv kelar, Doston o'qir, g'alvir to'qir. (O'rgimchak)
- To'rttir uning oyog'i, Temir mixli tuyog'i. Manzilga yetishtirar, Toshdan qattiq tuyog'i. (Ot)

• Yorug'i bor, dovrug'i bor, O'zi yo'q, ovozi bor. (Momaqalldiroq) 3—4-sinflarga o'tgach esa javoblar qayd etilmagan. Buning sababi shuki, bu davrga kelib o'quvchilar topishmoq ustida ishlash ko'nikmalarini hosil qilgan bo'ladi. Bolalarni nutqini o'rgatishda topishmoqlar alohida o'rin tutadi. Ma'lumki, topishmoqlar narsa yoki hodisalarning qisqacha ta'rifi bo'lib hisoblanadi. „Topishmoq, - deb yozadi adabiyotshunos M. Abdurahmonov, — narsa yoki voqelik tushunchasini ongli ravishda yashirishga, sir tutishga asoslangan kichik poetik asardir”.

Topishmoqlarda insonning turmushi bilan bog'liq bo'lgan, uning tevarakatdagi narsa va hodisalar, buyumlar, o'simlik va hayvonot dunyosi kabilar ta'riflanadi. Ko'pincha topishmoqlarda narsa va hodisalarning hajmi, shakli, rangi, tovushi, mazasi, harakati kabi belgilari beriladi. Topishmoq bolalarni obrazli va aniq so'zlashga o'rgatishni osonlashtiradi. Topqirlik, aqliy faollik kabi holatlarini rivojlantirish imkonini beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tanlangan topishmoqlarda narsa va hodisalarning eng muhim belgilari ifodalanishidan unumli foydalanish zarur. Masalan, hayvonlar haqidagi topishmoqlarda bunday belgi ularning ovozi hisoblanadi:

Vov-vov deydi, baqiradi, Tug'ishganin chaqiradi. (It)

Topishmoqlarni tanlashda, albatta, bolaning tarbiyasi va yoshi hisobga olinishi kerak. Chunki umrida eshitmagan yoki ko'rmagan narsasi haqida aytilgan topishmoqni bola hech qachon topa olmaydi. Shuning uchun ham topishmoqlar asosan, nomi o'zlashtirib olingan narsa va hodisalar haqida boradi. Topishmoqlar orqali bolalarning mavjud bilimlari mustahkamlanadi. Topishmoqlar o'qish darsi mashg'ulotida o'tilayotgan mavzuga ham muvofiq bo'lishi kerak. Aks holda bolaning diqqati chalg'iydi va ko'zlangan maqsadga erishish qiyin kechadi.

Topishmoqlar ustida quyidagi tarzda ish olib borgan ma'qul:

— topishmoqda ko‘rsatilgan narsa va hodisa belgilarini tushunib olish, ya’ni tahlil qilish;

— bu belgilarni bir-biriga taqqoslash va umumlashtirish;

— aniqlangan belgilar asosida xulosa chiqarish, ya’ni topishmoqning javobini topish.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari topishmoq matni ustida ishlashda quyidagilarga e’tibor berishi lozim:

1. Ko‘pincha bolalar javob berishga shoshilib, topishmoqni oxirigacha eshitmaydi, uni har tomonlama batafsil tushunib yetmaydi. Ularning diqqati matndagi birorta belgiga bog‘lanib qoladi. Xulosani ular faqat shu yagona belgi asosida, qolganlarini e’tiborga olmagan holda chiqaradilar. Topishmoqni topish uchun muhim bo‘lgan belgi esa e’tiborga olinmaydi. Bunday vaqtda topishmoqni topish qiyinlashadi.

2. Topishmoq yechishda uning ma’nosini bolalarning yaxshi tushunib olishiga, izchillik va tartib bilan fikr yuritishiga harakat qilish kerak. Bunda fikr yuritish tartibi quyidagicha bo‘lishi mumkin: -umumiy ko‘rinishda nimani qidirishni aniqlash; -qolgan hamma belgilarni aniqlash; -taxmin qilinayotgan yechimni keltirish; -aniqlangan belgilarni birlashtirish; -xulosa chiqarish. O‘qituvchi topishmoqlarni ifodali tarzda bayon etadi, bolalar aytilayotgan narsa-buyumning hamma belgilarini eslab qolishi uchun matnni qaytaradi. Savollar yordamida bolalarning e’tiborini belgilarga va ular orasidagi aloqaga qaratish kerak. Bir narsa haqida turli topishmoqlar aytilishi bolalar lug‘atini boyitish imkonini beradi.

Topishmoq topishni yengillashtirish uchun o‘qituvchi bolalarga topishmoq yuzasidan quyidagicha savollar berishi mumkin: „Topinglar-chi, bu mevami yoki sabzavotmi? U qaerda o‘sadi? Bu qanday faslda bo‘ladi? Bu qaysi hayvon ekan?“ kabi. So‘ng topishmoqni ifodali o‘qib, rasmga qarab uning javobini topishni taklif qiladi. Masalan, „Stolni bezatish“ o‘yinida stol tasvirlangan rasm tanlab olinadi, idishlar hamda oziq-ovqat rasmlari va ular haqida topishmoqlar tayyorlanadi. Topishmoqqa javob bo‘lgan rasmni bolalarning o‘zi tanlaydi.

Topishmoqni rasmga qarab topish uni topishda yordamchi savollar berish yaxshi samara beradi. Ba'zan fasllarga bog'liq she'rlar, tezaytishlar, topishmoqlarni ham o'rgatib borish kerak. Yuqorida aytilganidek, bolalarni qiyin tovushlarni to'g'ri talafuz qilishga, topishmoqlar orqali ularning O'quvchilarga: fikrlash qobiliyatini o'stirishga

Qishin-yozin bir xil kiyimda (Archa);

U tushganda dala-qir, Kuladi qiqir-qiqir (Yomg'ir) kabi kichik va qiziq topishmoqlarni o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Tezaytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan, o'qish sur'atini oshiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-sinfda ko'pgina tezaytishlar keltirilgan. Masalan, „Botir botmas botqoqqa“, „Qobil qozonda qovurdoq qovurdi“, „Bahodir bayroqni Botirga berdimi, Botir Bahodirga bayroqni berdimi?“, „Olim oldidagi oltita olmani oldi“ va boshq. 2-sinfda esa quyidagi tezaytishlar keltirilgan: Qobil qahraton qishda qishloqda qishladi. Qahraton qishda Qobil qishladi. Bu tezaytishni o'rgangandan keyin o'quvchilarga qish, qor, sovuq, muz, yax, yaxmalak, sumalak, ayoz so'zlari ishtirokida hikoya tuzish topshiriladi. O'quvchilar quyidagicha hikoya tuzishi mumkin. Qish keldi. Kunlar sovidi. Qor yog'a boshladi. Suvlar muzladi. Tarnovlarda sumalaklar paydo bo'ldi. Biz bolalar yaxda yaxmalak ucha boshladik. Ayoz bobo oynalarga gul solib ketdi. Bunday hikoyalarni tuzish orqali o'quvchilarning fikrlash qobiliyati shakllanadi, dunyoqarashi kengayadi, og'zaki nutqi oshadi. Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uloqcham uzun quloq. Qo'ng'iroq qo'g'irchoqnikimi, qo'zichoqnikimi? Shuningdek, 3-sinfda ham tezaytishlar keltirilgan: Qishda qatiq qattiq qotib qolibdi. Tolib tandir tagidan tanga topdi. San'at saroyi – saroylarning sarasi. Salimning sadadagi sap-sariq sa'vasi sahar sayraydi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, boshlang'ich sinf darsliklariga o'quvchilar yoshiga mos, mavzular bo'yicha tezaytishlar tanlab olingan. Nutqni eshitish va undan o'z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ongli ravishda ta'lim metodikasiga asoslanadigan „tilni sezish“ shakllanadi. Nutq

o'stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya'ni, birinchidan, ikki nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o'rgangan til vositalaridan foydalanib, fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi. Tilni o'rganish jarayonida bolalarni turli xil rollarni bajarishga, bir birlari bilan gaplashishi, o'yinchoqlari bilan muloqotda bo'lishga, o'z ismini va ota-onalarining ismini aytishga, boshqa bolaning ismini so'rashga o'rgatib borish zarur. Bu jarayonda bolalarning o'yin mashqlarini bajarishi orqali lug'at boyligi o'sib borishi bilan birga, so'zlarni bir-biriga moslashtirish, ularni o'z o'rnida qo'llay bilish malakasi o'sadi. Bolalar lug'atini boyitish, nutqining ravon, silliq va ta'sirchanligini ta'minlashda bolalar adabiyoti ustida ishlash, shubhasiz, yaxshi natija beradi.

Boshlang'ich sinflarda ayrim bolalar nutq madaniyati boshqa bolalarga qaraganda birmuncha yaxshi bo'ladi. Ular so'zlarni to'g'ri talaffuz qiladi, savollarga qiynalmay, erkin javob beradi. Lekin ko'pchilik bolalar nutqida ba'zi nuqsonlar uchrab turadi. Masalan, s, z, sh, k, ch, b, p, g, j, r kabi undoshlar talaffuzida bu ko'proq seziladi. O'qituvchi bolalar bilan ishlashda shunday nuqsonlarni bartaraf etishga e'tibor berishi lozim. Buning uchun turli usul va vositalardan foydalanish mumkin. So'zlarning talaffuzi ustida maxsus qo'shimcha ish olib borilishi lozim. Buning uchun mashg'ulotning o'zi yetarli emas. Mashg'ulotdan tashqari sayr paytida, didaktik o'yinlar o'tkazilayotgan vaqtda bolalar bilan yakka tartibda ishlashga ham to'g'ri keladi.

So'zlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatishda quyidagi mashqlarni qo'llash yaxshi samara beradi:

1. So'zlarni bo'g'in va tovush tomondan tahlil qilish.
2. Bo'g'inlardagi harflarning tovush tomondan to'g'ri talaffuz qilinishiga e'tibor berish, ya'ni fonematik eshitishni rivojlantirish. Bu bolalar talaffuzida qiynalayotgan tovushlarning paydo bo'lish o'rnini og'iz bo'shlig'ida hosil bo'lishiga (artikulyatsiyaga) diqqat qaratishni taqozo etadi. Masalan, r undoshi tilning orqa tanglayga tegib, tovush paychalarining titrab chiqishi natijasida hosil bo'lishi, b undoshi ikki labning mahkam jipslashuvi natijasida o'pkadan chiqayotgan

havoning portlashidan hosil bo'lishini amaliy ko'rsatish zarur. Talaffuzi qiyin tovushlarni biror hayvon yoki parrandalarning ovozigacha taqlid qildirish va uni takror-takror mashq qilish ham yaxshi natija beradi. — Bolalar, qurbaqa qanday sayraydi? — Qurbaqa „qur-r, qur-r“ deb sayraydi. — Kechqurunlari chigirtkalarining ovozi eshitganmisiz? — Qishda kunlar isib qolgan vaqtda qarg'alar qanday ovoz beradi? — Traktor yurganda qanday ovoz chiqaradi? „Sh“ tovushining to'g'ri talaffuzini o'rgatish uchun: — Non sudralganda qanday ovoz chiqaradi? — Vish-vish-vish. Ba'zan buyumlarning nomini takror-takror aytiriladi: shar, arra, choynak, cho'mich, chakich kabi. Shuningdek, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatishda tezaytishlardan ham foydalanish mumkin. Masalan, s, sh, r undoshlarining to'g'ri talaffuzi uchun, avvalo, quyidagicha mashqlarni o'tkazish lozim: So-so-so-so Sodiq, sochiq, somon. Sa-sa-sa-sa sa'va, sariq, sayr. Sha-sha-sha-sha sharshara, Shahlo, shaqildoq. Sho-sho-sho-sho sholi, oqshom, sholg'om. Ra-ra-ra-ra rasm, randa, raketa. Ro-ro-ro-ro rom, rohat, rost. Bu mashqlarni bolalar o'qituvchi bilan birgalikda shoshilmay, bo'g'iniarni ifodali qilib aytadi. Keyinchalik mazkur bo'g'inlar qatnashgan so'zlarning to'g'ri talaffuzini mashq qiladilar. So'ngra tezaytish mashqiga o'tish mumkin: Sodiq sochini sochiqqa artdimi, Sodiq sochiqqa sochini artdimi? Saodat soatni soatsozga sozlatdi. Shahlo shaqildoqni shoshib shaqillatdi. Tohirning traktori tog' orqasida tirilladi. Tezaytishni dastlab asta-asta aytib, keyin bir nafasda necha marta ayta olishga e'tibor qaratiladi. Tezaytish aytish jarayonida o'qituvchi bolalarni to'g'ri talaffuzga o'rgatishi, tovushlarni bir-biridan farqlashiga e'tibor berishi, bolalar nutqini doim kuzatib borishi va xatolarni tuzatib borishi lozim. Boshqa millat bolalarining ham davlat tili bo'lgan o'zbek tilini egallashiga harakat qilishi, tilimizga muhabbat uyg'otishi zarur. Bola zerikmasligi, toliqmasligi uchun o'qituvchi albatta belgilangan vaqtda jismoniy tarbiya mashqlarini o'tkazishi kerak. Bu bolalarni charchashdan saqlaydi, ongini rivojlantiradi, nutqini faollashtiradi.

Tezaytishlar O'zim uzum uzib yedim. -z-m. Olma shoxida olmaxon, Olmaxonni olma Olimxon. -m-1. To'lqin turpni tunda to'pladi. -r-t. Bo'ri bog'ga, Soqi tog'ga

bordi. -q-t. Jo‘ja cho‘chib go‘ja cho‘qir. -ch-j. Bir tup tut, tut tagida turp, Tut turpni turtib turibdi, turp tutni turtib turibdi. -t-r. Sora allalaydi, Rashid arralaydi. -r-1. Hashar — hashardan shahar yashar. -sh-r. Bolalar bilan tezaytishlar mashq qilinganda shoir va yozuvchilarning asarlaridan, xalq ertaklari va maqollardan ham foydalanish mumkin.

Masalan, „Bor ekanda, yo‘q ekan, och ekanda, to‘q ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, yo‘lbars o‘kirar ekan, xo‘roz qichqirar ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan. Ana shunday zamonda qora tovuqdek qaqillagan bir kampir bo‘lgan ekan”. Shuningdek, quyidagicha badiiy asarlar matnidan foydalanib ham mashqlar o‘tkazish mumkin: „Bir boy bor ekan, uning oti Jomboy ekan, o‘zi juda boy ekan, bir choynakda aynab qolgan choy ekan, yomg‘ir yoqqanda bulutlar orasidan mo‘ralab turgan oy ekan, suv o‘tmagan soy ekan, birov minmagan toy ekan, kigiz ko‘rpasi yo‘q, birov yotmagan joy ekan, hech kim ichmagan choy ekan, ana shunday dong‘i ketgan boy ekan”. Bolalar adabiyoti bilan ishlashda o‘qilgan asardagi talaffuzi quyin bo‘lgan so‘zlarni o‘rgatish bilan ham, kundalik turmushda qo‘llanadigan so‘zlarga diqqatlarini qaratish bilan ham ularning lug‘at boyligini kengaytirib borish mumkin. Asar till ustida ishlashda muallif tomonidan qo‘llangan ko‘p ma’noli, ma’nolari bir-biriga yaqin hamda qarama-qarshi ma’noli so‘zlar, ayrim so‘z birikmalari bilan ishlash nutq o‘stirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Bunday so‘zlar ustida ishlash bilan bolalar yangi bilim va tasavvurlarga ega bo‘ladi. Ba‘zan fasllarga bog‘liq she‘rlar, tezaytishlar, topishmoqlarni ham o‘rgatib borish kerak. Yuqorida aytilganidek, bolalarni qiyin tovushlarni to‘g‘ri talafuz qilishga, tezaytishlar orqali ularning fikrlash qobiliyatini o‘stirishga erishiladi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tug‘ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko‘pincha she‘riy shakldagi hikmatli so‘z, chuqur ma’noli iboradir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo‘lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko‘pincha maqol o‘git, nasihat xarakterida bo‘ladi: „Yer haydasang kuz hayda, Kuz haydamasang yuz hayda”, „Hunari yo‘q kishining, mazasi yo‘q ishining” kabi. Maqol xalq og‘zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo‘lib, unda

xilma-xil badiiy ifoda vositalari-ohangdosh tovuslilar takrori bo‘ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo‘lgan ajoyib so‘z ustalarining o‘lmas satr va hikmatli so‘zlari ham ko‘pincha xalq maqollariga o‘xshab ketadi. Masalan, A.Navoiyning „Mahbub ul qulub“ asarida aytgan bir qancha hikmatli so‘zlari shular jumlasidandir: „Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur, qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur“, „Tilga ixtiyorsiz—elga e‘tiborsiz“ va boshq. Ma‘lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o‘rganishda ham bu bosqichlarga e‘tibor qaratish kerak. 1-2-sinflar maqollarni o‘rganishning birinchi bosqichi bo‘lsa, savod o‘rgatish davri maqollarni o‘qish va o‘rganishning tayyorlov bosqichidir. Savod o‘rgatish davridayoq o‘quvchilar maqollarni o‘qiydi. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bog‘liq bo‘lib, ular matn g‘oyasini o‘quvchilarga lo‘nda, aniq yetkazishga ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o‘quvchilarga maqollar o‘qitiladi, ma‘nosini bilganlaricha izohlab berishlari so‘raladi. O‘quvchilar javobini o‘qituvchi to‘ldirib, misollar bilan dalillab boradi.

2-KEYS: Sinfda o‘qish darslarini tashkil etish Kirish. O‘quv materiallari bolalarga ta‘lim berish, ularni tarbiyalashda muhim bo‘lgan borliq haqidagi bilimlarni o‘z ichiga olgan holda badiiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar uchun xos bo‘lgan mavzular bilan tanishtiradi. Bu materiallar kichik yoshdagi o‘quvchilarni o‘rta maktabda adabiyotni muntazam o‘rganishga tayyorlaydi. Sinfda o‘qish darslarida ta‘lim-tarbiyaviy vazifalar umumiy ravishda hal qilinadi. Bolalarning atrofni o‘rab olgan muhit haqida, Vatanimizning, xalqimizning mustaqillikdan oldingi va hozirgi hayoti haqida bilimlari kengayadi: milliy dunyoqarashi, ijobiy axloqiy sifatlari shakllanadi, ular aqliy va ma‘naviy jihatdan kamol topadi, mustaqil ravishda bilim olish asoslarini egallaydi. “O‘qish kitobi”ni tahlil qilish fikrimizni tasdiqlaydi. Bu darsliklarning mazmuni va metodik materiallari (matn tahlil qilish uchun topshiriq va savollar, mustaqil ishlar tizimi va hokazo) o‘zaro bog‘liq holda beriladi.

Ta‘lim-tarbiyaviy vazifalarni birgalikda amalga oshirish uchun o‘qish darslarida matnni o‘qishgina emas, balki matn ustida qanday ishlash kerakligi muhimdir. O‘qish darslarida ta‘lim tarbiya vazifalarini o‘quvchilarga bilim va

ko'nikmalarning ma'lum yig'indisini egallashni ularda milliylik uchun zarur bo'lgan shaxsiy sifatlarni shakllantirish bilan bog'lab amalga oshiriladi. Aynan ana shu masalalarni chuqur o'rganish „Keys stadi“ga asoslangan o'qitish texnologiyasining asosiy maqsadi hisoblanadi. Ushbu texnologiya amaliy vaziyatlarni hal etish jarayonida o'rganilgan o'quv mavzusi bo'yicha bilimlarni mustahkamlashga, muammolarni tahlil qilish va qirralarni yakka tartibda yoki guruhlarda qabul qilish ko'nikmalarini egallashga, ijodiy va o'rganish qobiliyatlari, mantiqiy fikrlash, nutq va muhit sharoitlariga moslashish qobiliyatlarini rivojlantirishga hamda qarorlarni mustaqil qabul qilishga va o'z-o'zini nazorat qilishga yordam beradi. Ushbu keysni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun mavzu bo'yicha haqida bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish zarur.

Tavsiya etilgan keysni yechish quyidagi natijalarga erishishga imkon yaratadi:

- o'zlashtirilgan mavzu bo'yicha bilimlarni mustahkamlash;
- muammoning hamda qabul qilingan yechimning individual va guruhviy tahlilida bilim va ko'nikmalarni qayta topshirish;
- mantiqiy fikrlashni rivojlantirish;
- mustaqil ravishda qaror qabul qilish ko'nikmalarini egallash;
- o'quv axborotlarini o'zlashtirish darajasini tekshirib ko'rish.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qanday masalalarni hal etish nazarda tutiladi? 1-vaziyat 1. O'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlari: to'g'ri, tez, ongli, ifodali, o'quv malakalarini shakllantirish.

2. Bolalarda kitobga muhabbatni uyg'otish, kitobdan foydalanishga, undan kerakli bilimni olishga o'rgatish, ya'ni kitobni sevuvchi, kitob bilan ishlashni biladigan chuqur fikrlovchi, sermulohaza kitobxonlarni yetishtirish.

3. O'quvchilardan atrof muhit haqidagi bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirish, ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish.

4. O'quvchilarda ma'naviy-ma'rifiy, axloqiy, nafosat jihatdan va mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash.

5. O'quvchilar nutqi (asosan, og'zaki nutqi)ni va tafakkurini o'stirish.

6. Adabiy bilimlarni shakllantirish. Har bir vazifani bajarishning aniq yo'li mavjud, ammo har bir vazifa boshqalar bilan o'zaro bog'liq holda o'qish darslari va sinfdan tashqari mashg'ulotlar jarayonida hal qilinadi. Amaliy vaziyatni bosqichma-bosqich tahlil qilish va hal etish bo'yicha talabalarga usuliy ko'rsatmalar

Maslahat va tavsiyanomalar

1. Keys va uning axborot ta'minoti bilan tanishish. Avvalo keys bilan tanishish. Mavzu haqida tushuncha hosil qilish uchun bor bo'lgan butun axborotni diqqat bilan o'qib chiqish lozim. O'qish paytida vaziyatni tahlil qilishga shoshilmang.

2. Berilgan vaziyat bilan tanishish. Ma'lumotlarni yana bir marotaba diqqat bilan o'qib chiqing. Siz uchun muhim bo'lgan satrlarni belgilang. Bir abzasdan ikkinchi abzasga o'tishdan oldin, uni ikki-uch marotaba o'qib mazmuniga kirib boramiz. Keysdagi muhim fikrlarning ostiga qalam bilan chizib qo'ying. Vaziyat tavsifida berilgan asosiy tushuncha va iboralarga diqqatingizni jalb qiling.

3. Muammoli vaziyatni tahlil qilish Asosiy muammo va kichik muammolarga diqqatingizni jalb qiling.

Asosiy muammo: Sinfdan o'qish metodikasi Quyidagi savollarga javob berishga harakat qiling. Ta'limiy xarakterdagi harfiy, bo'g'in, so'z, gap diktanlari qanday o'tkaziladi?

- Yaxshi o'qish malakasining sifatlarini ayting.
- Tez o'qishni ongli o'qishga aylantirishda nimalarga e'tibor beriladi?
- Analitik, sintetik, avtomatlashtirish bosqichini qanday tushunasiz?
- To'g'ri o'qishda nimalarga e'tiborni qaratish kerak?
- Xato o'qishning oldini olish uchun qanday usullar qo'llanadi? Asosiy muammo nimaga qaratilganini aniqlang. Muammoning asosiy mazmunini ajratib oling. Muammoli vaziyatni tahlil qilish – obyektning holatini aniqlang, asosiy qirralariga e'tibor qarating, muammoli vaziyatning hamma tomonlarini tahlil qiling. Ushbu vaziyatdan chiqib ketish harakatlarni vaziyatni yechish usul va vositalarini tanlash asoslash.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar va topshiriqlar:

1. Badiiy asarlarning janriy xususiyatiga ko'ra nechta turini bilib oldingiz?
2. Hikoya o'qishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi? Hikoya o'qish darsiga misol tariqasida bironta mavzuga oid dars ishlanmasini tayyorlang.
3. 3.Ertakni o'rganishda qanday usullardan foydalaniladi? Boshlang'ich sinflarning „O'qish kitobi”ga kiritilgan ertaklarni sinflar bo'yicha guruhlab, ko'proq qaysi mavzudagi ertaklar berilganini izohlang.
4. Masal matni ustida qanday ishlar amalga oshiriladi? Masalni o'qish darsi namunasini tayyorlang.
5. „O'qish kitobi”da berilgan she'riy asarlarni guruhlang. Ularni o'rganish usullarini yoritib.
6. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida o'rganiladigan birorta doston bo'yicha dars ishlanmasini tayyorlang.
7. O'qish darslarida qanday mustaqil foydalaniladi? Ularni misollar bilan tushuntiring.

XVI BOB. SINFDAN TASHQARI O‘QISH METODIKASINING MAQSADI VA VAZIFALARI

16. 1. To‘g‘ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma

Maktab o‘quvchini o‘qish malakasi bilan qurollantirish bilan bir qatorda kitobni mustaqil o‘qiy oladigan, uni tushunadigan, ma’lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o‘qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. Shu jihatdan sinfdan tashqari o‘qish (STO‘) tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko‘p narsani bilishga havasni orttiradi.

STO‘ning *maqsadi* o‘qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o‘qiydigan, o‘qilgan kitobni to‘g‘ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir. Maktablarda 1959-yildan boshlab maxsus STO‘ darslari tashkil etilgan. STO‘ darslari 1—2-sinfda haftada 1 marta, 3—4-sinfda 2 haftada 1 marta o‘tkaziladi. Savod o‘rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17—20 daqiqasi ajratiladi. Sinfdan tashqari o‘qish o‘quv dasturi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, unda ko‘zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi.

O‘quvchilarda kitobga havas uyg‘otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish zarur. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir. Bunda o‘qish uchun ajratilgan soatlardan foydalaniladi. Badiiy va ilmiy-ommabop asarlar mustaqil ravishda va izchil o‘qib borilsagina, o‘quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish va kengaytirishga xizmat qiladi. Sinfdan tashqari o‘qish tanish bo‘lmagan mualliflarning kitoblari muqovasi, titul varag‘i, kirish so‘zi, mundarijasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlashga o‘rgatish vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi. Sinfdan tashqari o‘qish darslarining asosiy vazifasi o‘quvchida badiiy kitoblarni o‘qishga havas uyg‘otish, o‘qigan kitoblari yuzasidan kundalik yuritishga o‘rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi.

Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uygʻotish, ularning bogʻlanishli nutqini oʻstirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari oʻqish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi. STOʻ darslarining muhim vazifalaridan biri mustaqil oʻqish malakalarini tarbiyalash hisoblanadi. Buning uchun mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berish, qiziqarli mashq turlaridan foydalanish, eng yaxshi insholarni, taqrizlarni, yozuvchi haqida toʻplangan maʼlumotlarni oʻqitish, „Tezaytish“, „Topishmoqlar topish“, „Ifodali oʻqish“, „Maqollar aytish musobaqasi“, „Ertak toʻqish“, „Bilimdonlar anjumani“ kabi koʻrik-tanlovlar tashkil qilish, muayyan mavzular boʻyicha savol-javoblar uyushtirish, oʻyin tarzidagi ish turlaridan foydalanish zarur.

Oʻqilgan asarlar yuzasidan suhbatlar oʻtkazish, „Kitob haftaligi“ tashkil etish, asarlar asosida kichik insholar yozishni mashq qilish yaxshi samara beradi. STOʻ sinfda oʻqish bilan uzviy bogʻliq ravishda uyushtiriladi. Sinfda oʻqish STOʻ uchun zarur boʻlgan oʻqish malakalarini shakllantiradi, oʻquvchilarning oʻqigan asarini tushunishga oʻrgatadi, lugʻatini boyitadi. STOʻ qiziqarli va oʻziga jalb etadigan faoliyat boʻlib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda oʻqish — hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari oʻqish esa hayotning oʻzidir.

Hozirgi paytda boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun sinfdan tashqari oʻqishga moʻljallangan „Kitobim — oftobim“ (1—3-sinflar uchun) nomli qoʻllanmalar ham chop etilgan. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentabrdagi „Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targʻib qilish boʻyicha kompleks chora-tadbirlar dasturi toʻgʻrisida“gi qarorining mazmun-mohiyati bugungi kunda oʻz natijasini bermoqda va qarorlari doirasida tashkil etilgan „Infolib – 2017 “ VI Milliy axborot-kutubxona haftaligida „Ochiq eshiklar“, „Mutaxassis“, „Ijod va tanlovlar“, Bilimlar va xorijiy tillar“ kabi tadbirlar, uchrashuvlar, anjumanlar oʻtkazilmoqda. Oʻquvchilarda oʻqish madaniyatini tarbiyalash masalasi jamiyat taraqqiyoti bilan bevosita, chambarchas bogʻlanib ketadigan ijtimoiy muammolardan biri hisoblanadi. Maʼlumki, jamiyatda yuz

beradigan har qanday voqea-hodisa ham muayyan bir qonuniyatlar asosida yuzaga keladi, biri ikkinchisi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Rivojlangan mamlakatlarning o'rta maktab dasturlarida kutubxonalar to'g'risida ma'lumot berib boriladi, ya'ni asosiy fanlar qatorida o'quvchilar uchun kutubxonachilik darslari ham o'tkaziladi. Kichik yoshdagi o'quvchilarda kitobxonlik mustaqilligini shakllantiradigan mashg'ulot va darslar qurilishining asosiy turlari kutubxona bo'ylab ekskursiya o'tkazish bo'yicha kutubxonachilar boy tajribaga ega. O'quvchilarga avvalo kutubxona qanday dargoh? Unda qanday kitoblar saqlanadi? Kutubxonachi kim? Uning vazifasi nimadan iborat? - degan savollarga javob berib o'tiladi. O'quvchilarni kutubxonaning kitob saqlash bo'limlari bilan tanishtirish, unda saqlanayotgan kitoblarni ko'rsatish lozim. Kitoblarning javonlarda joylashish tartibi tushuntirib o'tiladi. Elektron resurslar haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, kutubxonaning ish tartibi, kitob berish bo'limi va qiroatxonaning tartib-qoidalari bilan tanishtirish kerak. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar uchun kutubxonada o'tkaziladigan ommaviy tadbirlar (adabiy kechalar, o'yinlar, viktorinalar) haqida hikoya qilinadi. Kutubxonada o'tkazilishi rejalashtirilgan biron-bir tadbirga o'quvchilar taklif qilinadi. Ekskursiya oxirida kutubxonadan foydalanish qoidalari, kitobga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, kitoblarni belgilangan muddatda kutubxonaga topshirish, ochiq javonlardagi kitoblardan foydalanilganda o'rnini almashtirib yubormaslik tartibi tushuntirilib, ular kutubxonaga a'zo qilinadi.

16. 2. Kitobning tuzilishi

Fevral–mart oylarida butun sinf kutubxonaga taklif qilinib, bolalar bilan kitobning tuzilishi, uning elementlari haqida suhbat o'tkaziladi. Maqsad – ikkinchi sinf o'quvchilarida kitobning tuzilishi haqidagi bilimlarni chuqurlashtirish, mustahkamlashdir. Kitobning muallifi, sarlavhasi, so'zboshi va mundarijaning ahamiyati, kitobdagi rasm va bezaklar, muallifning fikrini kitobxonga etkazishda rasmlarning ahamiyati haqida ma'lumot beriladi. «Bugun biz rassommiz» deb nomlangan o'yin tarzidagi tanlov tashkil qilish mumkin. Buning uchun biror bir

ertak yoki hikoya o'qib eshittiriladi. Bolalardan esa o'zlariga yoqqan lavhani chizishni so'raladi. Bolalar tomonidan chizilgan eng yaxshi suratlardan esa ko'rgazma tashkil etiladi. Kutubxonada kitob qanday tanlanadi. Bu mashg'ulotning maqsadi - o'quvchilarda kutubxonaning ochiq kitob fondidan erkin foydalanish malakalarini shakllantirishdan joylashtirish tartibi, tokcha iborat. Kitoblarni ajratgichlarning, javonlarga katalog va kartochkalarning vazifasi yoritiladi.

O'quvchilarning e'tibori kitob ko'rgazmalariga qaratilib, ularning turlari va ahamiyati tushuntiriladi. O'qituvchi yordamida o'quvchilarning oilalarida obuna bo'lingan yoki ko'p o'qiladigan gazeta va jurnallardan bir nusxadan olib kelish so'raladi. Sinfda mavjud bolalarga atalgan jurnallar haqida o'quvchilarning o'zidan ularning mohiyati, vazifalari to'g'risida so'raladi. Mashg'ulot davomida har bir partada bolalarga atalgan «Tong yulduzi», «G'uncha» kabi gazeta va jurnallar bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, bugungi kunda bolalarga atab nashr qilinayotgan yangi «Bekinmachoq» ma'rifiy-tarbiyaviy bolalar jurnali, «Kinderpress» bolalar ma'rifiy va hajviy komikslar jurnallari bilan tanishtirish foydalidir. Suhbat davomida bolalarning uylaridan olib kelingan gazeta va jurnallarga to'xtab o'tiladi. Gazeta va jurnallar kimlarga mo'ljallanganligiga qarab, mazmuniga qarab bezatilishi, ularning nomlanishi, chop etilish nusxalari haqida ma'lumotlar beriladi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda qanday tamoyillarga asoslaniladi?
2. Sinfdan tashqari o'qish tizimida sinfdan tashqari o'qish darslarining o'ri va rolini ayting.
3. Sinfdan tashqari o'qish darsini o'qish darsiga qiyoslang, ularning xususiyatlarini ayting.

XVII BOB. SINFDAN TASHQARI O‘QISH DARSLARINI TASHKIL ETISH

17.1. Sinfdan tashqari o‘qish darslarining turlari

Boshlang‘ich maktabda kitobxon o‘quvchilarni shakllantirish bosqichlari STO‘ darslari o‘quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o‘qish malakalarini shakllantiradi. Mustaqil o‘qish malakasini shakllantirish 3 bosqichga bo‘linadi:

1. Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o‘rgatish davriga to‘g‘ri keladi. Unga darsning bir qismi — 17—20 daqiqasi ajratilgani uchun „STO‘ mashg‘uloti“ deb yuritiladi. Uning o‘ziga xos xususiyatlari shundaki, o‘qituvchi asarni o‘zi tanlaydi, asarning kichik hajmda bo‘lishiga va boshqa kitob tanlash tamoyillariga e‘tibor beradi. Asarni o‘qituvchining o‘zi o‘qib beradi. O‘quvchilar asarni eshitishga, eshitganlarini idrok etishga, ularga soddagina baho berishga, asar mazmuni bilan sarlavhasining mosligini aniqlashga, asar mazmunini hikoya qilib berishga o‘rgatiladi. Bu bosqichda o‘quvchilar o‘qish gigiyenasi va kitobga qanday munosabatda bo‘lish bilan tanishadi.

2. Boshlang‘ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asarni o‘qishdan oldin o‘quvchilar asar nomi va uning muallifi bilan tanishadi, rasmlarini tomosha qiladi, daftarlariga u haqda soddagina qilib asar muallifi va nomini yozadi. Asar elementar tarzda tahlil qilinadi. Tanlangan asar (kitob) yaxshi o‘qiydigan o‘quvchiga maxsus tayyorgarlikdan so‘ng o‘qitiladi. Asarning oson o‘qiladigan o‘rinlarini bo‘sh o‘qiydigan o‘quvchilarga o‘qitish ham mumkin. Bu ularda o‘qishga qiziqish uyg‘otadi. Bu bosqichda o‘quvchilar har xil tezlikda bo‘g‘inlab o‘qiydi. Shuning uchun o‘qituvchi bu jarayonda har bir o‘quvchiga individual yondashishi, kichik kitobxonni kitobni mustaqil o‘qishga o‘rgata borishi lozim.

3. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2—4-sinflarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda o‘quvchilarning o‘qish malakalari mustahkamlanadi. Bunda o‘quvchilarning sinfdan tashqari o‘qiganlari baholanadi. Baholashda dastur talablariga asoslaniladi: o‘qigan kitoblarining sifat o‘zlashtirishiga, miqdoriga, o‘qigan kitobiga munosabat

bildira olishiga e'tibor beriladi. Bunda o'quvchilar muayyan mavzuga doir bir necha asarlarni o'qib keladi, ularning ayrim o'rinlarini ifodali o'qib beradi, o'qigan asarlarini o'zaro taqqoslaydi. STO'ning bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o'qituvchi o'qib bersa, o'qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydi. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o'qishga topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parchalar ko'rsatilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilishi hamda asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni saqlash maqsadida uni yamash, o'rash o'rgatiladi, „Ertaklar bayrami“, „Ifodali o'qish tanlovi“ o'tkaziladi. Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o'quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

17. 2. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari

Metodikaning vazifalaridan biri STO' uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejasi va dars tuzilishi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko'zda tutiladi. Bunda o'quvchilarga vatanimiz o'tmishi, mustaqillik uchun kurash, xalq qahramonlari, xalq turmushi haqidagi, oilada, maktabda va jamoat joylarida o'zaro munosabatlarda yuzaga keladigan axloqiy muammolar haqidagi, tabiat va uni asrab-avaylash haqidagi kitoblar tavsiya etiladi.

2. Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e'tiborga olinadi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar asosan hikoya, ertak, she'r, topishmoq,

maqollarni o'qishga qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

3. Kitobning o'quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi. -1-sinfda kichik hikoya va ertaklarni o'qish tavsiya etilsa, 2— 4-sinflarda mavzular doirasi kengaytirilib, kundalik turmushda ro'y berayotgan turli voqealar tasvirlangan asarlar, gazeta va jurnallardagi kichik hajmli xabarlarini o'qish ham tavsiya etilishi mumkin.

4. Kitob tanlashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o'qishi hisobga olinadi. Bunda o'quvchilar o'ziga qiziqarli bo'lgan o'zbek va xorijiy bolalar adabiyoti yozuvchilarining asarlarini o'zi tanlashi muhim ahamiyatga ega.

5. Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi. Umuman olganda, kitobni to'g'ri tanlash sinfdan tashqari o'qish muvaffaqiyatini ta'minlashning muhim shartidir. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik shakllari. STO'ga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO' darslarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi. Sinfdan tashqari o'qish darslari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi.

Shularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Ular quyidagilardir:

1. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadi, ikki-uch o'quvchi o'zi o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfdan ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqtirish uchun tavsiya qilinadigan

kitobdan biror parchani o‘qib berish, rasmlarni ko‘rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo‘lishi mumkin.

3. Har bir darsda o‘quvchilarga asarni yaxlit holda o‘qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo‘lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o‘quvchilar o‘zlari o‘qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o‘qib berishi mumkin. Bu jarayonda ichda o‘qishdan ham, she’r yodlashdan ham, rollarga bo‘lib o‘qishdan ham foydalaniladi.

4. Har bir darsda o‘qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun „Senga asardagi nimalar yoqdi?“, „Kitob haqida sen nimalar ayta olasan?“ kabi savollar beriladi va o‘quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta hikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Har bir darsda ma’lum bir yangi kitobxonlik ko‘nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma’lumotlar to‘plash, kitob nomiga qarab u nima haqida ekanligini aytish, o‘qilgan asarlar yuzasidan ko‘rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albom tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Har bir dars kirish suhbatini bilan boshlanadi va sinfda o‘qish darslarida qo‘llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Har bir umumlashtiruvchi, darsda tahlil yakunlovchi qilingan suhbat asarlar yuzasidan uyushtiriladi. Umumlashtirishga ko‘rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfdan tashqari o‘qishga rahbarlikning yordamchi shakllari ham mavjud bo‘lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta’minlaydi, STO‘ darslari uchun sharoit yaratadi. Bunday shakllarga quyidagilar kiradi:

1. Kitobni targ‘ib qilish. STO‘ga tavsiya qilinadigan asarlar ro‘yxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo‘yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to‘ldiriladi, ko‘rgazmalar tashkil qilinadi. O‘qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi.

2. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O‘quvchilarning o‘qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o‘qilgan kitoblar hisobga olinadi. Shaxsiy

fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. STO' yuzasidan ommaviy ishlar. Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. Kutubxonaga yozilish. 1-sinf o'quvchilari o'qituvchining tavsiyasi bilan kutubxonaga a'zo bo'ladi. Bu jarayonda o'qituvchi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. O'quvchilarning o'qiganlarini hisobga olish. Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 1-sinf o'quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini, 2-sinfda esa unga nashr etilgan joyi va yilini qo'shib yozadi. 3—4sinflarda o'qigan kitobining qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishi mumkin. O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfdan o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradi.

17.3. Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari

Sinfdan tashqari o'qish darslarining xususiyatlari, birinchidan, STO' tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldiga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishi bilan belgilanadi. 1-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn o'qituvchi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi darslarda o'quvchilar yangi kichik hajmli matnni o'qiydi. Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi.

Asosiy bosqichda STO' darslari 2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinflarda 2 haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular „G'uncha“, „Gulxan“, „Bilimdon“ jurnallari, „Tong yulduzi“ gazetasi bilan, ya'ni

bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janri va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir darsga o'quvchilar bir nechta asar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradi, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadi. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. Shu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yiirita oladigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi. Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, insenirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblar tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi. Sinfdan tashqari o'qish darslarini rejalashtirish. Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilar badiiy va ilmiy-ommabop kitoblarni mustaqil o'qiy va tanlay oladigan, ularning mazmun mohiyatini tushunadigan bo'lishiga erishish lozim. Bu jarayonda o'quvchilarning faqat kitoblarninggina emas, balki gazeta va jurnallar mutolaasiga ham qiziquvchan faol kitobxon bo'lishiga e'tibor qaratiladi. Mavjud dasturlarda sinfdan tashqari o'qish davomida o'quvchilar egallashi zarur bo'lgan bolalar yozuvchilarining asarlarini tanlay bilish, mustaqil o'qigan kitoblarini, ulardagi qahramonlarning xatti harakatlarini baholash, asar sujetidagi muhim o'rinlarni ajrata olish, sinfdan tashqari o'qish kundaligi yuritish kabi ko'nikmalarni egallash beigilab berilgan.

Sinfdan tashqari o'qish, o'z navbatida, qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, o'quvchilarning bilimi va dunyoqarashini kengaytiradi, kundalik hayotga faol munosabat uyg'otadi. Shuning uchun ham bu xildagi darslarning qurilishi ham xilma-xil bo'ladi. Sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilar o'qigan kitoblari hisobga olinadi, yangi kitoblar tavsiya etiladi. Mustaqil mutolaa qilingan asarlar yuzasidan o'tkaziladigan suhbatlarda asar mavzusi, janri, kompozitsion tuzilishi, sujet qurilishi, qahramonlar timsoliga oid tahlil elementlari o'qituvchi savollari asosida o'quvchilar ongiga singdirila boriladi. Sinfdan tashqari o'qish darslarida ham kirish va yakuniy suhbatlar o'tkaziladi. Darslar rejasi butun o'quv yili uchun oldindan tuzilishi lozim. Sinfdan tashqari o'qishning asosiy vazifasi bolalarni mustaqil amaliy faoliyatga o'rgatish, bilimini boyitish va o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishdir. O'quvchilarga sinfdan tashqari o'qish darslarida o'qishlari

zarur bo'lgan kitoblar, ular bilan tanishish tartibi yuzasidan ko'rsatmalar beriladi. Maktab kutubxonasi bilan birgalikda kitob ko'rgazmalari tashkil etiladi. Bu jarayonda kitob muqovasi, tituli, betlarini farqlay olish, asar muallifi, nomlarini, rassomlarni tanib bilib olish, rasm asosida asarning nima haqida ekanini, mazmunini aniqlashga erishish muhim ahamiyatga ega. O'quvchilarda muayyan mavzularda tavsiya etilgan asarlar ichidan kitob tanlash va o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, ularni o'qigan asari mazmunini qisqacha so'zlab berishga o'rgatish lozim. O'qish mavzusi sinfda o'qiladigan asarlar mavzusi bilan uyg'unligiga, ta'lim-tarbiya birligiga, mavsumiy, bosqichli va bolalar qiziqishiga rioya qilgan holda belgilanadi hamda asarlar tanlanadi. Sinfdan tashqari o'qish uchun tanlanadigan mavzular, asosan, quyidagicha rejalashtirilishi mumkin:

1. Gulla yashna, hur O'zbekiston!
2. Mustaqillik - oliy ne'mat.
3. O'zbekistonning qahramon o'g'lonlari.
4. Tabiat - bizning uyimiz.
5. Odob oltindan qimmat.
6. Ona tilim – jon-u dilim.
7. Bilim ol, hunar tanla! va boshq.

Boshlang'ich sinflarda STO' darslarini rejalashtirishda quyidagilarga asoslaniladi:

- Mavsumiy tamoyilga va milliy an'analarimizga bog'liq bo'lishiga.
- STO' darslarini sinfdan sinfga o'tgan sari bosqichli izchillik tamoyili asosida kengaytirib borishga.
- Sinfda o'qish darslarida o'rganiladigan mavzular bilan bog'liq bo'lishiga.
- Bolalar yozuvchilarining tavallud kunlari bilan bog'liq holda ularning ijodini o'rganishga.
- Bolalarning qiziqishini hisobga olishga.
- Adabiy jarayon bilan hamnafas bo'lishiga.
- STO' uchun beriladigan topshiriqlarning ijodiy xarakterda bo'lishiga.

- O'quvchilarda mustaqil o'qish ko'nikmalarining shakllanishiga e'tiborni kuchaytirish va rahbarlik shakllarining xilma-xil bo'lishiga. 1-2-sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslarini tashkil etishda integratsion yondashuv. Ma'lumki, o'qitish va tarbiya jarayoni bir biri bilan uzviy bog'liq, lekin inson shaxsining shakllanishida tarbiya ustuvor ahamiyat kasb etadi. Chunki tarbiya ta'lim jarayonining barcha majmuini o'z ichiga oladi. Zamonaviy intellektual insonni tarbiyalashda integrativ ta'limning barcha jihatlarini (aqliy, axloqiy, iqtisodiy, mehnat, estetik, gigiyenik, huquqiy, jismoniy tarbiya)ni qamrab olinadi va ularning o'zaro bog'liqligini ta'minlanadi. Integrativ ta'lim jarayonida o'quvchi, olamning yaxlitligini, koinot, tabiat qonunlarini, tabiat, jamiyat va odamlarning o'zaro munosabatlari haqida har tomonlama bilimlarga ega bo'lib kamol topadi. Tabiat go'zalligini his qila olish, undan zavqlanish, e'zozlash ko'nikmalariga ega bo'ladi. Ta'limning globallasuvi sharoitida fanlararo uzviylikni kengroq qo'llash ayni zaruriyatdir. Fanlararo uzviylik tamoyiliga tayanish ta'lim muassasalari o'quv jarayoni uchun tatbiqiy tus olishi lozim. Fanlararo uzviylik tamoyili turdosh o'quv predmetlararo munosabatlarning murakkab jihatlarini to'liq o'zlashtirilishini ta'minlab, bilimlarning ichki mohiyatiga kirib borishini ta'minlaydi, natijada turli tizimlar ichki aloqadorlik, integrativ yaxlitlik vujudga keladi. O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatib:

- ta'limni modernizatsiyalash, innovatsion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi;

- fanlararo aloqadorlikni ta'minlagan holda darsni tashkil qila olgan o'qituvchi o'quvchilarda o'zining faniga bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmasdan, mazkur fanni o'zlashtirishga ham yordam beradi.

- fanlararo aloqadorlikni tizimli tarzda amalga oshirish natijasida o'quv tarbiya jarayonining aloqadorligi sezilarli darajada ortadi. Maktabning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda dunyoga yaxlit, o'zaro aloqador bo'lgan birlik sifatida qarashni, uning global muammolari hamda bu muammolar yechimini ko'ra va tushuna bilishni shakllantirishdan iborat.

Ta'lim mazmunida inson va uning dunyoga bo'lgan munosabati: inson va tabiat, inson va jamiyat, inson va inson, inson va texnika, tabiat—inson—texnika—atrof—muhit muammosi tobora markaziy o'rin egallamoqda. Tabiatni o'rganuvchi fanlarni bir sinfda bir martada o'rganib bo'lmaydi. Uni bog'cha, maktab tizimida uzluksizlik va uzviylik asosida o'rganmoq zarur. Tabiiy fanlar ta'limi mazmuni inson va tabiat aloqadorligi atrofidagi muammolarni o'rganuvchi turli o'quv fanlariga oid bilimlar uzviyligi va integratsiyasini aks ettirmog'i lozim, bu esa tabiiy fanlarga oid bilimlarni sifat jihatdan yangi o'zgarishlarga olib keladi.

Bu bilimlar o'ziga xos sintez, tabiiy fanlarga oid bilimlar va insonparvar yo'nalishlar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Ularning tafakkurning tizimli va ehtimolli uslubi sifatida tavsiflanishi tabiiy bilimlarning ajralib turadigan xususiyatlari sirasiga kiradi. Aynan uzviylik asosida tashkil etilgan integratsiya biosferani ilmiy bilish, inson faoliyatini o'rganish, tinchlik uchun kurash bo'yicha global masalalarning yechimini topishda tabiiy fanlarning o'rini samarali tarzda belgilab berish mumkin. Pirovard natijada, bu barcha maktab o'quv fanlaridagi maxsus bilimlar bilan umumiy-madaniy bilimlar o'rtasidagi o'zaro nisbatning uzviylik asosida o'zgarishiga (keyingilarining foydasiga) olib keladi. Shu tariqa, uzviylik asosida tashkil etilgan integratsiya tabiiy fanlar ta'limi mazmunini insonparvarlashtirishning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi. Sinfdan tashqari o'qish darslarini atrofimizdagi olam, ya'ni tabiatshunoslik fani bilan uzviylikda o'tish kichik yoshdagi o'quvchilar ongida o'qiyotgan asar matnini real tasvirlash va ongli tushunib yetish imkonini beradi.

Yangi didaktik tizimni ishlab chiqishda dunyoni yaxlit idrok etish, tizimli tafakkur va «tabiat – inson» tizimini aksiologik jihatdan baholash dastlabki ko'zda tutilgan maqsad hisoblanadi. Bunday yondashuvda o'qitishdagi ilmiylik tamoyili butunlay yangicha sifat kasb etadi. Ilmiylik mezonlarida zamonaviy ilmiy uslubda fikrlashning bilimlar oldidagi shubhasiz ustunligi hisobga olinadi. Boshlang'ich sinflarda integratsiyalashgan va innovatsion darslarga qo'yilgan talablar. Ta'limda moddiy baza, standart, o'quv rejalar, dastur va darsliklar qanchalik

takomillashtirilmasin, kutilgan asosiy natijaga erishish, chuqur va puxta bilim berish, yuqori sifatdagi o'zlashtirishga erishish bevosita nazariy va amaliy mashg'ulotlarni olib boruvchi o'qituvchining ijodkorligi, izlanuvchanligi, malakasiga, pedagogik mahoratiga bog'liq bo'lib qolaveradi, o'quv-biluv markazida esa o'quvchi turmog'ini taqozo etadi. Har qanday ta'lim o'quvchi shaxsiga, uning qiziqish, xohish istagiga, ehtiyojiga qaratilmog'i kerak. Ya'ni ta'limni individuallashtirishga qaratish talab etadi.

Ta'lim jarayonini individuallashtirish shunday o'qitish usuliki, bunda har bir o'quvchi o'quv jarayonida faol ishtirok etib, o'quv-biluv jarayoniga shaxsiy hissa qo'shishi hisobga olinadi; ta'lim jarayonini tashkil etishda o'qituvchining metodik yondashuvi, tezkorligi, o'quvchining shaxsiy xususiyatlari hisobga olinadi; o'quv-metodik, psixologik, pedagogik tashkiliy boshqaruv ishlarini olib borishda o'quvchi shaxsi o'quv-biluv markazida bo'ladi. Individuallashtirish ta'lim prinsiplari. Individuallashtirish – o'quv jarayonining bosh strategiyasidir. Jarayonini individuallashtirish orqali shaxsni o'quv rivojlantirish ta'minlanadi. Har bir o'quv predmetini o'qitishni individuallashtirish orqali amalga oshirish kutilgan shakillarini individuallashtirish natijani bilan kafolatlaydi. Integratsiyalash o'qitish sharoiti yaratiladi. Individuallashtirish ta'lim o'quv jarayoni sifat va samardorligini ta'minlaydi. Individuallashtirish ta'limda ko'nikma, malaka, bilim olish o'quvchining qiziqishi asosida kechadi.

Mustaqil ishlay olish o'quvchining umumo'quv ko'nikmasini rivojlantiradi, taraqqiy ettiradi. Demak individuallashtirish ta'lim, ta'limning sifat va samardorligini belgilaydi. O'quv fanlari mazmunini o'zlashtirish, o'quvchining mustaqil mutolaa bilan samarali shug'ullanishi, mustaqil fikr yuritishi va tafakkur faoliyati bilan bog'liq. Bu esa ta'limda interfaol metodlarning qo'llanishiga bog'liq.

Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish darslarini integratsiyalashda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

—har bir darsda nazariy ma'lumotlarni berishga qaratilgan har qanday usul, albatta, ta'limiy maqsadni ro'yob chiqarishga qaratilgan bo'lishi kerak;

—fanlararo aloqalarga oid tanlangan qo'shimcha material o'tiladigan mavzu bilan bog'lanishi shart;

—sinf o'quvchilari faolligini oshirish maqsadida ular bilan ishlash yo'llarini aniqlash mumkin;

—dars faqat ta'limiy bo'lib qolmasdan, o'quvchilarni insoniylik jihatlarini tarbiyalashga ham qaratilgan bo'lishi kerak;

—dars mavzusining mazmunidan kelib chiqqan holda, tabiat, jamiyat, inson tafakkuri, taraqqiyoti haqidagi ilmiy bilimlar o'quvchida respublikamiz kelajagiga ishonch va e'tiqodni shakillantirishga qaratilgan bo'lishi kerak; Umuman olganda, fanlarni integratsiyalashda mavzulardagi mazmun bir-biriga mos kelishi va puxta reja asosida tuzilgan bo'lishi kerak.

Ulug' didaktik olim Yan Amos Komenskiyning ta'kidlashicha: "Bir-biri bilan bog'liq bo'lgan hamma narsa, xuddi shunday holda o'rganilishi kerak". Mashhur pedagog Y. Lokk g'oyasiga ko'ra: „Ta'lim mazmunining aniqlanishida bir fan boshqa fanlar elementlari va faktlari bilan to'ldirilishi lozim". I. V. Pestalossi o'zining didaktik maqolasida o'quv darsliklaridagi bog'liqlik masalasiga keng to'xtalib o'tar ekan: „Bir-biri bilan bog'liq fanlarni ko'z oldingga keltir, ularni tabiatdagi uzviy bog'liqlik holatida ekanini angla", — deydi. Pestalossi bir fanning boshqa bir fandan uzoqlashuvi hatto xavfliligini ta'kidlaydi. Fanlararo bog'liqlik nazariyasining ishlab chiqishda K. D. Ushenskiy juda katta ta'sir ko'rsatdi. O'tmish pedagogikasida didaktik ta'sirining ruhiy-pedagogik xususiyati hamda psixologik-pedagogik bog'liqlik to'g'risida K. D. Ushenskiy shunday deydi: „Har qanday fan tomonidan xabar qilinayotgan bilim va g'oya dunyo va hayotga keng nigoh bilan qaray olish holatida berilishi lozim".

Boshlang'ich sinflar ta'limi jarayonida fanlarni integratsiyalash nazariy va amaliy jihatdan hozirgi zamon nuqtayi nazardan juda muhim bo'lib, yangi ijtimoiy talablar asosida yanada dolzarblik kasb etadi. Bugungi kunda fanlar rivoji va respublikamizdagi ta'lim sohasidagi islohotlar, ishlab chiqarishdagi ulkan o'zgarishlar tufayli kelib chiqayotgan talablar maktab ta'limi oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya berish tizimi yuqori darajada

fan asoslarini o`rnatishga, olamni bir butunlikda anglashga va tasavvur qilishga, jamiyatimizda bo`layotgan voqealarni to`g`ri anglashga, ularning mohiyatini tarbiyalashga yo`naltirilgan. anglab oladigan yoshlarni

Maktab umumta`lim fanlarini tarqoq holda o`rgatish, ularni bir biriga uzviy bog`lab o`tmaslik o`quvchilar bilimini mukammal bo`lishi va butun borliqni bir butun holda tushunib yetishiga to`squinlik qilib, o`quvchilarning fan mavzularini anglashida qiyinchilik tug`diradi. Olimlarimizning fikricha, integrasiya didaktik prinsiplar qatoriga kiradi va ular orasida yetakchi o`rinni egallaydi. Bunday tushuncha ta`lim tizimida fanlararo uzviylik va bog`liqlik masalasini yana bir bor ko`rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi. Ta`lim tizimiga integrasiyani kiritish maktab va jamoatchilik o`rtasida turgan ta`lim va tarbiyaga oid vazifalarni hal etishda asosiy vosita bo`lishi mumkin. 1-2-sinflarda sinfdan tashqari o`qish darslarini tashkil etishda innovatsion yondashuv.

Ta`lim to`g`risidagi qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Maktab ta`limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturini ta`lim jarayoniga tadbqiq etish bilan ta`limda sifat va samaradorlikka erishish va shu orqali modernizatsiya qilingan ta`lim standartlari to`liq bajarilishi ta`min etish davri boshlandi. Davlatimiz tomonidan yangi maktablar qurilishi, minglab maktablarni yangitdan rekonstruktsiya qilish, joriy ta`mirlash ishlari jadal sur`atlar bilan olib borilmoqda. Maktablarni yangi jihoz, asbob-uskunalar, takomillashtirilgan dasturlar, moderinizatsiya qilingan, tajriba sinovdan o`tgan standartlar, darsliklarning yangi avlodi bilan (ijara tariqasida) ta`minlash, kompyuterlashtirish davlat umummilliy dasturi asosida izchil amalga oshirilmoqda. Endi o`quv jarayonini yangilangan dastur va standart talablariga javob beradigan zamonaviy darslar asosida tashkil etish davri keldi. Boshqacha qilib aytganda zerikarli darslar o`rniga darslarni tashkil etishga ma`suliyat bilan yondashadigan, kasbiy bilimdonlik, metodik mahoratga ega, ma`suliyatli, zamonaviy, interfaol pedagogik texnologiyani mukammal o`zlashtirib olgan, innovatsiyalar asosida ta`limni tashkil eta oladigan o`qituvchilarga talab oshib bormoqda.

Ta'limda moddiy baza, standart, o'quv rejalar, dastur va darsliklar qanchalik takomillashtirilmasin, kutilgan asosiy natijaga erishish, chuqur va puxta bilim berish, yuqori sifatdagi o'zlashtirishga erishish bevosita nazariy va amaliy mashg'ulotlarni olib boruvchi o'qituvchining ijodkorligi, izlanuvchanligi, malakasiga pedagogik mahoratiga bog'liq bo'lib qolaveradi, o'quv-biluv markazida esa o'quvchi turmog'ini taqozo etadi. Oliy ta'lim (shuningdek o'rta, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi) mutaxassis kadrlar tayyorlashda bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratiga, ularni o'qitishning yangi usullarini o'zlashtirishlariga yetarli e'tibor berilmayotganligi ta'lim sifati samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Pedagogik texnologiya atamasi o'qituvchilarimiz orasida ikki xil ma'noda qo'llanilmoqda:

1. Zamonaviy texnika, elektron hisoblash mashinasi, kompyuter, audial, asboblarini samaradorlikni oshirish. ta'lim-tarbiya jarayoniga qo'llab

2. Ta'lim-tarbiya jarayoni maqsadi, vositasi, natijasini oldindan o'rganish, qayd etish yo'llari bilan o'qituvchining kafolotlangan natijaga erishishini ta'minlash. Ta'limning kafolotlanganlik natijasi samaradorlikni va maqsadga erishishni belgilaydi. Bundan ko'rinadiki natija maqsadga qancha yaqin bo'lsa, o'quv-tarbiya jarayoni shuncha samarador hisoblanadi va bu ta'limning zamonaviy texnik vositalari va ilg'or texnologiyalarni amalga oshirishning muhim jihatlaridan bo'lib, ikkinchi talqin, ta'lim-tarbiya jarayoni maqsadi, vositasi, natijasini oldindan o'rganish, qayd etish yo'llari bilan o'qituvchining kafolotlangan natijaga erishishini ta'minlash. Demoqchi bo'lgan fikrimiz shundan iboratki, o'qituvchi faoliyatining asosini dars tashkil etadi.

Ta'lim jarayonining samaradorligini belgilash hamda maqsadga erishishning eng maqbul yo'li va usuli metodni tanlash bilan belgilanadi. O'qitishdan ko'zlanadigan maqsad davlat ta'lim standartlarida belgilangan bilim va ko'nikmalarini o'quvchiga yetkazishdan iborat. O'quvchni tomonidan bilim qabul qilinsa va tushunib yetilsa yoki o'quvchii malaka oshirish uchun mo'ljallangan topshiriqlarni amalda namoyish etib bera olsagina o'qitish muvaffaqiyatli kechdi

deb hisoblasa bo`ladi. Ba'zi mamlakatlarning ta'lim sohasida to`plangan ilg`or tajribalari tahlilidan ayon bo`ladiki, shaxsning intellektual salohiyati, dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy qiyofasining shakllanishida u mansub bo`lgan muhit, unda qaror topgan ijtimoiy iqtisodiy, siyosiy munosabatlarning ahamiyati katta ekan. Zero ushbu jamiyatda uning tafakkuri, ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishi uchun zarur bo`lgan obyektiv va subyektiv omillar mavjud. Boshlang`ich ta'lim darslari o`qituvchilarida pedagogik faoliyatni interfaol metodlar asosida tashkil etish malakasini shakllantirishga quyidagi tamoyillarga amal qilish asosida erishiladi:

- ✓ Boshlang`ich ta'lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish borasidagi yagona maqsadning qaror topganligi.

- ✓ Boshlang`ich ta'lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish borasidagi harakatning izchil, maqsadga muvofiq, tizimli va uzluksiz amalga oshirilishi.

- ✓ Boshlang`ich ta'lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etishda mavjud shart-sharoit hamda subyektiv yondashuvlarni inobatga olish.

- ✓ Pedagogik mahorat va iqtidorlarni erkin namoyish etish.

- ✓ Yangi tajribalarni ommalashtirish.

- ✓ Nazariy va amaliy faoliyat birligi.

- ✓ Boshlang`ich ta'lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etishda xorijiy mamlakatlarning donor tashkilotlari bilan hamkorlik va hokazolar. Boshlang`ich ta'lim darslarini interfaol metodlar asosida tashkil etish jarayonidagi imkoniyatlar va tajribalarga tayanish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi. Xususan, o`quv fanlari bo`yicha tashkil etiladigan mashg`ulotlarning loyihasini ishlab chiqish, boshlang`ich ta'lim o`quvchilarining faoliyatini nazorat qilish, ularning bilim, ko`nikma va malakalarini baholash hamda darslarining samaradorligini aniqlashga imkon beruvchi dasturlarni tuzishda tabiiy fanlar o`qituvchilarining o`rni beqiyosdir.

Innovatsion pedagogika hozirgi davrda norasmiy fan sifatida ma'lum bo`lgan, biroq kun sayin butun jahon soha mutaxassislarining e'tiboriga tushib jadal

rivojlanib borayotgan bilimlar tizimidir. Uning ta'limiy ahamiyatini tan olgan pedagoglar jamoasi, olimlar shu boisdan ham mavjud an'anaviy pedagogikaga tanqidiy yondashmoqda. Hozirgi kunlarda shakllanib rivojlanib borayotgan mazkur yangi fan haqida jiddiy fikrlar bildirilyapti, uning asosiy vazifasi hukmron bo'lib turgan butun o'quv-tarbiya tizimi nazariyasini innovatsiya asosida qayta tashkil etib o'zlashtirishdir.

Innovatsion pedagogika – hukmron nazariya nazariy va amaliy muammolarni hal etishning asosi qilib olingan. Innovatorlar fikricha asosan adabiy mumtoz pedagogik nazariyalar eskirib qolgan, yangi sharoitda hozirgi avlodni bu yo'l bilan tarbiyalash mumkin emas. Innovatsion faoliyatning asosiy funksiyasi pedagogik jarayonning komponentlarini, ya'ni ma'no, maqsad, ta'lim mazmuni, shakli, metodi, texnologiyasi, ta'lim vositalari, uni boshqarishni o'zgartirishdan iborat. Innovatsion jarayonning o'ziga xosligi shundaki, quyidagi yetarli strukturada, yangilikning kirishi, vujudga kelishi, opponentlar bilan kurashda tezkorligi, yetilishi, o'zlashtirilishi, tarqalishi, yoki krizis, yoki finalga borishidan iborat. Innovatsion faoliyat shunday vositalar yordamida kechadigan holatki, bunda pedagogik yangilanish g'oyasi paydo bo'ladi. Masalan, maktabda qo'shimcha kursni innovatsion deb bo'lmaydi. Shunday qilib biror g'oyani yangilik darajasida yaratib, faoliyatga olib kirib, u jarayonni boshqarib borish mumkin bo'lsa, innovatsion faoliyat hisoblanadi.

Innovatsion o'qitish – 1) yangicha o'qitish tizimi, 2) o'quvchi va talabalarni yangi kiritilgan texnologiyalar asosida o'qitish jarayoni (algoritmash, loyihali, modulli va tajribalar shuni ko'rsatadiki har bir yaratilgan yangilik oldiniga albatta ilgarisidan ham yomon ishlaydi, chunki o'rganish moslashish sustkashlikni yengish kerak. Pedagogik tizimini takomillashtirishning asosiy yo'llari ikkita intensiv va ekstensiv. Intensiv rivojlanish pedagogik sistemani ichki imkoniyatlar hisobiga, ekstensiv yo'l esa qo'shimcha kuchlar jalb etish ya'ni vositalar, asbob, texnologiyalar hisobiga takomillashtirishni ko'zda tutadi.

Bobni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Sinfdan tashqari o'qish darsiga qo'yilgan asosiy talablarni aytib bering.

2. Tayyorgarlik, boshlang'ich va asosiy bosqichlardagi sinfdan tashqari o'qish darslarida o'quvchilarning mustaqil faoliyati qanday shakllanishini izohlang.

3. Sinfdan tashqari o'qish darslari rejasini ishlab chiqing. Bunda mavzu, bosqich va dars turini o'zingiz mustaqil tanlang.

TEST SAVOLLARI

1. Ona tili o'qitish metodikasi qanday fanlar qatoriga kiradi?

- A. Tabiiy fan
- B. Ilmiy nazariy fan
- C. Pedagogik fan
- D. Ilmiy –tabiiy fan

2. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti ko'rsatilgan javobni toping.

- A. Ona tilining tovush tuzilishi va grafikasini egallash
- B. Ta'lim berish jarayonida barkamol shaxsni tarbiyalash
- C. Ona tilining imlo qoidalarini, og'zaki nutqni egallash
- D. Ta'lim berish jarayonida ona tilini egallash

3. Nimani o'qitish kerak? savoliga javob bo'lgan qatorni aniqlang.

- A. Ta'lim mazmunini ishlab chiqadi.
- B. Dastur, darslik va qo'llanmalar yara-tib beradi, ularning samaradorligini tekshirib beradi.
- C. Eng foydali metodlarni ilmiy nuqtayi nazardan o'rganish, tanlangan metodlarni asoslash, tavsiyalarni eksperimentdan o'tkazish
- D. Ta'lim metodlarini, usullari, ish turlarini, yozma ishlar, mashqlar sistemasini ishlab chiqadi.

4. Ona tili ta'lim tizimining qaysi bosqichlarida o'rgatiladi?

- A. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, pedbilim yurti va oliy o'quv yurtlarida
- B. Boshlang'ich ta'lim va o'rta maktabda
- C. Maktabgacha tarbiya, boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab, kollej va oliy o'quv yurtlarida
- D. Boshlang'ich ta'lim, o'rta maktab va oliy o'quv yurtlarida.

5. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy bo'limlari izchil berilgan javobni toping.

- A. Savod o'rgatish metodikasi, sinfdan o'qish metodikasi, sinfdan tashqari o'qish metodikasi, fonetika, so'z yasalishi, grammatika va imlo metodikasi, o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish metodikasi
- B. Savod o'rgatish metodikasi, husnixat o'qitish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi, o'quvchilarning bog'lanishli nutqini o'stirish metodikasi.
- C. Savod o'rgatish metodikasi va nutq o'stirish, o'qish metodikasi va nutq o'stirish, grammatika va imlo, nutq o'stirish metodikasi.
- D. Savod o'rgatish metodikasi, o'qish metodikasi, grammatika va imlo metodikasi, bog'lanishli nutqini o'stirish metodikasi, husnixat metodikasi

6. Ona tili o'qitish metodikasi bog'liq bo'lgan fanlar:

A. Pedagogika-psixologiya, umumiy pedagogika, psixolingvistika, didaktika, adabiyotshunoslik

B. Pedagogika, didaktika, psixologiya, falsafa, tilshunoslik.

C. Adabiyotshunoslik, arxeologiya.

D. San'atshunoslik, etnografiya.

7. Ona tili o'qitish metodikasiga ilmiy asos bo'ladigan fanlar:

A. Fonetika, grafika, orfoepiya, leksiko- logiya, grammatika, dialektologiya, uslubiyat

B. Fonetika, leksika, so'z yasalihi, morfologiya, sintaksis, grafika, orfografiya.

C. Fonetika, leksika, leksikografiya, grammatika, orfografiya.

D. Fonetika va fonologiya, leksika, fra- zeologiya, so'z yasalihi va etimologiya, morfologiya va sintaksis, uslubiyat, orfoepiya, orfografiya, grafika, adabiyotshunoslik.

8. Nazariy tekshirish metodi nimalarga tatbiq etiladi?

A. Yangi dastur va darsliklarning muvofiqligini tekshirishga, uning qay darajada foydaliligini aniqlash uchun.

B. Izlanishning asosiy yo'nalishini belgilash, masala tarixini o'rganish, o'zaro bog'liq fanlarning tekshirish metodlarini o'rganish, amaliy yo'l bilan olingan materiallarni analiz qilish va umumlashtirish uchun

C. Tajriba jarayonida to'plangan metodlarni ilmiy o'rganish uchun

D. O'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish va ommalashtirish uchun

8. Eksperiment o'z vazifasiga ko'ra:

A. Ko'rgazma va tavsiyalarning samaradorligini aniqlaydi

B. Metodlarning muvofiqligi, foydaliligi, samaradorligini aniqlaydi

C. Yangi metod, yangi darslik va qo'llanmalarining muvofiqligini, qay darajada foydaliligini va samaradorligini aniqlaydi

D. Darslik, dastur, qo'llanmalarining muvofiqligi, foydaliligi, samaradorligini tekshiradi.

10. Empirik metod nimalarni aniqlash uchun tatbiq etiladi?

A. Ilg'or o'qituvchilar tajribasini o'rganish va baholash, ommalashtirish, o'qituvchilarni o'qitish jarayonini kuzatish, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini aniqlash uchun tatbiq etiladi

B. Masalaning metodik asosini aniqlash maqsadida

C. Hozirgi fanlarga oid masalani aniqlash maqsadida

D. Masala tarixini aniqlash maqsadida

11. Husnixatga o'rgatishda yozuv daftariga qo'yiladigan talablar to'g'ri ko'rsatilgan

A. 1-2-sinfda yozuv yo'li 4 mm, bosh harflar 8 mm bo'lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar, 3-4-sinfda bir chiziqli daftar

B. 1-sinfda yozuv yo‘li 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm bo‘lgan qiya chiziqlari siyrak 2 chiziqli daftar, 2—4-sinfda bir chiziqli daftar

C. 1—4-sinfda 2 chiziqli daftarda hus- nixatga mashq qilinadi

D. 1-sinf 1-yarim yilligida kichik harflar uchun 4 mm, bosh harflar uchun 8 mm li 2 chiziqli daftar, 1-sinfning 2-yarim yilligida, 2-,3 ,4-sinflarda 1-chiziqli daftar tutiladi.

12. Bir chiziqli daftarda harflar bo‘yi necha mm bo‘ladi?

A. Kichik harf 3 mm, bosh harf 7 mm.

B. Kichik harf 4 mm, bosh harf 8 mm.

C. Kichik harf 3 mm, bosh harf 6 mm.

D. Kichik harf 5 mm, bosh harf 8 mm.

13. Yozuv jarayonida daftar qiyaligi va daftar bilan ko‘z oralig‘i qancha bo‘ladi?

A. Daftar qiyaligi 25°, daftar va ko‘z oralig‘i 25 sm.

B. Daftar qiyaligi 45°, daftar va ko‘z oralig‘i 30 sm.

C. Daftar qiyaligi 65°, daftar va ko‘z oralig‘i 30 sm.

D. Daftar qiyaligi 30°, daftar va ko‘z oralig‘i 30 sm.

14. Yozuv jarayonida ruchkaning uchi bilan barmoq oralig‘i necha sm bo‘ladi?

A. 1,5 sm.

B. 2 sm.

C. 1 sm

D. 1,5—2 sm.

15. O‘zbek tiliga asoslangan lotin yozuvida harflardan tashqari qanday belgilar ishlatiladi?

A. Ayirish belgisi

B. Ko‘chish belgisi

C. Tutuq belgisi

D. Tutuq, chiziqcha belgisi.

16. O‘zbek xalqi va uning ajdodlari qaysi yozuvlardan foydalangan?

A. Fors va chig‘atoy yozuvlaridan

B. So‘g‘d, Xorazmiy, mixxat yozuvla- ridan

C. Arab, lotin, kirill, runik yozuvlaridan

D. Misr, Xorazm, run yozuvlaridan

17. Ruchkani nechta barmoq bilan ushlash lozim?

A. 2 ta (bo‘sh va o‘rta barmoqlar bilan)

B. 3 ta(bosh, o‘rta va ko‘rsatkich barmoqlar bilan)

C. 4 ta (bosh, o‘rta, ko‘rsatkich va jimjimaloq barmoqlar bilan)

D. 2 ta (o‘rta va ko‘rsatkich barmoq bilan)

18. Bo‘r yumshoq bo‘lishi lozim. U ... mm qalinlikda va ... mm uzunligida. O‘quvchining individual bo‘lmagan shaklda tayyorlab qo‘yilgan bo‘lishi kerak.

- A. 15 mm, 15x15 mm
- B. 50 mm 10x10 mm
- C. 20 mm 20x20 mm
- D. 30 mm 12x12mm

19. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari foydalanadigan xattaxta necha qismdan bo‘lishi shart?

- A. 2 qismdan
- B. 1 qismdan
- C. 3 qismdan
- D. 4 qismdan

20. Xattaxta qaysi rangda bo‘lishi lozim?

- A. Qora rang
- B. Ko‘k rang
- C. Jigarrang va to‘q yashil
- D. Binafsharang

21. Husnixatga o‘rgatishda qaysi tamoyillarga asoslaniladi?

- A. Umumdidaktik tamoyiliga.
- B. Genetik tamoyiliga
- C. Bosqichli izchillik tamoyiliga.
- D. Onglilik, genetik, takrorlash, bosqichli izchillik tamoyiliga.

22. Ritmik usul to‘g‘ri izohlangan qatorni toping.

- A. O‘qituvchining sanog‘i ostida yozish.
- B. Harf shtrixlari ustidan yozish.
- C. Havoda yozish.
- D. Yozuvni muntazam mashq qilish

23. Genetik tamoyil nima?

- A. xususiyatini hisobga olib yozishni mashq qilish.
- B. Harflarni o‘xshash elementiga ko‘ra guruhlab yozish.
- C. Harflarni ulanishiga ko‘ra guruhlab yozish.
- D. Shakli oson harflardan so‘ng shakli murakkab harflarni guruhlab yozish.

24. Qaysi metod harf shaklini to‘g‘ri tasavvur qila olmaydigan, yozayotganda daftar chiziqlaridan pastga yoki yuqoriga chiqib ketadigan o‘quvchilar uchun qo‘llaniladi?

- A. Tushuntirish
- B. Qo‘l harakatini mashq qildirish
- C. Nusxa ko‘chirish

D. Induktiv

25. O'qituvchi doskaga yozib ko'rsatgan harf yoki uning bog'la- nishlarini o'quvchilarga ruchkani havoda harakatlantirib ko'rsatadi. Bu qaysi usulga kiradi?

A. induktiv

B. hikoya

C. tasavvur orqali

D. ritmik

26. ... usul o'qituvchi sanog'i ostida harf va uning elementlarini yozish demakdir.

A. ritmik

B. deduktiv

C. munozara

D. qo'l harakatini mashq qildirish

27. O'quvchiga harfning yozilishini to'g'ri o'rgatish uchun uning qatordagi o'rnini to'g'ri joylashtirish va qatorni qog'oz varag'ida joylashish o'rnini bilish uchun qog'ozda gorizontal, yotiq chiziqlar chiziladi, shunda daftarning betida o'ziga xos setka paydo bo'ladi. Bu qaysi usulga kiradi?

A. tushuntirish

B. chiziqli

C. tasavvur orqali

D. qisman izlanish

28. O'quvchilarning yozuv tezlik- larini kuzatish, kamchliklarini hi- sobga olish, yutuqlarini ko'pchilikka namuna qilib ko'rsatish. Ushbu shartlar qaysi tamoyilga kiradi?

A. Bolaning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish tamoyili

B. Savodli yozuvning grafik bilimlar bilan bog'liqligi tamoyili

C. Genetik tamoyil

D. Onglilik tamoyili

29. Yozuvdagi qanday kamchilik- lar grafik xatolarga kiradi?

A. Harfning qiyaligi ulanishi, eni, buyi, chiziqlar orasidagi xolati

B. Bosh harflarni yuqoridagi yordamchi chiziqlarga tekkizib yozish.

C. Bosh harfni 6 mm yozish.

D. Harfning qiyaligi, ulanishi, kichik harflarning asosiy yozuv chizig'iga tegmay yoki undan chiqib ketishi.

30. Husnixat malakasini shakllan- tirish uchun birinchi navbatda nimalar o'rgatib boriladi?

A. Harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda yozishga.

- B. Harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etishga, bir xil qiyalikda yozishga, so'zlarda harflarni to'g'ri bo'g'lashga, so'zlarni qatorlarga to'g'ri joylash tirishga
- C. So'zlarda harflarni to'g'ri bo'g'lashga.
- D. So'zlarni qatorlarga to'g'ri joylashtirishga.

31. To'g'ri o'qishga berilgan qaysi ta'rifni mukammal deb bilasiz?

- A. Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirish to'g'ri o'qish deyiladi.
- B. So'zdagi tovushni, bo'g'inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo'shmay o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.
- C. Xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.
- D. Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.

32. 4-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi.

- A. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga
- B. Sidirg'a o'qish bosqichiga
- C. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga
- D. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga

33. To'g'ri o'qishni ta'minlovchi shartlar qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A. Ko'p bo'g'inli, murakkab so'zlarni doskaga yoki kartonga bo'g'inlab yozib, oldin bo'g'inlab, so'ng sidirg'a o'qitiladi.
- B. So'z ma'nolarini tushuntirish.
- C. Matnni o'qishdan oldin o'qilishi va bo'g'in tuzilishi murakkab so'zlarni, birikma va gaplarni va ular ustida ishlash usullarini belgilab olish lozim.
- D. Ichda o'qish va shivirlab o'qishdan foydalanish.

34. To'g'ri o'qishga o'rgatishda qo'llaniladigan usul berilgan javobni belgilang.

- A. Matnni to'g'ri o'qish uchun sharoit yaratish.
- B. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni aniqlash.
- C. Xatolarning to'g'rilashning to'g'ri sistemasini ishlab chiqish.
- D. So'z ma'nolarini tushuntirish.

35. Xato o'qishning kelib chiqish sabablari qaysi javobda berilgan?

- A. Tez o'qiyman deb va so'z ma'nosini tushunmaslik sababli xato o'qiydilar.
- B. Ovoz chiqarib o'qish tufayli
- C. Ichda o'qish tufayli
- D. Yomon o'qiydigan o'quvchilar xato o'qiydi.

36. Ongli o'qishni ta'minlovchi metodik shartlarni aniqlang.

- A. Ongli o'qish o'quvchining hayotiy tajribasiga, so'zning leksik ma'nosini, gapda so'zlarning bog'lanishini tushunishga bog'liq.
- B. Ongli o'qish asarning badiiy vositalariga bog'liq.

- C. Ongli o'qish ifodali o'qiy olishga bog'liq.
- D. Ongli o'qish asarning mazmuniga, g'oyaviy yo'nalishiga bog'liq.

37. Yangi asarni o'rganishda tayyorgarlik ishlarining vazifalari berilgan javobni belgilang.

- A. Kirish suhbat: asar mazmunidan tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlar ustida ishlash: asarni o'qish, asar tahlili, yakunlovchi suhbat.
- B. Asarning o'qishga tayyorgarlik asar tahlili lug'at ustida ishlash, asarni o'qish, umumlashtiruvchi suhbat.
- C. Asarni o'qish, kirish suhbat, asar tahlili, lug'at ustida ishlash, yakunlovchi suhbat.
- D. Asar mazmuni va Asarni o'qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog'lash, yozuvchi haqida ma'lumot berish asarni emotsional idrok etishga tayyorlash, lug'at ustida ishlash: asarni o'qib berish: o'quvchilarning dastlabki tasavvurlarini aniqlovchi suhbat.

38. Ichda o'qishning afzalligi nimada?

- A. Matnni tez tushunadilar, bir vaqtning o'zida butun sinf o'quvchilari o'qiydi.
- B. Bola estetik zavq oladi, ongli o'qiydi.
- C. Matn (asar) ustida mustaqil ishlash ko'nikmalari takomillashadi, o'qituvchi har bir o'quvchining mustaqil ishlash jarayonidagi o'zlashtirish darajalarini aniqlaydi.
- D. O'qituvchi o'quvchilarning o'qish ko'nikmalarini aniqlaydi.

39. Ifodali o'qishning metodik shartlari qaysi javobda ifoda etilgan?

- A. Asarning jozibasini saqlab emotsional o'qish, yozuvchining niyatiga mos ravishda o'qish.
- B. Nafasni to'g'ri olish va to'g'ri sarflash, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish va burro gapirish, adabiy talaffuz normalariga rioya qilish.
- C. qahramonlarining xatti-harakatini tahlil qilish: pauzaning o'rnini, urg'uning tempini belgilash.
- D. O'qishni mashq qilish, ichda o'qish.

40. 1-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- C. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.
- D. Sidirg'a o'qish bosqichiga.

41. 3-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

- A. Sidirg'a o'qish bosqichiga
- B. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.
- C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

D. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.

42. 2-sinf o'quvchilarining o'qish malakasi qaysi bosqichga to'g'ri keladi?

A. Harflarni qo'shgan holda bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

B. Bo'g'inlab sidirg'a o'qish bosqichiga.

C. Bo'g'inlab o'qish bosqichiga.

D. Sidirg'a o'qish bosqichiga

43. To'g'ri o'qishga berilgan qaysi ta'rifni noto'g'ri deb bilasiz?

A. Materialning tovush tomonidan xatosiz va bir tekisda ravon nusxa ko'chirish to'g'ri o'qish deyiladi.

B. So'zdagi tovushni, bo'g'inni tushirib qoldirmay yoki ortiqcha tovush qo'shmay o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.

C. Adabiy talaffuz normalariga rioya qilgan holda o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.

D. Xato qilmasdan, yanglishmasdan o'qish to'g'ri o'qish deyiladi.

44. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qaysi o'qish turlaridan foydalaniladi?

A. Ichda o'qish va shivirlab o'qishdan

B. Shivirlab o'qish va ovoz chiqarib o'qishdan

C. Ichda o'qishdan

D. Ichda o'qish, shivirlab o'qish va ovoz chiqarib o'qishdan

45. Izohli o'qish darslarining yangi asarni o'rganishda mashg'ulotlar- ning tipik turlari izchil berilgan javobni belgilang.

A. Kirish suhbat: asar mazmunidan tushunishni qiyinlashtiradigan so'zlar ustida ishlash: asarni o'qish, asar tahlili, yakunlovchi suhbat.

B. Asarni o'qishga tayyorgarlik asar tahlili, lug'at ustida ishlash, asarni o'qish, umumlashtiruvchi suhbat.

C. Asarni o'qish, kirish suhbat, asar tahlili, lug'at ustida ishlash, yakunlovchi suhbat.

D. Asarni o'qishga tayyorgarlik: asarda tasvirlangan voqealari haqida tasavvur qilishlari uchun uni hayot bilan bog'lash, yozuvchi haqida malumot berish asarni emostional idrok etishga tayyorlash, lug'at ustida ishlash: asarni o'qib berish: o'quvchilarning dastlabki tasavvurlarini aniqlovchi suhbat.

46. Uzlaksiz ta'limning boshqa bosqichlaridan farqli o'laroq, boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida ta'limning didaktik maqsadini nima tashkil qiladi?

A. asar matni ustida ishlash

B. o'quvchilarning o'qish malakalarini shakllantirish,

C. asar matni ustida ishlash

D. darslikda berilgan savollarga javob topish, mustaqil topshiriqlarni bajarish

47. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida qo'llaniladigan metodlar qaysi javoblarda qayd etilgan?

- A. izlanish metodi, reproduktiv metod hisoblash metodi
- B. sidirg'a o'qish izohli o'qish, ifodali o'qish, badiiy o'qish,
- C. izlanish metodi, reproduktiv metod matematik metod
- D. sintaktik metod

48. Ertakni o'rganish darslarining qurilishiga oid xususiyat qaysi javobda noto'g'ri izohlangan?

- A. ma'lum vazifa bilan ertakni qayta o'qish (ijodiy va mustaqil ishlar)
- B. ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish
- C. ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o'qish)
- D. allegoriyani ochish

49. Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, o'quvchilarga qanday vazifa topshiriladi?

- A. She'rni ifodali yod aytib berish
- B. She'r qahramonlari haqida badiiy mulohaza yuritish
- C. She'rning mazmunini badiiy ravishda so'zlab berish
- D. Ma'nosi notanish so'zlar ustida ishlash

50. Ovozli o'qishning afzalliklari ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. o'quvchilar matn mazmunini tez angelaydi, estetik zavqlanadi, ifodali-likka katta e'tibor beriladi
- B. o'qituvchi o'quvchilarni o'qish ko'nikmalarini aniqlaydi
- C. o'quvchilar matn mazmunini tez angelaydi, estetik zavqlanadi, ifodalilikka katta e'tibor beriladi estetik zavqlanadi, ifodalilikka katta e'tibor beriladi
- D. o'quvchilar matn mazmunini tez angelaydi, asar matni ustida mustaqil ishlash ko'nikmasi takomillashadi

51. Boshlang'ich ta'limda o'qish ning necha turidan foydalaniladi?

- A. 2
- B. 4
- C. 3
- D. 1

52. Intonatsiyaga to'g'ri ta'rif berilgan qatorni toping.

- A. nutqning ohangdorligi
- B. nutq jarayonida nafasni to'g'ri olish va to'g'ri taqsimlay olish
- C. har bir tovushni to'g'ri talaffuz qilish va burro gapirish malakasi
- D. og'zaki nutqning birgalikda harakat qiluvchi elementlari: urg'u, nutq tempi va ritmi, pauza, ovozning past-balandligi yig'indisi

53. Ifodali o‘qishga tayyorlanish shartli ravishda necha bosqichga bo‘linadi?

- A. 2
- B. 4
- C. 5
- D. 3

54. O‘qish malakalarini shakllantirish jarayoni bosqichlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A. ikki: analitik va sintetik
- B. ikki: analitik va avtomatlashgan
- C. uch: analitik, sintetik, avtomatlashgan
- D. bu jarayon bosqichlarga bo‘linmaydi muhim tomonlari

55. “O‘qilayotgan asar mazmunini o‘zlashtirishni, matn mazmunini ongli idrok etishni ta‘minlaydigan o‘qish”. Ushbu ta‘rif o‘qish sifat- larining qaysinisiga taalluqli?

- A. ongli o‘qish
- B. ifodali o‘qish
- C. to‘g‘ri o‘qish
- D. tez o‘qish

56. Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida ertak janrining qaysi turla- riga oidlari berilgan?

- A. maishiy, majoziy va sehrli ertaklar
- B. maishiy va sehrli ertaklar
- C. majoziy va sehrli ertaklar
- D. sehrli ertaklar

57. O‘qish turlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A. Ifodali, ongli o‘qish
- B. Ovozli, ichda, shivirlab o‘qish
- C. Tez, to‘g‘ri o‘qish
- D. Avtomat o‘qish

58. „Ohang jihatdan ma‘lum bir tartibga solingan, his tuyg‘u ifoda- si sifatida vujudga kelgan haya- jonli ritmik nutq.” Ushbu ta‘rif qaysi janr uchun berilgan?

- A. masal
- B. ertak
- C. she‘r
- D. maqol

59. Kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda kishi hayotidagi ma‘lum bir voqea, hayotning umumlashtirib tasvirlanadi.

- A. masal
- B. ertak
- C. doston
- D. hikoya

60. Ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan, o'qish sur'atini oshiradigan janr?

- A. tezaytish
- B. topishmoq
- C. maqol
- D. matal

61. STO'ning tayyorlov bosqichi boshlang'ich sinfning qaysi davri- ga to'g'ri keladi?

- A. 1-sinfning 1-yarim yilligiga
- B. 1-sinfning 2-yarim yilligiga
- C. sinfning 1-yarim yilligiga
- D. 2-sinfning 2-yarim yilligiga

62. STO'ning boshlang'ich bosqichi boshlang'ich sinfning qaysi davriga to'g'ri keladi?

- A. sinfning 1-yarim yilligiga.
- B. 1-sinfning 2-yarim yilligiga
- C. 2-sinfning 2-yarim yilligiga
- D. 1-sinfning 1-yarim yilligiga

63. STO'ning asosiy bosqichi bosh lang'ich sinfning qaysi davriga to'g'ri keladi?

- A. 2—4-sinflarga
- B. 2-sinfga
- C. 3-sinfga
- D. 4-sinfga

64. STO'ning tayyorlov bosqichi- dagi mashg'ulotning vaqti to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping?

- A. Har hafta, 45 daqiqalik dars
- B. 2 haftada bir marta, 45 daqiqalik dars
- C. 3 haftada bir marta, 45 daqiqalik dars
- D. haftada bir marta , darsning 17 20 daqiqasi ajratiladi

65. STO'ning boshlang'ich bosqichi uchun ajratilgan vaqt to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping?

- A. haftada bir marta , darsning 17—20 daqiqa
- B. 3 haftada bir marta, 45 daqiqa

- C. haftada bir marta 45 daqiqa
- D. 2 haftada bir marta, 45daqiqa

66. STO'ning asosiy bosqichi uchun ajratilgan vaqt to'g'ri ko'r- satilgan qatorni toping?

- A. 2 haftada bir marta, 45 daqiqa
- B. haftada bir marta 45 daqiqalik dars
- C. 3 haftada bir marta, 45daqiqa
- D. haftada bir marta , darsning 17—20 daqiqasi

67. Kichik hajmli badiiy asar bo'lib, unda kishi hayotidagi ma'lum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi.

- A. masal
- B. ertak
- C. doston
- D. hikoya

68. O'qish malakalarini shakllan- tirish jarayoni bosqichlar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

- A. ikki: analitik va sintetik
- B. ikki: analitik va avtomatlashgan
- C. uch: analitik, sintetik, avtomatlashgan
- D. bu jarayon bosqichlarga bo'linmaydi

69. Ifodali o'qishga tayyorlanish shartli ravishda necha bosqichga bo'linadi?

- A. 2
- B. 4
- C. 5
- D. 3

70. Boshlang'ich ta'limda o'qish- ning necha turidan foydalaniladi?

- A. 2
- B. 4
- C. 3
- D. 1

GLOSSARIY

Adabiy til — milliy tilning ma'lum qoidalarga bo'ysundirilgan, muayyan qolipga solingan, olimlar, mutaxassislar tomonidan ishlov berilgan, doim silliqashtirilib, mukammallashtirilib boriladigan shakli.

Affikslar orfoepiyasi — qo'shimchalar talaffuzi.

Akkomodatsiya — unli va undosh tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida o'zaro moslashuvidir.

Arab raqamlari — avval Hindistonda yaratilib, keyinchalik buyuk vatandoshimiz Muhammad Xorazmiy xizmatlari tufayli Arabiston, Ispaniya va butun Yevropaga tarqalgan raqamlar.

Assimilyatsiya — so'z tarkibidagi bir xil toifadagi fonemalardan biri ikkinchisini o'ziga aynan yoki qisman o'xshatib olishi.

Bilim – shaxsning ongida tushunchalar, sxemalar, ma'lum obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui

Bilim olish – borliqni idrok etish, o'rganish, mashq qilish va muayyan tajriba asosida malakalarining xulq-atvor hamda mustahkamlanib, takomillashib, boyib borish jarayoni. faoliyat mavjud ko'nikma, bilimlarning

Bilish — obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli; ilmiy bilimlarni o'zlashtirish jarayoni.

Baho – ta'lim oluvchilarga ularning ta'lim olishi, bilimlarni o'zlashtirishga nisbatan ijodiy yondoshishini rag'batlantirish maqsadida ta'sir ko'rsatish vositasi.

Bakalavriat — mutaxassisliklar yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilim beradigan, ta'lim olish muddati kamida to'rt yil davom etadigan tayanch oliy ta'lim.

Boshlang'ich ta'lim — o'quvchilarga murakkab bo'lmagan ilmiy bilimlarni berish asosida ularda o'qish, yozish va hisoblashga oid dastlabki bilim, ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish asosida ularda shaxsiy gigiyena va sog'lom turmush tarzi elementlarini hosil qilish bosqichi

Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi – boshlang'ich sinflar o'quvchilarini tarbiyalash, ularga ta'lim berish, ularning o'ziga xos psixologik hamda fiziologik

xususiyatlarini tadqiq etish, shuningdek, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy va jismoniy jihatdan kamolotga yetkazish masalalarini o'rganadi.

Didaktik o'yin – o'rganilayotgan ob'ekt, hodisa va jarayonlarni modellash-tirish asosida o'quvchining bilishga bo'lgan qiziqishi va faollik darajasini rag'bat-lantiruvchi o'quv faoliyati turi.

Didaktik tizim (yunoncha «systema» – yaxlit, qismlarda tashkil topgan, birlashtirish) – ma'lum mezonlari asosida ta'lim jarayoning yaxlit holatini belgilash, ajratib ko'rsatish.

Didaktik tashxis maqsadi – o'quv jarayonining samaradorligini aniqlash, baholash va tahlil qilish.

Didaktika tamoyillari (lotin tilidan «principium»—har qanday nazariyaning asosiy, boshlang'ich, dastlabki holati) – ta'limni tashkil etishga qo'yilgan me'yoriy talablarni ifodalovchi, shuningdek, ta'lim jarayonining asosiy maqsadi va qonuniyatlariga muvofiq uning dastlabki holatini belgilovchi qarashlari.

Didaktika (ta'lim nazariyasi) – (yunoncha «didaktikos» “o'rgatuvchi”, «didasko» – “o'rganuvchi”) — ta'limning nazariy jihatlari (ta'lim jarayonining mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakl, metod, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va hokazo muammolari)ni o'rganuvchi fan.

Differensiatsiya tamoyili — shakli yoki talaffuzi bir xil bo'lgan so'zlar yo-zuvda turli shartli belgilar vositasida (yoki ba'zan ma'noga ko'ra) farqlanadigan tamoyil.

Dissimilyatsiya — ikkita aynan yoki qisman bir xil fonemadan biri o'zgarib, noo'xshash fonemaga aylanishi.

Dunyoqarash — tabiat, jamiyat, tafakkur hamda shaxs faoliyati mazmuni- ning rivojlanib borishini belgilab beruvchi dialektik qarashlar va e'tiqodlar tizimi.

Dars — bevosita o'qituvchi rahbarligida muayyan o'quvchilar guruhi bilan olib boriladigan ta'lim jarayonining asosiy shakli.

Darslik – muayyan fan bo'yicha ta'lim maqsadi, o'quv dasturi va didaktik talablarga muvofiq belgilangan ilmiy bilimlar to'g'risidagi ma'lumotlarni beruvchi manba.

Eliziya — unli tovush bilan tugagan so'zga unli bilan boshlanadigan so'zning qo'shilishi natijasida birinchi so'z oxiridagi unlining tishishi.

Empirik metod — empirik metod o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, yangiliklarini tanlash, umumlashtirish, baholash va ommalashtirish, o'qituvchi va o'quvchilar faoliyatining darajasini aniqlash.

Etimologik (yoki grafik) tamoyil — boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) kirgan so'zlar o'zi mansub bo'lgan tildagi shaklini o'zbek imlosida ham saqlagan holda yoziladigan tamoyil.

Fonetik tamoyil — so'zlar va so'z tarkibidagi affikslar qanday talaffuz qilinsa, xuddi o'shanday yoziladigan tamoyil.

Fonetik o'zgarish — nutq zanjiridagi tovushlarning turlicha o'zgarishlari.

Fonografik yozuv — tilning fonetik tomonlarini ham aks ettirishga imkon yaratdigan yozuv.

Grafika — fonetik-fonologik, leksik va morfologik birliklarni ifodalash uchun qo'llanadigan optik-grafik (ingl. optic – qaraydigan, ko'radigan degani) belgilar haqidagi bo'lim.

Grammatika va imlo metodikasi — Grammatika va imlo metodikasi elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatishni, grammatik tushunchalarni, boshlang'ich imlo malakasini shakllantirishni o'z ichiga oladi.

Ideografik yozuv — rasmlar orqali bevosita narsa, hayvon yoki boshqa- larning o'zi emas, balki shu rasmlar ta'sirida inson ongida aks etgan tushuncha ifodalanadigan yozuv.

Iyeroglifik yozuv — ideografik yozuvda qo'llangan rasmlar shartli belgilarga – iyerogliflarga aylantirilgan yozuv.

Kombinator o'zgarishlar — so'z tarkibidagi fonemalarning o'zaro ta'siriga ko'ra o'zgarishi.

Mavzu doirasi — ma'lum bir belgilangan mavzu

Maxsus belgilar — alifboda berilmagan maxsus belgilar.

Metateza — soʻz tarkibidagi tovushlarning oʻrin almashishi.

Metodika tamoyillari — metodika tamoyillari oʻqituvchi bilan oʻquvchining maqsadga muvofiq faoliyatini belgilashga, ularning birgalikdagi ishlarida qulay yoʻnalishini tanlashga yordam beradi, metodikaning fan sifatida nazariy asoslash elementlaridan biri boʻlib xizmat qiladi.

Morfologik tamoyil — soʻzlar va ularning tarkibiy qismlari talaffuz qilinishiga qarab emas, asliga muvofiq yoziladigan tamoyil.

Nutq — tilning maʼlum paytda va maʼlum oʻrinda namoyon boʻlishidir.

Oʻqish fanining vazifasi — oʻqish fanining vazifasi birinchi navbatda bolalarni tez (meʼyorida), toʻgʻri, ongli va ifodali oʻqish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

Oʻrgatish — tarbiyalanuvchilar ijtimoiy xulq-atvor koʻnikmalari, odatlarini shakllantirish maqsadida rejali va izchil tashkil qilinadigan turli harakatlar, amaliy ishlar.

Oʻzlashtirish — taʼlim jarayonida ustuvor oʻrin tutuvchi ijtimoiy talablarga muvofiq shaxs tomonidan muayyan xatti-harakat va xulq usullarining egallanishi.

Ona tili oʻqitish metodikasi fani — ona tili oʻqitish metodikasi fani taʼlim berish sharoitida ona tilini egallash, yaʼni nutqni, oʻqish va yozishni, fonetika, grammatikani bilib olish jarayoni hisoblanadi.

Ona tili oʻqitish metodikasi tamoyillari — ona tili oʻqitish metodikasi tamoyillari oʻqituvchi bilan oʻquvchi oʻrtasidagi oʻquv mehnatining yoʻnalishlarini belgilab beradi.

Orfoepiya — tilshunoslikning adabiy til talaffuz meʼyorlarini oʻrganuvchi sohasi.

Orfografiya — soʻzlar va ularning shakllarini yozish haqidagi qoidalar tizimi.

Piktografik yozuv — rasmlarga asoslangan yozuv turi.

Pozitsion oʻzgarishlar — soʻz tarkibidagi tovushlarning oʻrniga koʻra oʻzgarishi.

Progressiv assimilyatsiya — assimilyatsiyada oldingi fonema oʻzidan keyin fonemani oʻziga oʻxshatadi: yurak + ga — yurakka.

Regressiv assimilyatsiya — keyingi fonema oʻzidan oldingi fonemani oʻziga oʻxshatishi: yigit + cha — yigichcha.

Savod oʻrgatish metodikasi — savod oʻrgatish metodikasi elementar oʻqish va yozishga oʻrgatadi.

Talaffuz meʼyorlari — adabiy til uchun joriy qilingan meʼyorlar.

Tamoyil - Qoidalar jamlanmasi.

Tarixiy-anʼanaviy tamoyil - boshqa tillardan (masalan, arab, rus yoki rus tili orqali boshqa tillardan) oʻzlashgan soʻzlar hozir ham oʻtmishdagi shakliga muvofiq yoziladigan tamoyil.

Til — maʼlum xalq tomonidan ishlatiladigan, uzoq tarixga ega boʻlgan hodisa.

Transkripsiya — ogʻzaki nutqda fonemalarning turlicha oʻzgarishlarini, har xil variantlarda talaffuz etilishini aniq aks ettiradigan yozuv

Taʼlim – oʻquvchilarga nazariy bilimlarni berish asosida ularda amaliy koʻnikma va malakalarni shakllantirish, ularning bilish qobiliyatini oʻstirish yoʻnaltirilgan jarayon. va dunyoqarashini tarbiyalashga

Taʼlim jarayoni – oʻqituvchi va oʻquvchilar oʻrtasida tashkil etiluvchi hamda ilmiy bilimlarni oʻzlashtirishga yoʻnaltirilgan pedagogik jarayon.

Taʼlim maqsadi (oʻqish, bilim olish maqsadi) – taʼlimning aniq yoʻnalishini belgilab beruvchi yetakchi gʻoya.

Taʼlim metodlari – taʼlim jarayonida qoʻllanilib, uning samarasini taʼminlovchi usullar majmui.

Taʼlim vositalari – taʼlim samaradorligini taʼminlovchi obyektiv (darslik, oʻquv qoʻllanmalari, oʻquv qurollari, xarita, diagramma, plakat, rasm, chizma, diaproyektor, magnitofon, videomagnitofon, uskuna, televizor, radio, kompyuter va boshqalar) va subyektiv (oʻqituvchining nutqi, namunasi, muayyan shaxs hayoti va faoliyatiga oid misollar va hokazolar) omillar.

Umumiy tahlil — badiiy asarlarning gʻoyasi va mazmunini talqin etish.
Undoshlar orfoepiyasi — undosh tovushlar talaffuzi

Unlilar orfoepiyasi — unli tovushlar talaffuzi.

Usul — muayyan o‘quv materialini o‘zlashtirishda qo‘llanilayotgan asosiy ta’lim metodi bilan birga ikkinchi bir ta’lim metodining ayrim elementlaridan foydalanish.

Yozuv — insonga oz fikrini uzoq masofaga va uzoq davrga yetkazishda yordam beradigan vosita.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sh. Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, „O'zbekiston” —2016. 56 b.
2. Sh. Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent –„O'zbekiston” -2016.488 b.
3. Sh. Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlari ta'minlash—yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent, „O'zbekiston” -2016.488 b.
4. Sh. Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javob- garlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Toshkent, „O'zbekiston” -2017.104 b.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси – Т.: Ўзбекистон, 2017. —46 б.
6. Uzviylashtirilgan Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi – T.: Yangiyo'l poligraf service, 2017. – 1-160. b.
7. Abdullayeva Q. va boshq. O'qish kitobi (2-sinf uchun darslik). – T.: O'qituvchi, 2018. – 177 b.
8. Abdullayeva Q., Yusupov M. Diktantlar to'plami. – T.: “O'qituvchi”, 1992.
9. Adizov B. R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari. Ped. fanl. dokt. ilm. daraj. olish uchun yozilgan diss. –T.: 2003.
10. Boshlang'ich ta'lim bo'yicha yangi tahrirdagi o'quv dasturi // “Boshlang'ich ta'lim” jurnali. – T.: 2005. – 5-son.
11. Fuzailov S., Xudoyberganova M. Ona tili 3-sinf uchun darslik. T.: 2008.
12. G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O'qish kitobi (1 sinf uchun darslik). – T.: Sharq, 2019. – 128 b.
13. G'ulomov A. Ona tili darslarida o'quvchilarning o'quv-biluv faolligini faollashtirish T.: 1987.
14. G'ulomov A. K. Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning o'quv biluv faoliyatini rivojlantirish metodikasi. Avtoreferat.Pedagogika fanlari doktori diss. – T.; 1991.
15. G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Mamatova G., Boqiyeva H. Husnixat va uni o'qitish metodikasi. –T.; TDPU, 2009. – 70 b.
16. G'afforova S, Shodmonov E, G'ulomova X. Ona tili 1 -sinflar uchun. T.; 2009.
17. G'ulomova H., Yuldasheva Sh. 4-sinfda ona tili darslari. Metodik qo'llanma. T.; 2003.
18. Hamroyev A. 1-sinfda o'qish darslari. Buxoro, 2002. —48 b. 282
19. Hamroyev A. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. Buxoro. 216 b.
20. Hamroyev M. Ona tilidan ma'ruzalar majmuasi. – T.; 2007.

21. Ikromova R., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Shodmonqulova D. Ona tili (4-sinflar uchun darslik). T.: “O‘qituvchi”, 2009 .
22. Matchonov S. va boshq. O‘qish kitobi (4-sinf uchun darslik). –T.: Yangiyo‘l poligraf servis, 2017. – 216 b
23. Mirzaqulov T. Grammatika o‘qitishning lingvistik asoslari. T.: “O‘qituvchi” , 1994 .
24. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-jild. — M.: “Russkiy yazik”, 1981.
25. Qo‘ldoshev B. Yozma ishlarni o‘tkazish va baholash metodikasi. – Andijon, 2006.
26. Qosimova K, Fuzailov F, Ne‘matova A. Ona tili darsligi. 2 - sinf. T.: 2008.
27. Qosimova K., Matjonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 163 b.
28. Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. –T.: Noshir, 2009. – 163 b.
29. Safarova R., Inoyatova M., Shokirova M., Shermamatova L. Alifbe kitobi (1-sinf uchun darslik). –T.: O‘qituvchi, 2019. – 80 b.
30. Umarova M., Hakimova Sh. O‘qish kitobi (3-sinf uchun darslik). – T.: Cho‘lpon, 2019. – 283 b.
31. Xudoyberganova M. va boshqalar. 3-sinfda ona tili darslari. — Toshkent. 2004.
32. Yunusov Q. Ona tili o‘qitish metodikasi. Ma’ruza matnlari. – Andijon, 2004.
33. Azimov Y. Y., Qo‘ldoshev R. A. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (metodik qo‘llanma). Buxoro, 2020. - 130 bet.
34. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi. T.: “Aloqachi”, 2006.
35. Матчанов С., Фуломова Х., Юлдашева Ш., А. Нисанбаева. Ана тілін оқыту әдістемесі. –Т.: ТДПУ, 2013. – 277 б.
36. Рахматуллаева Л.И. Методика преподавания родного языка. Учебное пособие. – Т.: Молия — Иктисод, 2007.
37. www.ziynet.uz
38. www.edu.uz
39. www.kitobxon.uz

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI.....	3
I.BOB. BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI O'QITISH METODIKASI FANINING MAQSAD, PREDMETI VA VAZIFALARI	
1. 1. Ona tili o'qitish metodikasining predmeti va vazifalari.....	4
1. 2. Ona tili o'qitish tamoyillari, ona tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.....	8
1. 3. Ona tili o'qitish tamoyillari.....	10
1. 4. Ona tilini o'qitish tarixi.....	12
II BOB. ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARI ORQALI O'QUVCHILARDA ILMIY-IJODIY FAOLIYATNI SHAKLLANTIRISHDA BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHISINING O'RNI	
2. 1. Yangi milliy o'quv dasturi haqida tushuncha va uning boshqa o'quv dasturlaridan farqi.....	16
2. 2. 2-sinf o'quvchisiga ona tili va o'qish savodxonligi fanidan qo'yiladigan malaka talablari.....	17
2. 3. "Mahallamiz jarchisi" she'ri.....	18
III BOB. SAVOD O'RGATISH METODIKASI	
3. 1. Savod o'rgatish metodikasining maqsad va vazifalari O'qish va yozish — nutq faoliyatining turi.....	21
3. 2. Savod o'rgatishda hozirgi zamon analiz-sintez tovush metodi.....	31
3. 3. Savod o'rgatish jarayoni bosqichlari.....	33
3. 4. Savod o'rgatishning mashq turlari.....	41
3. 5. Savod o'rgatish davrida boshlang'ich yozuvga o'rgatish.....	47
IV BOB. NUTQIDA KAMCHILIGI BOR O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH METODIKASI	
4.1. Bolalarda nutq buzilishini yuzaga keltiruvchi sabablar.....	58
4.2. Inklyuziv ta'lim.....	59
4.3. «10 ta so'z» metodikasi.....	62
4.4. Bola nutqini rivojlantiruvchi o'yinlar.....	64
V BOB. BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA NUTQ TOVUSHLARINI TO'G'RI TALAFFUZ QILISH VA QO'SHIB O'QISH KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH	
5.1. Fonatsiya jarayoni.....	67
5.2. Nafas faoliyatini yaxshilash uchun mashqlar.....	67
5.3. Artikulyatsion jihatdan talaffuz qilish qiyin bo'lgan tovushlar uchun taqlid usuli.....	68
VI BOB. HUSNIXATGA O'RGATISHNING MAQSAD VA VAZIFALARI, AHAMIYATI	
6.1. Husnixatga o'rgatishning maqsad va vazifalari.....	72
6.2. Yozuv haqida ma'lumot.....	74
6.3. Yozuv sistemalari.....	75
VII BOB. YOZUV TARIXI HAQIDA MA'LUMOT	
7.1. Yozuvning paydo bo'lishi.....	78
7.2. Frazеografiya haqida tushuncha.....	80

7.3. Logografiya haqida ma'lumot.....	82
7.4. Arab alifbosi haqida.....	84
VIII BOB. HUSNIXATGA O'RGATISH TARIXI HAQIDA MA'LUMOT	
8.1. Jahon xalqlari yozuvlari.....	86
8.2. Sug'd yozuvi.....	87
8.3. Xushnavislikning talab va qonuniyatlari.....	89
IX BOB. HUSNIXATGA O'RGATISH TAMOYILLARI. CHIROYLI YOZUVGA O'RGATISH USULLARI	
9.1. 1-4-sinflarda husnixat darslari.....	94
9.2. Husnixatga o'rgatish tamoyillari.....	95
9.3. Husnixatga o'rgatish metodlari.....	99
9.4. Husnixat darslarini rejalashtirishga qo'yiladigan talablar.....	108
X BOB. CHAPAQAYLARNI YOZUVGA O'RGATISH METODIKASI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	
10.1. Dunyo statistikasida chapaqaylar.....	110
10.2. Chapaqaylarini yozishga o'rgatish.....	113
10.3. Chapaqaylar va o'ng qo'llarining farqli jihatlari.....	117
XI BOB. MILLIY O'QUV DASTURI VA UNDA ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIGA QO'YILGAN TALABLAR. SINFDAN O'QISH DARSLARINING TA'LIMIY-TARBIYAVIY AHAMIYATI VA VAZIFALARI	
11.1. O'qish darslarining tarbiyalovchi imkoniyatlari.....	122
11.2. O'qish malakasi haqida tushuncha.....	129
11.3. O'qish malakalarining sifatlari: tez, ongli, ifodali o'qish.....	132
XII BOB. BOSHLANG'ICH SINFLARDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISH	
12.1. Badiiy asarni tahlil qilishning adabiy asoslari.....	137
12.2. Kichik yoshdagi o'quvchilarning badiiy asarni idrok etishidagi psixologik xususiyatlari.....	141
12.3. Boshlang'ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash jarayoni.....	148
XIII BOB. O'QUVCHILARNI PIRLS TOPSHIRIQLARI ASOSIDA BADIY ASARNI TAHLIL QILISHGA O'RGATISH	
13.1. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini PIRLS tizimi asosida baholashga o'rgatish.....	154
13.2. Matnni o'qish va uni tushunish darajasini aniqlash bo'yicha Xalqaro tadqiqot metodlari (PIRLS).....	156
XIV BOB. UMUMTA'LIM MAKTABLARINING BOSHLANG'ICH SINFDAN O'QUVCHILARIDA KREATIV YONDOSHUVLAR ASOSIDA IJODIY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH. BOSHLANG'ICH SINFDAN O'QUVCHILARNI TANQIDIY FIKRLASHGA O'RGATISH	
14.1. "Kreativlik" tushunchasi.....	160
14.2. O'qituvchining kreativlik faoliyati.....	162
XV BOB. HAR XIL JANRDAGI ASARLARNI O'QITISH METODIKASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	
15.1. Ertak o'qish metodikasi	166

15. 2. „Rostgo‘y bola" ertagini yangi pedagogik texnologiya asosida o‘tish.....	169
15. 3. Hikoya janridagi asarni o‘qitish metodikasi.....	173
15. 4. She‘r janridagi asarni o‘qitish metodikasi.....	176
15. 5. Masal janridagi asarlarni o‘qitish metodikasi.....	181
15. 6. Ilmiy-ommabop asarlarni o‘qitish metodikasi.....	187
15.7. Doston, topishmoq, tez aytish, maqol janridagi asarlarni o‘qitish metodikasi.....	189
XVI BOB. SINFDAN TASHQARI O‘QISH METODIKASINING MAQSADI VA VAZIFALARI	
16. 1. To‘g‘ri kitobxonlik faoliyatini shakllantirish tizimiga tavsifnoma.....	202
16. 2. Kitobning tuzilishi.....	204
XVII BOB. SINFDAN TASHQARI O‘QISH DARSLARINI TASHKIL ETISH	
17.1. Sinfdan tashqari o‘qish darslarining turlari.....	206
17. 2. Sinfdan tashqari o‘qish uchun kitob tanlash tamoyillari.....	207
17.3. Sinfdan tashqari o‘qish darslarining xususiyatlari.....	210
TESTLAR	221
GLOSSARIY.....	232
FOYDALANGAN ADABIYOTLAR.....	238

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие.....	3
ГЛАВА I. ЦЕЛЬ, ПРЕДМЕТ И ЗАДАЧИ ДИСЦИПЛИНЫ МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	
1. 1. Предмет и задачи методики обучения родному языку.....	4
1. 2. Принципы обучения родному языку, взаимосвязь методики обучения родному языку с другими дисциплинами.....	8
1. 3. Принципы обучения родному языку.....	10
1. 4. История преподавания родного языка.....	12
ГЛАВА II. РОЛЬ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАУЧНО-ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ УРОКИ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ	
2. 1. Понимание новой национальной учебной программы и ее отличие от других учебных программ.....	16
2. 2. Квалификационные требования к ученику 2 класса по предмету Родной язык и читательская грамотность.....	17
2. 3. Стихотворение” вестник нашего района”.....	18
ГЛАВА III. МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ГРАМОТЕ	
3. 1. Цели и задачи методики обучения грамоте чтение и письмо — вид речевой деятельности.....	21
3. 2. Современный звуковой метод анализа-синтеза в обучении грамоте.....	31
3. 3. Этапы процесса обучения грамоте.....	33
3. 4. Виды упражнений по обучению грамоте.....	41
3. 5. Обучение элементарному письму в период обучения грамоте.....	47
ГЛАВА IV. МЕТОДИКА РАБОТЫ С УЧАЩИМИСЯ С НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ	
4.1. Причины, провоцирующие нарушения речи у детей.....	58
4.2. Инклюзивное образование.....	59
4.3. Методика "10 слов".....	62
4.4. Игры для развития речи ребенка.....	64
ГЛАВА V. ФОРМИРОВАНИЕ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НАВЫКОВ ПРАВИЛЬНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ И ЧТЕНИЯ ЗВУКОВ РЕЧИ	
5.1. Процесс фонации.....	67
5.2. Упражнения для улучшения дыхательной функции.....	67
5.3. Метод имитации артикуляционно труднопроизносимых звуков.....	68
ГЛАВА VI. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ, ЗНАЧЕНИЕ ДРЕССИРОВКИ ГУСЕНИЦ	
6.1. Цели и задачи дрессировки гусениц.....	72
6.2. Информация о записи.....	74
6.3. Системы письма.....	75
ГЛАВА VII. ИНФОРМАЦИЯ ОБ ИСТОРИИ НАПИСАНИЯ	
7.1. Появление надписи.....	78
7.2. Понятие фразеографии.....	80
7.3. Информация о логографии.....	82
7.4. Об арабском алфавите.....	84

ГЛАВА VIII. ИНФОРМАЦИЯ ОБ ИСТОРИИ ДРЕССИРОВКИ ГУСЕНИЦ	
8.1. Рекорды народов мира.....	86
8.2. Согдийская письменность.....	87
8.3. Требования и законы вежливости.....	89
ГЛАВА IX. ПРИНЦИПЫ ДРЕССИРОВКИ ГУСЕНИЦ. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КРАСИВОМУ ПИСЬМУ	
9.1. Уроки гусеницы в 1-4 классах.....	94
9. 2. Принципы дрессировки гусениц.....	95
9. 3. Методы дрессировки гусениц.....	99
9. 4. Требования к планированию занятий.....	103
ГЛАВА X. МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЛЕВШЕЙ ПИСЬМУ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ	
10. 1. Левши в мировой статистике.....	110
10.2. Учить своих левшей писать.....	113
10. 3. Отличительные черты левшей и правшей.....	117
ГЛАВА XI. НАЦИОНАЛЬНАЯ УЧЕБНАЯ ПРОГРАММА И ТРЕБОВАНИЯ К УРОКАМ РОДНОГО ЯЗЫКА И ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ В НЕЙ. УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ЗАДАЧИ УРОКОВ ЧТЕНИЯ В КЛАССЕ	
11.1. Воспитательные возможности уроков чтения.....	122
11. 2. Понимание навыков чтения.....	129
11. 3. Качества навыков чтения: быстрое, осознанное, выразительное чтение.....	132
ГЛАВА XII. АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ	
12. 1. Литературные основы анализа художественного произведения..	137
12. 2. Психологические особенности восприятия художественного произведения младшими школьниками.....	141
12. 3. Процесс работы над художественным произведением в начальных классах.....	148
ГЛАВА XIII. ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ АНАЛИЗУ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИСКУССТВА НА ОСНОВЕ ЗАДАНИЙ ПИРЛЗА	
13. 1. Обучение будущих учителей начальных классов оценке на основе системы PIRLS.....	154
13. 2. Международные методы исследования для определения уровня чтения и понимания текста (PIRLS).....	156
ГЛАВА XIV. ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСКИХ ПОДХОДОВ. ОБУЧЕНИЕ КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ	
14. 1. Понятие "креативность".....	160
14. 2. Творческая деятельность учителя.....	162
ГЛАВА XV. ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ РАЗНЫХ ЖАНРОВ	

15.1. Методика чтения сказки.....	166
15. 2. Пересказ сказки "правдивый мальчик" по новой педагогической технологии.....	169
15. 3. Методика преподавания произведения в жанре рассказа.....	173
15. 4. Методика обучения произведению в жанре поэзии.....	176
15. 5. Методика обучения произведениям басенного жанра.....	181
15. 6. Методика преподавания научно-популярных работ.....	187
15.7. Методика обучения произведениям жанра былины, загадки, скороговорки, пословицы.....	189
ГЛАВА XVI. ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ МЕТОДИКИ ВНЕКЛАССНОГО ОБУЧЕНИЯ	
16. 1. Характеристика системы формирования правильной читательской деятельности.....	202
16. 2. Структура книги.....	204
ГЛАВА XVII. ОРГАНИЗАЦИЯ УРОКОВ ВНЕКЛАССНОГО ЧТЕНИЯ	
17.1. Типы уроков внеклассного чтения.....	206
17. 2. Принципы выбора книг для внеклассного чтения.....	207
17.3. Особенности уроков внеклассного чтения.....	210
ТЕСТЫ	221
ГЛОССАРИЙ.....	232
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА.....	238

CONTENT

Foreword.....	3
CHAPTER I. PURPOSE, SUBJECT AND OBJECTIVES OF THE SUBJECT OF THE METHODOLOGY OF TEACHING THE NATIVE LANGUAGE IN PRIMARY CLASSES	
1. 1. Subject and tasks of the methodology of teaching the native language.....	4
1. 2. The principles of teaching the mother tongue, the relationship of the methodology of teaching the mother tongue with other subjects.....	8
1. 3. Principles of native language teaching.....	10
1. 4. History of teaching native language.....	12
CHAPTER II. THE ROLE OF A PRIMARY SCHOOL TEACHER IN THE FORMATION OF SCIENTIFIC AND CREATIVE ACTIVITY IN STUDENTS THROUGH CLASSES IN NATIVE LANGUAGE AND READING LITERACY	
2. 1. The concept of a new national curriculum and its difference from other curricula.....	16
2. 2. Qualification requirements for a 2nd grader in the subject of mother tongue and reading literacy.....	17
2. 3. Poem” The jarchi of our neighborhood”.....	18
CHAPTER III. METHOD OF TEACHING	
3. 1. Method of teaching goals and objectives of Reading and writing — a type of speech activity.....	21
3. 2. Present tense analysis-synthesis sound method in eaching.....	31
3. 3. Stages of the process of teaching the basket.....	33
3. 4. Types of exercise of basket teaching.....	41
3. 5. Teaching elementary writing during the period of teaching.....	47
CHAPTER IV. METHODOLOGY FOR WORKING WITH STUDENTS WITH SPEECH IMPAIRMENTS	
4.1. Causes that cause speech disorders in children.....	58
4.2. Inclusive education.....	59
4.3. "10 words" methodology.....	62
4.4. Games that develop Child speech.....	64
CHAPTER V. FORMATION OF SKILLS FOR CORRECT PRONUNCIATION AND ADDITION OF SPEECH SOUNDS IN ELEMENTARY SCHOOL STUDENTS	
5.1. Phonation process.....	67
5.2. Exercises to improve breathing activity.....	67
5.3. Imitation method for sounds that are difficult to pronounce articulatively.....	68
CHAPTER VI. GOALS AND OBJECTIVES, IMPORTANCE OF TRAINING IN HANDWRITING	
6.1. Goals and objectives of training in handwriting.....	72
6.2. Record information.....	74
6.3. Recording systems.....	75
CHAPTER VII. RECORD HISTORY	
7.1. The emergence of writing.....	78

7.2. Concept of phraseography.....	80
7.3. Logography information.....	82
7.4. About the Arabic alphabet.....	84
CHAPTER VIII. INFORMATION ABOUT THE HISTORY OF TRAINING IN HANDWRITING	
8.1. World peoples records.....	86
8.2. Sugd record.....	87
8.3. Requirements and laws of sympathy.....	89
CHAPTER IX. PRINCIPLES OF TRAINING IN HOSNIACHAT. WAYS TO TEACH BEAUTIFUL WRITING	
9.1. <u>Handwriting</u> in classes in grades 1-4.....	94
9. 2. Principles of training.....	95
9. 3. Methods of training <u>handwriting</u>	99
9. 4. Requirements for the planning of <u>handwriting</u> lessons.....	103
CHAPTER X. THE METHODOLOGY FOR TEACHING BATS TO WRITING AND ITS PECULIARITIES	
10. 1. Bats in World Statistics.....	110
10.2. Teaching bats to write.....	113
10. 3. Distinctive aspects of bats and right hands.....	117
CHAPTER XI. NATIONAL CURRICULUM AND REQUIREMENTS FOR MOTHER TONGUE AND READING LITERACY CLASSES IN IT. EDUCATIONAL AND EDUCATIONAL SIGNIFICANCE AND FUNCTIONS OF CLASSROOM LESSONS	
11.1. Educational opportunities of reading lessons.....	122
11. 2. Understanding reading skills.....	129
11. 3. Qualities of reading qualifications: fast, conscious, expressive reading.....	132
CHAPTER XII. ANALYSIS OF A WORK OF ART IN ELEMENTARY GRADES	
12. 1. Literary foundations of the analysis of a work of art.....	137
12. 2. Psychological characteristics of younger readers in the perception of a work of art.....	141
12. 3. The process of working on a work of art in the elementary grades.....	148
CHAPTER XIII. TEACHING STUDENTS TO ANALYZE A WORK OF ART BASED ON PIRLS ASSIGNMENTS	
13. 1. Teaching future elementary school teachers to evaluate on the basis of the PIRLS system.....	154
13. 2. International research methods for determining the level of reading and understanding a text (PIRLS).....	156
CHAPTER XIV. FORMATION OF CREATIVE SKILLS IN ELEMENTARY STUDENTS OF SECONDARY SCHOOLS ON THE BASIS OF CREATIVE APPROACHES. TEACHING ELEMENTARY STUDENTS TO THINK CRITICALLY	

14. 1. The concept of" creativity"	160
14. 2. Teacher creativity activities.....	162
CHAPTER XV. DISTINCTIVE FEATURES OF THE METHODOLOGY FOR TEACHING WORKS OF DIFFERENT GENRES	
15.1. Fairy tale reading methodology	166
15. 2. Passing the fairy tale" The Honest child " on the basis of new pedagogical technology.....	169
15. 3. Methodology for teaching a work in the narrative genre.....	173
15. 4. Methodology for teaching a work in the genre of poetry.....	176
15. 5. Methodology for teaching works in the allegorical genre.....	181
15. 6. Methodology for teaching popular science works.....	187
15. 7. Methodology for teaching works in the genre of epic, riddle, fast saying, proverb.....	189
CHAPTER XVI. PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE METHODOLOGY OF EXTRACURRICULAR STUDY	
16. 1. Description of the system for the formation of the correct reading activity.....	202
16. 2. Structure of the book.....	204
CHAPTER XVII. ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR READING CLASSES	
17.1. Types of extracurricular reading classes.....	206
17. 2. Principles of choosing a book for extracurricular reading.....	207
17.3. Features of extracurricular reading classes.....	210
TESTS	221
GLOSSARY.....	232
USED LITERATURE.....	

Nazarova Nilufar Raxmatboy qizi

**ONA TILI-O'QISH SAVODXONLIGI
VA UNI O'QITISH
(ONA TILI O'QITISH METODIKASI)**

Muharrir: D.D.Jabborova
Musahhih: S.Yuldasheva
Texnik muharrir: B.Yakubov
Sahifalovchi-dizayner: Sh.Muqumova

“Ziyo nashr-matbaa” nashriyoti
Manzil: 120100 Guliston sh., O‘zbekiston ko‘chasi 8-uy.
Tel: +99897-565-71-21

Nashriyot tasdiqnoma raqami №5485. 14.08.2020-yil.
Bosishga ruxsat etildi 10.04.2025-yil. Qog‘oz bichimi 60x84 1/16.
Ofset qog‘ozi. Hisob nashriyoti tabog‘i 15,75.
Shartli bosma tabog‘i 15,5. Adadi 100. Buyurtma №

“Sirdaryo Print” mas’uliyati cheklangan jamiyatida chop etildi.
Manzil: Sirdaryo sh., O‘zbekiston ko‘chasi, 92-uy.